जागतिकीकरण आणि डॉ. आंबेडकरांचे शेतीविषयक तत्त्वज्ञान

डॉ. रक्षित मदन बागडे

जागतिकीकरण आणि डॉ.आंबेडकरांचे शेतिविषयक तत्वज्ञान

डॉ. रक्षित मदन बागडे

लोटस् अँड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस
नागपूर-17

Jagtikikaran ani Dr. Ambedkaranche Shetivishayak Tatvadhnyan
जागतिकीकरण आणि डॉ.आंबेडकरांचे शेतीविषयक तत्वज्ञान

Dr. Rakshit Madan Bagde
डॉ. रक्षित मदन बागडे

© लेखक

प्रकाशक

Lotus & Cobra Publishing House
C/o. Ashwajit Patil, 425, New Khadan, Lashkaribagh, Nagpur-17
M : 9096924808 / 9405238458
e-mail : lotusandcobraph@gmail.com

प्रथम आवृत्ती — 2019
ISBN – 978-93-87250-27-7

Author is responsible for contents and corrections.

DTP & Layout

Kalatmak Printing & Binding Bureau
425, New Khadan, Lashkaribagh, Nagpur-17
M : 9373178748, e-mail : p28ashwa@gmail.com

Cover Design

Nirmal Computers, Indroa, Nagpur-14

Printed at :

Kalatmak Printing & Binding Bureau
425, New Khadan, Lashkaribagh, Nagpur-17
M : 9373178748, e-mail : p28ashwa@gmail.com

समर्पण

आधुनिक भारताचे निर्माते

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना.

ऋणनिर्देश

“जागतिकीकरण आणि डॉ.आंबेडकरांचे शेती विषयक तत्वज्ञान” या पुस्तकाची प्रथम आवृत्ती सुझ वाचकांच्या हाती देतांना मला अतिशय आनंद होत आहे. कोणतेही कार्य असो, एकटा व्यक्ती ते कार्य चांगल्या प्रकारे पूर्ण करू शकत नाही. तर कार्य उत्तम होण्यासाठी अनेकांचे सहकार्य, मार्गदर्शन, सदिच्छा, प्रेरणा आणि आर्शिवाद आवश्यक असतो. त्यानुसार माझ्या लेखनाच्या कार्यास अनेकांची मदत आणि सहकार्य लाभल्यामुळे मी हे कार्य वेळेवर पूर्ण करू शकलो. आणि त्यामुळेच अशा सर्व आदरणीय मान्यवरांचे आभार आणि ऋणनिर्देश व्यक्त करणे मी माझे आद्य कर्तव्य मानतो.

पुस्तक निर्मितीचे मुळ प्रेरणास्थान स्व. डॉ. एस.पी. कुलकर्णी यांचा सदैव ऋणी राहिल. सदर विषयाची मांडणी करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक डॉ. सत्यप्रिय ह. इंदुरवाडे, सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, रा. तु. म. नागपूर, विद्यापीठ, नागपूर. यांनी मला वेळोवेळी मोलाचे मार्गदर्शन आणि मदत केली त्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

प्रस्तुत लेखन कार्य पूर्ण करण्यासाठी अनेक मान्यवर विचारवंतांनी केलेल्या अभ्यासाचा मुक्तपणे उपयोग करण्यात आलेला आहे. त्याच प्रमाणे, प्रा. डॉ. विजय बन्सोड तसेच प्रा. डॉ. स्नेहा देशपांडे अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, रा. तु. म. नागपूर, विद्यापीठ, नागपूर. तसेच अर्थशास्त्र विभागातील सर्व प्राध्यापकांनी सुद्धा अभ्यास पूर्ण करण्याकरीता मदत केली, मी त्यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे.

प्रस्तुत लेखन पूर्ण करण्याकरीता माझे आई-वडील आणि माझी अर्धांगिणी सौ. समता यांच्या प्रेरनेतून हे लेखन पूर्ण करू शकलो. तसेच माझे मित्र प्रा. राहूल मेश्राम यांनी लेखानाकरीता मदत केली त्यामुळे मी त्यांचा आभारी आहे. प्रकाशकांचेही आभार व्यक्त करतो. अभ्यास परीपूर्ण आहे असा माझा मुळीच दावा नाही. भविष्यात कुणीतरी हा अभ्यास पुढे नेतील हिच अपेक्षा.

ठिकाण : नागपूर

प्रा. डॉ. रक्षित मदन बागडे

अनुक्रमणिका

ऋणनिर्देश

प्रस्तावना

डॉ. आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार

जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती

वर्तमान कृषी व्यवस्था आणि डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांची समर्पकता

जागतिकीकरण आणि डॉ.आंबेडकरांचे
शेतिविषयक तत्वज्ञान

प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. भारतात 6,38,588 खेडी असून त्यात देशातील 72.2% लोकसंख्या रहाते आणि त्यांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती आहे. कृषी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधारस्तंभ असून देशातील 65% लोकसंख्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरीत्या रोजगार आणि उपजीवीकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहे. काही शतकांपूर्वी भारतीय शेती ही स्वयंपूर्ण आणि संतुलीत होती पण त्यानंतर मात्र भारतातील ब्रिटीश शासनाने आपल्या व्यापारी वृत्तीमुळे शेतीकडे दुर्लक्ष केले त्यामुळे शेती विकास हा दुर्लक्षिल्या गेला. याच काळात देशातील काही स्वकीय लोकांना जमीनधारण करण्याचा अधिकार नाकारण्यात आला तो म्हणजे दलित वर्ग होय. या काळात दलित हे सर्वस्वी गुलामीत जगत होते आणि संवर्णांचा मोठा वर्ग हा भूमीधारक बनला होता. ब्रिटीश शासनाने जमीनदारांचा एक नवीन वर्ग तयार केला ज्यांचे काम अल्प आणि सिमांत जमीनधारकांचे शोषण करणे हे होते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारने आणि त्यावेळच्या नियोजन कर्त्यांनी हे जाणले की कृषी विकास हाच आर्थिक विकासाचा पाया आहे आणि त्याला उपेक्षित ठेवणे हे देश विकासाला बाधक ठरणारे आहे आणि म्हणूनच देशात स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर कृषी विकासाकडे प्रामुख्याने लक्ष दिल्या गेले.

सन 1961 मध्ये मुख्य श्रमिक संख्येच्या 70% श्रमिक शेतीव्यवसायाशी संबंधीत होते यात सन 2001 पर्यंत घसरण होऊन ते प्रमाण 59% वर येऊन पोहचलं. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेनुसार 57% लोकांना केवळ शेतीवरच रोजगार उपलब्ध होता. 'सन 2001 मध्ये ग्रामीण क्षेत्रात कार्यरत 31 कोटी 7 लक्ष श्रमिकांपैकी 22 कोटी 80 लक्ष श्रमिक हे कृषी क्षेत्राशी संबंधीत होते.'¹ CSO च्या अध्ययनानुसार 1950-51 मध्ये देशाच्या GDP मध्ये 59% हिस्सा एकट्या शेतीक्षेत्राचा होता. सन 1970-71 पर्यंत हे प्रमाण 48% पर्यंत पोहचले आणि 2006-07 पर्यंत हे प्रमाण कमी होऊन 20.5% वर येऊन पोहचले आहे.

भारतीय शेतीची अन्य देशांशी तुलना करता, देशात 40.2% कार्यकारी लोकसंख्या शेतीवर आधारित होती आणि शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा सन

¹ मीश्र पूरी, भारतीय अर्थव्यवस्था पृ. 272

2005-06 साली 21.7% होता हे प्रमाण कमी होऊन सन 2007-08 मध्ये 17.5% वर आले. याचा अर्थ असा की, कृषीत काम करणाऱ्या श्रमिकांचा प्रती व्यक्ति जी.डी.पी. गैर-कृषी व्यवसायात काम करणाऱ्या श्रमिकांच्या तुलनेत कमी आहे. कृषी आणि गैर-कृषी व्यवसायात काम करणाऱ्या श्रमिकांच्या सरासरी उत्पन्नातील अंतर वाढत चालले आहे आणि ही समस्या भारताच्या धोरणनिर्धारकांना चिंतेची बाब ठरणार आहे. याच काळात 'संयुक्त राज्य आणि संयुक्त राज्य अमेरिकेत केवळ 2% कार्यकारी लोकसंख्या कृषी क्षेत्राशी संबंधित होती. फ्रांस देशात हे प्रमाण 7% आणि ऑस्ट्रेलियात 6% प्रमाण दिसून येते. अन्य विकसनशिल देशांच्या बाबतीत हे प्रमाण खूपच जास्त आहे, मिश्र देशात 42%, बांगलादेशात 50%, इंडोनेशियात 52% आणि चीन देशात 68% प्रमाण दिसून येते.'²

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्व असण्याचे मुख्य कारण म्हणजे देशातील मुख्य उद्योगांना लागणारा कच्चा माल हा शेती क्षेत्रातून पुरवला जातो. देशातील कापड उद्योग, साखर उद्योग, ज्युट उद्योग इ. प्रत्यक्षपणे शेती क्षेत्राशी संबंधित आहेत. भारतीय शेती ही फार पूर्वी पासूनच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराकरिता महत्त्वाची समजली जाते आहे. भारतातून निर्यात होणाऱ्या मुख्य वस्तू मध्ये चाहा, तंबाखू, तेलबिया, गरम मसाले, ज्युट आणि कपडे इ. चा समावेश होतो. सन 1550-51 मध्ये एकूण निर्यातीच्या 50% वाटा याच वस्तूंचा होता. परंतु दहाव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत निर्यातीचे हे प्रमाण 15% वर येऊन पोहचले आहे.

सन 1950-65 च्या हरितक्रांती पूर्वी देशातील अतिरिक्त भूमी शेती करिता वापरण्यात आली आणि सिंचनाच्या सोयी निर्माण करून निरुपयोगी बंजर भूमीचा यात समावेश करण्यात आला. 'सन 1950-65 मध्ये शेतभूमी क्षेत्रफळात मोठी वाढ करण्यात आली, यात अन्नधान्य उत्पादनाकरिता 1.4% तर अन्नधान्य व्यतिरिक्त 1.4% वाढ झाली. यात एकूण क्षेत्रफळ वाढीचा विचार केला तर ती 1.6% सरासरी दिसून येते. सन 1964-65 नंतर शेतभूमी क्षेत्रफळ वाढीची शक्यता संपुष्टात येऊन सन 1965-2002 या काळात अन्नधान्य उत्पादनाकरिता

² दत्त, सुंदरम भारतीय अर्थव्यवस्था आवृ. 2009 पृ. 409

0.1% तर अन्नधान्य व्यतिरिक्त 0.3% वाढ झाली आणि एकूण वाढीचा विचार करता ती फक्त 0.1% एवढी कमी झालेली दिसून येते.³

हरित क्रांतीपूर्वी देशात तांदूळ उत्पादनात वाढ झालेली दिसून येते, 1949-50 मध्ये 7 किंवंटल प्रती हेक्टर पासून 1964-65 पर्यंत 11 किंवंटल प्रती हेक्टर पर्यंत वाढ झाली, ही वाढ वार्षिक 2.1% या दराने झाली. या दरम्यान गव्हाच्या उत्पादनातील वाढ मर्यादित होती. सन 1964-65 नंतरच्या काळात गव्हाच्या उत्पादनात आश्चर्यकारक वाढ झाली, पूर्वीचे 9.1 किंवंटल प्रती हेक्टर असलेले उत्पादन या काळात 22.03 किंवंटल प्रती हेक्टर एवढे वाढले. याच काळात तांदळाचे उत्पादन 27.85 किंवंटल प्रती हेक्टर प्रमाणे वाढ झाली. तांदूळ आणि गव्हाच्या संदर्भात, जगात सर्वात अधिक उत्पादकता 89 किंवंटल प्रती हेक्टर मिश्र आणि आयरलॅंड देशात नोंदविल्या गेली. गव्हाच्या बाबतीत यु.के. मध्ये सर्वाधिक 80 किंवंटल प्रती हेक्टर उत्पादन तर चीन मध्ये तांदळाचे 29.3 आणि गव्हाचे 25.8 किंवंटल प्रती हेक्टर दिसून येते. तांदूळ भारताचे मुख्य खाद्य असून याची वार्षिक उत्पादकता मिश्र आणि कोरिया देशाच्या तुलनेत $\frac{1}{3}$ आणि चिन देशाच्या तुलनेत $\frac{1}{2}$ आहे. म्हणूनच भविष्याचा विचार आणि देशाची वाढती लोकसंख्या विचारात घेता भारताला आपले उत्पादन वाढविण्याची आवश्यकता अधिकच असल्याचे जाणवते.

भारतीय ग्रामीण जनतेच्या जीवनविषयक समस्या विविध स्वरूपाच्या आणि वेगवेगळ्या आहेत. ग्रामीण भागात त्यांना रोजगाराच्या पुरेशा संधी उपलब्ध नाहीत. शेतीच्या विभाजक स्वरूपामुळे लहान आकाराच्या शेतीची एकूण आणि श्रम उत्पादकता न्हासमान आहे. परंपरागत दारिद्र्य ही ग्रामीण भागाची सर्वात मोठी समस्या आहे. दारिद्र्यामुळे त्यांच्या राहणीमानाचा स्तर, आरोग्य, कार्यक्षमता इ. गोष्टी प्रभावीत होतात. शेतीमध्ये उत्पादनाची नवीन पद्धत अंमलात आणण्याची इच्छा असली तरी लहान आकारामुळे ते शक्य होत नाही. त्यामुळे पुन्हा दारिद्र्यात आणि ऋणग्रस्ततेत एकसारखी वाढ होते .

स्वतंत्र भारत देशात भूसुधारांचा उद्देश कृषीची उत्पादकता वाढवीणे हा होता. कृषी क्षेत्राच्या बाबतीत उत्पादकता दोन मुख्य बाबींवर अवलंबून असते.

1) तांत्रिक बाब आणि 2) संस्थागत बाब. तांत्रिक बाबीमध्ये दर्जेदार बियाणे,

³ दत्त, सुंदरम भारतीय अर्थव्यवस्था आवु. 2009 पृ. 411

खते, आधुनिक अवजारे, ट्रॅक्टर, सिंचन, कृषी आदाने आणि पद्धती यांचा समावेश आहे सर्वांच्या साहाय्याने कृषीचा स्तर उन्नत करण्यात येतो. या व्यतिरिक्त संस्थागत बाबीत भूस्वामित्व, जमीनीच्या आकारात वाढ, जमीनीचे पुनर्वितरण आणि कर नियम यांचा समावेश होतो. दुसऱ्या शब्दात सामंतशाही, शेतीचा लहान आकार, शेतीचे विभाजन आणि अपखंडण, भूमीच्या योग्य आकाराचा अभाव आणि अधिक कर इ. तत्त्व कृषी उत्पादकतेला हतोत्साहीत करतात.

भारताच्या संदर्भात भूसुधारणेचे दोन उद्देश निर्धारित करण्यात आले होते, त्यात 1) भूमीची चकबंदी आणि भूमीधारणेची अधिकतम आणि न्यूनतम सीमा लागू करून लाभदायक क्षेत्राची स्थापना करणे, 2) शेतकऱ्यांना जमीनीचे पुनर्वितरण करून पट्ट्यावर दिलेल्या भूमी नियमात सुधारणा करणे, एकंदरीत भूधारणा अधिकाराची सुरक्षा करणे, कर नियमन करणे आणि कास्तकारांना स्वामित्वाधिकार प्रदान करण्यावर भर होता. भूसुधारणेअंतर्गत ग्रामीण निर्धनता कमी करण्यावर भर देण्यात आला. त्यात -

- 1) “मोठ्या भूमीधारकांची जमीन भूमीहीनांना देणे.
- 2) कास्तकारी अधिकाराची सुरक्षा आणि स्वामित्वाधिकार प्रदान करणे
- 3) कर दरांचे नियमन करणे.
- 4) जनजाती लोकांच्या हिताचे रक्षण करणे.
- 5) भूमीची चकबंदी करणे.
- 6) सार्वजनिक भूमीचा विकास करणे त्यातून ग्रामीण गरिबांना इंधन आणि चाऱ्याची सोय करणे.
- 7) स्त्रियांना भूधारणेचा अधिकार देणे.”⁴

भारतात मुख्य तीन प्रकारच्या भूमीधारण पद्धती अस्तित्वात होत्या, 1) जमीनदारी पद्धती 2) महालवारी पद्धती आणि 3) रयतवारी पद्धती. भूमी पट्ट्यावर देणे आणि त्यावर जबर करांची आकारणी करणे हे रयतवारी प्रणालीचे धोरण होते. महालवारी पद्धती मध्यप्रदेश आणि उत्तरप्रदेशात तर रयतवारी पद्धती पंजाब राज्यात अस्तित्वात होती. भारताला जेव्हा स्वातंत्र्य मिळाले त्या वेळी या अनिष्ट पद्धतींची प्रचिती आली कारण या तिन्ही पद्धतीमुळे

⁴ दत्त, सुंदरम भारतीय अर्थव्यवस्था आवु. 2009 पृ. 479

भारतात मोठ्या प्रमाणात एकीकडे भूमीहीन आणि स्वेच्छा कास्तकार तर दुसरीकडे मूठभर मोठे जमीनदार अशी विषम वर्गवारी निर्माण झाली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर जी महत्त्वाची कार्ये झाली त्यातील एक कार्य म्हणजे विभिन्न राज्यांच्या विधानसभेत मध्यस्थांचे उन्मूलन करण्यासाठी पारित करण्यात आलेले कायदे होत. या संदर्भात 'सन 1948 मध्ये प्रथमतः मद्रासमध्ये अधिनियम पास करण्यात आला त्यानंतर मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, सौराष्ट्र आणि मुंबई या प्रांतांत अधिनियम तयार करून या अधिनियमांतर्गत स्वामित्वाधिकार प्रक्रीयेतून 30.4 लाख शेतकरी वर्गाला फायदा मिळाला आणि त्यांना 62.2 लाख एकर शेतीयोग्य क्षेत्रफळावर अधिकार प्राप्त झाला.'⁵

या अधिनियमांतर्गत ज्या जमीनदारांच्या जमीनी संपादित करण्यात आल्या त्यांचाही न्याय्य विचार यात केला गेला. सोवियत रशिया, चीन आणि युगोस्लाविया इ. साम्यवादी देशात जमीनदारांना मोबदला न देता त्यांचे स्वामित्वहरण करण्यात आले, त्यामुळे ते आता फक्त सामूहिक शेतीमध्ये काम करणारे श्रमिक बनले. पण त्या वेळच्या भारत सरकारने मात्र योग्य मोबदला देण्याचे ठरविले. त्या वेळच्या जमीनदारी उन्मूलन कायद्याला प्रतीकार म्हणून जमीनदारांचा वर्ग उच्चन्यायालयात दाद मागण्यासाठी गेला, उच्चन्यायालयाने सदर वाद सर्वोच्चन्यायालयात वर्ग केला त्याच्या परिणामस्वरूप भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 31 मध्ये संशोधन करण्यात आले. त्यामुळे भारतातील जमीनदारांना उचित किंवा त्याहीपेक्षा जास्त नुकसानभरपाई मिळाली. आन्ध्रप्रदेश, आसाम, मध्यप्रदेश, मद्रास, उडिसा, पश्चिम बंगाल आणि हैदराबाद या राज्यात नुकसानभरपाई रोख स्वरूपात देण्यात आली. आणि उत्तरप्रदेश, राजस्थान, बिहार, गुजरात आणि महाराष्ट्रात ही नुकसानभरपाई रोख्यांच्या (Bond) स्वरूपात देण्यात आली.

अधिकतम भूमीधारणा अधिनीयमातून देशात सन 1972 पर्यंत 23,015 लाख एकर भूमी 'अतिरिक्त भूमी' घोषित करण्यात आली आणि त्यातील सन 1982 पर्यंत 20.3 लाख एकर जमीनीचे वितरण करण्यात आले. पश्चिम बंगाल मध्ये 17 ते 24 एकर भूमी एका कुटुंबाला धारण करता येईल असा कायदा केल्या गेला. "सध्या भारतात 12.4 ते 17.3 एकर महत्तम जमीनधारणा निर्धारित करण्यात आली आहे. सन 1972 मध्ये केंद्रीय सुधार

⁵ तत्रैव पृ. 481

समितीने शिफारशी केल्या की, बारामहिने सिंचनाची सोय आणि दोन वेळा उत्पादन करता येणाऱ्या जमीनीची अधिकतम धारण क्षमता 30 एकरावरून कमी करून 10 एकर करण्यात यावी. 31 मार्च 2004 पर्यंत देशात 73.36 लाख एकर भूमी 'अतिरिक्त' घोषित करण्यात आली आणि त्यातील 64.97 लाख एकर भूमी सरकारने आपल्यात ताब्यात घेवून त्यातील 54.03 लाख एकर भूमी वितरीत केली.”⁶

भारताचे पूर्व राष्ट्रपती श्री. डॉ. के. आर. नारायण आपल्या 25 जाने. 1998 च्या राष्ट्रांला संबोधनाच्या भाषणात म्हणतात की, “आजच्या गणतंत्र दिनी आम्ही संकल्प केला पाहिजे की, भूसुधाराच्या अपूर्ण कामाला पूर्ण केले पाहिजे. ज्याला आम्ही कित्येक वर्षांपूर्वी सुरू केले होते आणि गरीब, भूमीहीन, लहान शेतकरी ज्यांना हरित क्रांतीचा कोणताच लाभ झाला नाही त्यांना सशक्त केले पाहिजे. ग्रामीण भारतात गरिबी आणि असंतोष - वर्ग संघर्ष आणि आर्थिक हिंसाचाराचे मुख्य कारण भूमीचे अन्यायपूर्ण वितरण आहे आणि भूमीसुधारणा लागू करण्यास जे अवसर निर्माण होत आहेत ते गरिबांना आतापर्यंत प्रगतीशील नियमांपासून मिळणाऱ्या लाभाला हिसकावत आहे.”⁷ भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 46 राज्यांना निर्देशित करते की, अनुसूचित जाती आणि जनजातींच्या हिताचे रक्षण करावे त्यांचे सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारच्या शोषणातून रक्षण करावे. या तरतूदीचा मुख्य फायदा आंध्रप्रदेश, गुजरात, कर्नाटक आणि मध्यप्रदेशातील लोकांना झाला. भूमीसुधारणेसंबंधी मत देताना प्रा. दन्तवाला म्हणतात की, “साधारणतः भारतात आतापर्यंत तयार केलेले भू-सुधार कायदे भविष्यात चांगले फलदायी ठरणार आहेत परंतु त्यांचे योग्य क्रियान्वयाचा अभाव त्यांचे संतोषजनक परिणाम देवू शकणार नाही.”⁸ डॉ. पी.के. अग्रवाल यांनी राज्यातील भू-सुधाराचे अध्ययन करून अत्यंत उपयोगी अशा शिफारशी दिलेल्या आहेत.

1) मोठ्या भूमीधारकांकडून अधिग्रहीत जमीन विनाविलंब गरजूंना वितरीत करावी.

2) भूमीची आधुनिक पद्धतीने नोंदणी करावी.

⁶ दत्त, सुंदरम भारतीय अर्थव्यवस्था आवृ. 2009 पृ. 489

⁷ तत्रैव पृ. 552

⁸ दत्त, सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृ. 2008 पृ. 492

- 3) भूमीवितरणात जनजातीच्या वर्गांला प्राथमिकता द्यावी.
- 4) गैरकृषकाला भूमीचे स्वामित्व देण्यात येऊ नये.
- 5) राजकीय इच्छाशक्ती मजबूत करावी.
- 6) गरीब कास्तकारांना सर्वोच्चन्यायालयापर्यंतची न्यायिक मदत करावी.⁹

“कोणत्याही कारणास्तव दोन किंवा अधिक व्यक्तीमध्ये भूमीचे वाटप आणि जेव्हा एखाद्या भूधारकाच्या मृत्युनंतर त्याची जमीन त्याच्या विविध वारसदारांना वाटण्यात येते त्याला भूमीचे उपविभाजन म्हणतात. जेव्हा एखाद्या भूमालकाची जमीन विविध तुकड्यात विविध ठिकाणी विखुरलेली असते त्यास विखंडण असे म्हणतात.”¹⁰ भारतात चार प्रकारचे भूमीधारक दिसून येतात -

1) सिमांत धारक 2) लहान धारक 3) मध्यम धारक आणि 4) मोठे धारक. यात सन 1970-71 च्या गणने नुसार 710 लाख एकूण धारकांच्या 360 धारक म्हणजेच 51% भूमीधारक हे सिमांत धारक होते, यात 1 हेक्टर पेक्षा कमी जमीनीचा समावेश होतो. याच कालावधित लहान धारकांची संख्या 240 लाख होती, यात 2 हेक्टर पेक्षा कमी जमीनीचा समावेश होतो. मध्यम धारकांची संख्या 80 लाख तर मोठे धारक जे 10 हेक्टर पेक्षा जास्त जमीन होती त्यांची संख्या 30 लाख होती. भारतीय कृषीच्या महत्त्वाच्या दोषाची आजपर्यंतच्या सर्वच अर्थतज्ज्ञांनी चर्चा केलेली दिसून येते, ती म्हणजे भूमीचे उपविभाजन आणि विखंडण होय. डॉ. मान यांनी केलेल्या एका अध्ययनातून ते अधिक स्पष्ट पणे लक्षात येते, ‘पिंपला सौदागर गावात 156 भू-स्वामीकडे 729 भू-खंड होते. त्यातील 463 भू-खंड एक एकर पेक्षा ही कमी आकाराचे तर 211 भू-खंड एका एकराच्या चौथ्या भागापेक्षाही कमी आकाराचे होते. भूमीचे विखंडणाचे बाबतीत महत्त्वाची बाब म्हणजे यातील एकूण 34.4 शेतकऱ्यांकडे 25 पेक्षा जास्त विखुरलेले लहान आकाराचे भू-खंड होते.’¹¹ संपूर्ण देशात साधारणतः हिच परिस्थिती असल्याचे दिसून येते. डॉ. राधाकमल मुकर्जीच्या मते, ‘भारतातील संयुक्त कुटुंब पद्धती नष्ट होत असल्या कारणाने भूमीचे विभाजन सुरू आहे.’

⁹ तत्रैव पृ. 494

¹⁰ डॉ. पी.के. गुप्ता, ‘कृषी अर्थशास्त्र’ पृ. 381

¹¹ दत्त, सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृ. 2008 पृ. 499

प्रो. अमर्त्य सेन यांच्या मते, “छोट्या धारण क्षेत्रामध्ये श्रमाचा बराच वापर केल्या जातो. भारतासारख्या विशाल जनसंख्येच्या देशात कुटुंबातील अनेक व्यक्तींचे श्रम शेतीत कामी येतात. या व्यक्तींना इतरत्र रोजगार मिळत नसल्याने या धारण क्षेत्रांवर वैकल्पिक व्यय कमी असतो. कुटुंबातील लोक काम करतात म्हणजे त्यांना मजुरी देण्याचा प्रश्न येत नाही, त्यामुळे श्रमाचे प्रमाण जास्त राहून प्रती एकरी सरासरी उत्पादन अधिक दिसून येते. जस-जसा धारणक्षेत्राचा आकार वाढत जाईल वेतनी श्रमाचे प्रमाण वाढेल.”¹² याचे परिणाम स्वरूप मोठ्या धारणक्षेत्रात दर मजुराप्रमाणे होणारे सरासरी उत्पादन हे जास्त राहील.

प्रो. हनुमंतराव या संदर्भात आपले मत देतात की, छोट्या भूधारकांना स्वतःच्या निर्वाहासाठी आपल्या धारणक्षेत्राचा, वेळेचा आणि क्षमतेचा पूरेपूर वापर करणे भाग असते, अन्यथा त्यांचे जगणेच कठीण होईल. अशी अनिवार्यता मोठ्या भूधारकांच्या बाबतीत नसल्याने ते जमीनीचा आणि वेळेचा भरपूर वापर करतील असे सांगता येत नाही त्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाण हे कमी राहू शकते. भारतीय कृषी गणनेच्या आकडेवारीवरून असे दिसते की मोठ्या क्षेत्राच्या तुलनेत छोट्या क्षेत्रामध्ये शेतीसाठी जमीनीचा जास्त उपयोग केल्या जातो. भारताच्या बाबतीत हा शेतीकरिता उपयोग पुढील प्रमाणे दिसून येतो.

अ) अर्धा ते एक हेक्टर : जमीनीचा उपयोग 89.84%

ब) 1 ते 2 हेक्टर : जमीनीचा उपयोग 88.23%

क) 4 ते 5 हेक्टर : जमीनीचा उपयोग 85.84%

ड) 50 हेक्टर पेक्षा जास्त : जमीनीचा उपयोग 60.05%¹³

यावरून भारतात छोट्या धारण क्षेत्राचा उपयोग आणि त्याची उत्पादकता जास्त असल्याचे दिसून येते. परंतु यातही एक विसंगती दिसून येते ती म्हणजे छोट्या धारण क्षेत्रातील एकूण उत्पादनाच्या 40% उत्पादन हे शेतकरी स्वतःच्या उपभोग आणि उपयोगाकरिता ठेवून घेतात. त्यामुळे लहान धारण क्षेत्र हे उपभोगाचे क्षेत्र म्हणूनच ओळखले जाते त्यातून खूप माल बाजारपेठेपर्यंत येतोच असे नाही.

लहान आणि विखुरलेल्या धारणक्षेत्राची कमी उत्पादकता आणि वाढता उत्पादनाचा खर्च लक्षात घेता त्याचे योग्य निराकरण करण्याकरिता देशात

¹² डॉ. विजय कविमंडन, ‘कृषी अर्थशास्त्र’ पृ. 68

¹³ डॉ. विजय कविमंडन, ‘कृषी अर्थशास्त्र’ पृ. 69

चकबंदीचे आंदोलनास सुरुवात करण्यात आली. याकरिता गावातील शेतकऱ्यांची इतरत्र विखुरलेल्या जमीनीचे तुकडे एका सुसंगत आणि एकत्र भूखंडात परिवर्तीत करण्यात आले. भूमीची चकबंदी ही एक उपयोगी व्यवस्था आहे कारण यात वेळ आणि श्रमाची बचत होते, सिंचनामुळे भूमी सुधारणेस मदत होते आणि मुकादमबाजीस आळा बसतो. ‘31 जानेवारी 1956 पर्यंत देशात फक्त 45 लाख हेक्टर भूमीची चकबंदी करण्यात आली होती परंतु यानंतर मात्र या आंदोलनाला गती येवून सन 1972 पर्यंत 330 लाख हेक्टर भूमी आणि सहाव्या योजने पर्यंत 450 लाख हेक्टर भूमी चकबंदी अंतर्गत प्रभावीत झाली होती.’¹⁴ देशात चकबंदी क्षेत्रात वाढ झालेली दिसत असली तरी मात्र हे प्रमाण देशातील एकूण चकबंदीयोग्य भूमीच्या 25% पेक्षाही कमीच आहे. चकबंदीच्या या मंद प्रगतीबद्दल देशाच्या ‘ग्रामीण विकास आणि रोजगार’ मंत्रालयाने आपला खेद दर्शविला आहे.

कोंग्रेसच्या 1959 च्या नागपूर येथील अधिवेशनात ‘संयुक्त सहकारी शेतीचा’ स्पष्टपणे पुरस्कार करण्यात आला होता. भारताच्या नियोजन मंडळानेही शेतीच्या विकासाचा एक मार्ग म्हणून सहकारी शेतीची महत्त्वपूर्ण भूमिका मान्य केली होती. सरकारने हा कार्यक्रम ‘राष्ट्रीय सहकारी शेती सल्लागार मंडळा’कडे सोपविला असून सध्या तरी हा प्रकार भारतात फारसा रुजला नसल्याचे निदर्शनास येत आहे. ‘सन 1971 पर्यंत भारतात सहकारी शेती समित्यांची संख्या 9473 होती. त्यांची सदस्य संख्या 2.57 लाख होती तर त्याखाली एकूण 4.75 लाख हेक्टर जमीन होती. भारतात स्थापन झालेल्या सहकारी शेती समित्यांमध्ये अनेक दोष होते. डॉ. धनंजय गाडगीळ यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या 1965 च्या समितीने सुद्धा आपल्या अहवालातून यातील ठळक दोष पुढे आणले होते. तसेच राष्ट्रीय कृषी आयोगानेसुद्धा भारतातील सहकारी शेतीवर विदारक प्रकाश टाकला आहे. आयोगाच्या मते, “या तऱ्हेचे पाऊल यशस्वी होण्यासाठी विशिष्ट आर्थिक-सामाजिक-राजकीय रचना अस्तित्वात हवी. भारतात ती नसल्याने सध्याची शेती पद्धती विस्कळीत होईल, आणि नवीन पर्याय मात्र अस्तित्वात नसेल.”¹⁵

¹⁴ दत्त, सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृ. 2011 पृ. 574

¹⁵ डॉ. विजय कविर्मंडन, ‘कृषी अर्थशास्त्र’ पृ. 84

कृषी वित्ताची समस्या ही वाणिज्य आणि उद्योग क्षेत्राहून फार भिन्न आहे. कृषी वित्ताचे दोन मुख्य स्रोत दिसून येतात, 1) संस्थागत स्रोत आणि 2) संस्थेतर स्रोत. या स्रोतात महाजन आणि सावकार, नातेवाईक, व्यापारी, जमीनदार, दलाल यांचा समावेश होतो तर संस्थागत स्रोतात सहकारी संस्था, व्यापारी बँक, क्षेत्रीय ग्रामीण बँक आणि राज्य सरकार यांचा समावेश होतो. 'सन 1951 मध्ये गैर-संस्थागत स्रोतातून वित्त पूर्ववर्षाचे प्रमाण हे 71.6% होते. ज्यावर 18 ते 50% वार्षिक दराने व्याज आकारलेले होते. सन 1991 मध्ये या वित्ताचे प्रमाण 30.6% एवढे कमी झाले परंतु सन 2002 मध्ये पुन्हा गैर-संस्थागत स्रोतातून वित्ताचे प्रमाण 38.9% पर्यंत वाढलेले दिसून येते. संस्थागत स्रोताचा विचार करता सन 1951 मध्ये मात्र 7.3% असतांना तो वाढून सन 1991 मध्ये 66.3% एवढा झाला परंतु सन 2002 मध्ये यात घट होऊन ते 61.1% वर आले आहे.'¹⁶ सहकारी समीत्यांवर आता राज्य सरकारचे पूर्ण नियंत्रण असल्या कारणाने यामुळे या संस्थांवर सरकारची देखरेख असते. सन 2008-09 मध्ये कृषीला प्राप्त एकूण संस्थागत ऋणाच्या 12.6% याच संस्थांच्या माध्यमातून पुरविण्यात आला.

आर्थिक वृद्धीच्या दृष्टिकोणातून हरित क्रांतीच्या काळात कृषी वृद्धीचे प्रमुख कारण 'क्षेत्र विस्तार' हा होता, नंतरच्या काळात मात्र कृषी वृद्धीचे प्रमुख कारण 'उत्पादनातील वृद्धी' हा राहिलेला आहे. कृषीक्षेत्रापासून GDP चा वृद्धीदर 1981-82 पासून 1996-97 मध्ये 3.5% प्रतीवर्ष होता, 1997-98 पासून 2004-05 मध्ये 2.0% प्रतीवर्ष एवढा राहिला आहे. '11 व्या पंचवार्षिक योजनेत म्हटल्या प्रमाणे ही घट कमी पर्जन्यमाण क्षेत्रातील आहे परंतु ढोबळ माणाने ही घट देशातील सर्वच राज्यात दिसून येते.'¹⁷ 2002-03 मध्ये देशी उत्पादन जे सन 2001-02 मध्ये 21 करोड 29 लाख टन होते ते कमी होऊन 17 करोड 48 लाख टनावर येवून पोहचले आहे.

भारत सरकारने 28 जुलै 2000 ला राष्ट्रीय कृषी धोरणाची घोषणा केली आहे. "याचा उद्देश भारतीय कृषीतील व्यापक दडलेल्या विकासाच्या संभाव्यतेचा पूर्ण उपयोग करणे, कृषी विकासाला प्रोत्साहित करण्याकरिता ग्रामीण

¹⁶ मिश्र पूरी, भारतीय अर्थव्यवस्था पृ. 316

¹⁷ तत्रैव पृ. 306

आधार संरचना मजबूत करणे, कृषी-व्यवसायाचा विकास वाढविणे, ग्रामीण क्षेत्रात रोजगार निर्मिती, शेतकऱ्यांना योग्य जीवनस्तर निर्माण करणे आणि जागतिकीकरणातून निर्माण समस्या सोडविणे आहे.”¹⁸ त्यानुसार भारतात सन 1991 पासून जागतिकीकरणाला सुरुवात करण्यात आली. परंतु 1995 पासून जागतिकीकरणाचा वेग वाढविण्यात आला आहे. जागतिक व्यापार संघटनेच्या ऊरूग्वे फेरीत प्रशुल्कात मोठ्या प्रमाणात कपात, मात्रात्मक प्रतीबंधाची समाप्ती आणि खुल्या बाजाराचे धोरण स्विकारण्यात आले. यात कृषीच्या बाबतीत तीन महत्वाच्या मुद्यांवर जोर देण्यात आले आहे, त्यात 1) घरगुती बाजारात सहज प्रवेश 2) घरगुती मदतीवर नियंत्रण 3) निर्यात मदत कमी करणे. याचा सरळ प्रभाव भारतीय शेतीवर होणार आहे.

जागतिकीकरणाच्या काळात कृषी हा लाभदायक व्यवसाय राहिलेला नाही. शासनाचे लक्ष सुद्धा कृषी वर नसून उद्योग आणि व्यापारावर आहे. यामुळे एकेकाळी प्रतिष्ठेचा समजला जाणारा शेतीव्यवसाय आता निकृष्ट आणि नकोसा झाला आहे. ‘जनतेला जर वैकल्पिक व्यवसाय मिळाला तर ते शेती सोडण्यासही मागे-पुढे पाहणार नाहीत. याचे मुख्य कारण दरवर्षी होणारे शेतीचे नुकसान होय. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर जास्त उत्पादन करण्यासाठी शेतीमध्ये आधुनिक तंत्र, सिंचनाच्या सोयी, युरीया खतांचा वापर, संकरित बियाणे इ. यांचा वापर वाढलेला आहे. यामुळे उत्पादनात वाढ झाली असली तरी दुसरीकडे उत्पादन खर्चही वाढत चालला आहे.’¹⁹ यातच उत्पादनाला उचित भाव न मिळाल्याने उत्पादनाचा खर्चही भरून निघेनासा झाला. परिणमतः शेतीकरिता घेतलेले कर्ज वाढत जाऊन शेवटी शेतकऱ्यांवर आत्महत्येची पाळी येते.

अमेरिका आणि युरोपीयन देश आपल्या शेतकऱ्यांना भरपूर मदत करीत आहेत. ‘चीनने तर आपल्या शेतकऱ्यांना विनामूल्य कर्ज उपलब्ध करून दिले आहे. तसेच लहान शेतकऱ्यांना शेतीकरिता लहान अवजारे आणि उपकरणे स्वस्त किमतीत उपलब्ध करून दिली आहेत. खते आणि बियाणे सुद्धा कमी किमतीत उपलब्ध असल्या करणाने त्यांची उत्पादकता वाढत चालली आहे.’²⁰

¹⁸ तत्रैव पृ. 254

¹⁹ योजना, प्रथमीकता सुची मे लाए खेती कीसानी - अमरेद्र कुमार राय एप्रिल 2012 पृ. 45

²⁰ तत्रैव पृ. 46

यात भारतीय शेतकऱ्यांची दुर्दशा जगापासून लपलेली नाही आणि याकडे कुणीही जातीने लक्ष्य दिलेले नाही. सरकार ने अंदाजपत्रकात शेतकऱ्यांना हमी दिली की, खाद्यान्न सुरक्षेकरिता वित्ताची कमी केली जाणार नाही. पण प्रश्न हा आहे की, खाद्यान्न नसेल तर सुरक्षा कुठून येणार?

या सर्व शेतीच्या पारंपरिक समस्या आणि जागतिकीकरणाच्या नंतर निर्माण झालेल्या समस्येने शेतकऱ्यांचा वर्ग पार संतापला आहे. त्याला आता शेती व्यवसाय नकोसा होत चालला आहे म्हणूनच भविष्यात शेतीची विस्थापना झाली तर देश अन्न कुठून मिळवणार. नव्याने निर्माण झालेल्या समस्या आणि शेतीतील पारंपरिक समस्या सोडविणे तसेच शेती हा फायद्याचा व्यवसाय ठरावा म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय कृषीच्या बाबतीत जे चिंतन केलेले आहे त्याचा कितपत लाभ होऊ शकतो आणि त्यातून नवीन काही मार्ग निघून शेती आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती होऊ शकणार आहे काय? याचा तपास घेणे या अध्ययनातून संयुक्तिक आणि उपयुक्त ठरणार आहे.

पूर्व प्रकाशित साहित्याचा आढावा :-

डॉ. भालचंद्र मुणगेकर (1991)

प्रस्तुत निबंधातून डॉ. आंबेडकरांचे भारतातील लहान धारण क्षेत्र आणि त्यावरील उपाय, खोती पद्धती आणि सामूदायिक शेती विषयक विचारांचा उहापोह केलेला आहे. यात डॉ. आंबेडकरांच्या “शासकीय समाजवादाचे” विश्लेषण दिसून येते. निष्कर्षात डॉ. भालचंद्र मुणगेकर म्हणतात की, भारतीय शेतीची समस्या सोडविण्याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेला उद्योगीकरण हा एकच खात्रीलायक उपाय आहे.

राजीव मोहन अग्रवाल (1994)

सदर शोध निबंधामध्ये श्री. अग्रवाल यांनी डॉ. आंबेडकरांचे शेतीचे एकत्रीकरण, भूमी कर तसेच भूधारण या कृषी संमस्येचे विश्लेषण केलेले आहे. तसेच निष्कर्षाच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांच्या माध्यमातून भारतीय शेतीचा मागासले पणा आणि ग्रामीण शेती च्या उत्कर्षावर भर दिला आहे.

ओम प्रकाश ब्रम्हचारी (1994)

डॉ. आंबेडकरांच्या भूमीच्या कमी धारण क्षमतेचे विश्लेषण यात दिसून येतात. भारतीय शेतीला उद्योगाप्रमाणेच संरक्षण आणि सुविधा देण्यात याव्यात

यावर श्री. ब्रम्हचारी यांनी भर दिला आहे. भूमी आणि उत्पादनाची साधने यात सहसंबंध असून जर साधने गोठविली तर त्याचा विपरीत परिणाम भूमीधारण क्षमतेवर पडत असतो. सरकारने ग्रामीण उद्योगाची पायाभरणी करावी जे शेतीवर आधारित असावेत तसेच शेतीला आर्थिक सवलती देऊन तीला स्वयंपूर्ण करावे.

जी. नानचारया (1994)

नानचारया यांनी आपल्या शोध निबंधाकरिता डॉ. आंबेडकरांचे शेतीधारण क्षमता आणि त्याचा कृषी विकासावर परिणाम, भूमीच्या विस्तारीकरणाचा ग्रामीण श्रमिकांवर परिणाम आणि राज्याची मालकी, आणि शेतीचे एकत्रीकरण यांचा आधार घेतलेला आहे. त्यांचा अभ्यास चार भागात विभागलेला असून त्यात-

- 1) प्रस्तावना, उद्दिष्ट्ये आणि माहितीचा स्रोत.
- 2) विस्तारीकरण ,एकत्रीकरण आणि धारणक्षमतेचा भारतीय शेतीवर परिणाम.
- 3) राज्य समाजवादाची उपयुक्तता
- 4) निष्कर्ष

प्रस्तुत निबंधातून काही महत्वाच्या बाबी समोर येतात त्या म्हणजे, शेतीचे एकत्रीकरण हा महत्वाचा मुद्दा असून डॉ. आंबेडकर शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करून शेती राज्याचा उद्योग असावा असे म्हणतात. शेतीच्या एकत्रीकरणातून दारिद्र्य निर्मूलन हा महत्वाचा प्रश्न सुटू शकतो, तसेच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्नही याच माध्यमातून निकाली लागू शकतो पण या करिता राज्याला भांडवल आणि आदानांची जबाबदारी घेणे महत्त्वपूर्ण राहिल.

के. एस. क्रिष्णास्वामी (1994)

सदर संशोधनपूर्ण लेखात नवीन आर्थिक धोरणाचा राजकोषीय सुधार, SAP धोरण, वित्तीय सुधारणा, जागतीकीरणाचे धोरण आणि अन्य निकटतम धोरणांचा कृषिक्षेत्रावरील परिणाम अभ्यासलेला आहे. सरकारने राजकोषीय तूट कमी व्हावी म्हणून कृषीवरील सवलती कमी करण्याचे धोरण राबविले आहे. SAP धोरणाच्या माध्यमातून सरकार Farm ला Firm मध्ये परिवर्तीत करण्याचा प्रयत्न करित आहे. या माध्यमातून लहान शेतकऱ्यावर बेरोजगारीचे मोठे संकट येणार आहे. तसेच ही बेरोजगारी कमी करण्याचे सुरक्षित धोरण सध्यातरी सरकार कडे नसल्याचे क्रिष्णास्वामी सांगतात. वित्तीय सुधारणेत NABARD ची स्थापना हा महत्वाचा निर्णय आहे परंतु ग्रामीण भागात फक्त 4% शेतकरी

बँकेतून कर्ज घेतात, ते मोठ्या प्रमाणात सावकारी कर्जावर अवलंबून आहेत. भारतातील सहकारी पतपेढ्या राजकीय असल्याने त्याचाही जास्त लाभ शेतकऱ्यांना होत नाही.

शेतीच्या जागतीकीकरणाच्या माध्यमातून भविष्यात मोठ्या समस्या निर्माण होणार आहेत. नवीन आर्थिक धोरण हे मोठ्या आणि संपन्न शेतकऱ्यांना अधिकच संपन्न करणारे आहे, यातून शेती विकासाचा लाभ लहान शेतकऱ्यांच्या वाट्याला नाहीच. भविष्यात शेती प्रक्रीया उद्योग फायद्याचे ठरणार आहेत तेव्हा त्याकरिता 'सहकाराचा' मार्ग निवडावा लागेल.

डॉ. सर्वोत्तम न. कुलकर्णी (1997)

जागतीकीकरण हे कृषीला फायद्याचे होईल यातून जागतिक बाजारपेठ खुली होईल आणि भारताच्या कृषी क्षेत्राखाली साधनसामग्री अधिक कार्यक्षमतेने वापरली जाईल असा युक्तिवाद डॉ. कुलकर्णी मांडतात. नव्या आर्थिक धोरणात कृषी, उद्योग, निर्यात आणि रोजगार वृद्धी या बाबतीत नव्या जोमाने कार्ये होतील असा विश्वास ते देतात. शेवटी निष्कर्ष देतांना म्हणतात की,

- 1) कृषीचे व्यापारी उदारीकरणाने पीकरचना आणि संरक्षण नीती बदलली, परिणामी कष्टकरीवर्गास अन्न महागले.
- 2) अल्पभूधारक आणि सिमांत कृषक आपल्या जमीनी गमावित आहेत आणि भूमीहीनांच्या विराट सेनेत भर घालीत आहेत.
- 3) कृषी बिगरशेतकरी कंपन्यांच्या हातात जात असून नव्या अनुपस्थित मालकांचा वर्ग अस्तित्वात येत आहे.
- 4) ग्रामीण बेकारी आणि दारिद्र्यात वाढ होत आहे.

या नव्या आर्थिक धोरणात सामाजिक न्यायाला दुय्यम स्थान असल्याचे डॉ. कुलकर्णी म्हणतात.

मानबेन्दू चट्टोपाध्याय (1998)

श्री. चट्टोपाध्याय यांनी सदर शोध लेखात पश्चिम बंगालचे 1989-90 चे भूमिधारणक्षमता आणि उत्पादकतेचे अध्ययन केलेले आहे. या अध्ययनाकरिता 600 शेतकरी कुटुंबांची निवड करण्यात आली तसेच या अध्ययनाकरिता कृषी विभाग, भारत सरकार यांच्या सर्वेक्षणातील माहितीचा वापर करण्यात आला. सदर अभ्यास सहा विभागात करण्यात आला. माहितीचे विश्लेषण केल्यावर निष्कर्ष देतांना चट्टोपाध्याय म्हणतात की, पश्चिम बंगालच्या ज्या भागाचा

विकास झालेला आहे आणि ज्यांना योग्य त्या सोयी सुविधा देण्यात आलेल्या आहेत तिथे धारणक्षमता आणि उत्पादनात सहसंबंध आढळून आला नाही. परंतु जो भाग मागासलेला आहे आणि जिथे शेतीला कोणत्याच सोयी नाहीत तिथे मात्र यात सहसंबंध आढळून येतो. पश्चिम बंगालच्या मागास भागात हरितक्रांतीची असफलताही निदर्शनास आली.

पद्माकर रा. दुभाषी (1999)

संशोधन पूर्ण निबंधातून जागतीकीकरणाचा अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव अभ्यासलेला आहे. भारत, मेक्सिको, चिली, अर्जेन्टिना, लॅटिन अमेरिका, जमेका, झिबाम्बे, केनिया, टांझानिया, झाईर, फिलीपीन्स आणि इंडोनेशिया इ. देशावर जागतीकीकरणाचा पडलेला प्रभाव यात अभ्यासलेला आहे. भारताच्या संदर्भात श्री. दुभाषी म्हणतात की, जागतीकीकरणात स्वदेशी संकल्पनेची अवहेलना केली जात आहे. सर्वसामान्य भारतीय शेतकरी, कामकरी आणि कष्टकरी वर्गाच्या भविष्याच्या दृष्टिने विचार केल्यास जागतीकीकरणाच्या नावाखाली भारतीय अर्थव्यवस्था बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या प्रभावाखाली आणली जात आहे, भविष्यात हे फार मोठे आव्हान ठरणार आहे.

अ.रा. पडोशी (2001)

प्रा. पडोशी काही प्रश्न उपस्थित करतात, नवीन आर्थिक धोरणाची भारताला आवश्यकता होती काय? आणि त्याचा स्विकार करणे भारताला फायद्याचे ठरेल आहे काय? शेती क्षेत्राविषयी ते सांगतात की, भारतीय शेतीच्या प्राप्त परिस्थितीमध्ये नविन आर्थिक धोरणाची उपाययोजना शेतीक्षेत्रास लागू करणे घातक ठरेल. खाजगी भांडवलदारास शेतीमध्ये येण्याकरिता उत्तेजन दिल्यास लक्षावधी लहान शेतकरी आणि शेतमजूर बेकार होतील, त्यांची उपासमार होऊ लागेल. ब्राझील देशाचे उदाहरण देतांना सांगतात की, तेथील खाजगीकरणामुळे बेकारी, हिंसाचार, गुन्हेगारी, अनिष्ट शहरीकरण आणि सामाजिक ताणतणाव यात बेसूमार वाढ झालेली आहे. तेव्हा नआधोच्या समर्थकांच्या आग्रहाला बळी न पडता भारतातील शेतीचे खाजगी व्यापारीकरण संध्यातरी थांबविण्याची आवश्यकता आहे.

NAAS (2001)

NAAS च्या पॉलीसी पेपर मध्ये GATS, TRIPs आणि WTO या संदर्भात बदलत्या जागतीकीकरणाच्या परिस्थितीत शेती विकासाकरिता काही महत्त्वाच्या शिफारशी केलेल्या आहेत. त्यात

- 1) विकासशील देशाला उच्च टैरिफचा सामना करावा लागत आहे, तसेच त्यांनी देशीय बाजार खुले केल्यामुळे विकसित देशातील बाजारात त्यांची पकड सैल झाली आहे. त्याकरिता विकासशील देशाला कृषी उत्पादनाच्या आयातीवर मात्रात्मक प्रतीबंध लावणे गरजेचे आहे.
- 2) अनाहूत वा जानूनही भारताने एक असमान आणि अन्यायपूर्ण व्यापारात प्रवेश केला असल्याने भारताला जागरूक होणे आवश्यक आहे.
- 3) शेतकऱ्यांची आजीविका सुरक्षित करण्यासाठी गैर-टैरिफ नियम, बाजारातील पोहच आणि व्यापाराचे नियम हे पारदर्शी करायला हवे.
- 4) भारतीय शेतीचा पाया कमजोर असल्यामुळे यात मोठी गुंतवणूक आणि भांडवलाची आवश्यकता आहे.
- 5) हिरव्या पेटी अंतर्गत 2.5 बिलियन अमे. डॉलरची एक समायोजन निधी गुंतवणूक, निर्माण तथा विपणनाकरिता तयार करावी.
- 6) राज्यांनी शेतकरी आणि कमजोर वर्गाच्या हिताचे रक्षण करावे.
- 7) तंत्रज्ञानाच्या विकासासोबतच खाद्य सुरक्षा आणि स्वतःच्या हिताकरिता उत्पादन वाढवायला पाहिजे, भविष्यात अधिक उत्पादन देणाऱ्या पिकांचे उत्पादन करण्यावर भर द्यावा.

राष्ट्रावर निर्भर जनतेची आजीविका, त्यांची सुरक्षा आणि रक्षा हे राष्ट्राचे परम कर्तव्य होय.

पुरुषोत्तम लांडगे (2001-02)

प्रस्तुत लघुशोधप्रबंधातून पुरुषोत्तम लांडगे स्पष्ट करतात की, राज्यसमाजवाद आणि जागतिकीकरण या दोन स्वतंत्र आणि परस्पर विरोधी संकल्पना आहेत. राष्ट्रीयीकरणाच्या धोरणाचा आर्थिक क्षेत्रासाठी अवलंब केला जावा, देशातील मूलभूत आणि आधारभूत उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करून बाकीचे उद्योग खाजगी क्षेत्रासाठी खुले असावे, अशाप्रकारचे डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक धोरण होते.

जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून शेती क्षेत्रात झालेले विविध बदलांवर प्रकाश टाकला आहे. जसे- 1. शेतीवरील सिलींग काढून टाकणे, 2. आदीवासींच्या जमिनीची विक्री, 3. पिकांचा मुक्त व्यापार, 4. सबसिडीची समाप्ती, 5. शेतजमिनीचा बाजार तयार करणे. डॉ. आंबेडकरांनी राज्यसमाजवादात शेतीच्या सर्वकष विकासाचा आढावा घेतलेला आहे. त्यात

शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करून ती शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांना कसण्याकरिता उपलब्ध करण्यावर मुख्य भर आहे. सामूहिक शेतीच्या योजनेला बाधक आचरण करणाऱ्यांवर शासनाने योग्य ती कार्यवाही करावी असे डॉ. आंबेडकरांचे स्पष्ट विचार सदर अभ्यासातून दिसून येतात.

प्रस्तुत लघुशोधप्रबंधात निष्कर्षाच्या आधारे लांडगे सांगतात की, जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून विकसित देश विकसनशील देशाला लुबाडत आहेत, नफेखोरी पणाला लागली आहे, शेतीचे मोठ्या प्रमाणात बाजारीकरण करण्याचे प्रयत्न असून सुपीक जमीन शेतीबाह्य कामारीता वापरण्यास सरकार शेतीचे अधिग्रहण करित आहे. या जागतिकीकरणात सामान्य शेतकऱ्याच्या वाट्याला फक्त दुःख आणि दैन्याचे आलेली आहे. या सर्व समस्यांची सोडवणूक डॉ. आंबेडकरांच्या राज्यसमाजवादाच्या माध्यमातून वेळीच होणे गरजेचे आहे.

ॲड. दिलीप डी. काकडे (2002)

उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण या तत्त्वत्रयीच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा परामर्श घेतांना ॲड. काकडे म्हणतात की, डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार स्वतंत्र आहेत. जागतिकीकरण या पाश्चात्य संकल्पनेला कल्याणकारी राज्याची संकल्पना असणारा राज्यसमाजवादाचा सिद्धांत पर्याय आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक कार्यक्रमात सामूहिक शेती मुख्य बाब होती. करण भारतीय समाजरचना इतर देशापेक्षा वेगळी आहे. म्हणून डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हे पाश्चात्य राष्ट्रांच्या भांडवलशाही विरोधात आहेत. राज्यसमाजवाद आणि जागतिकीकरण पूर्ण विरोधी बाजू आहेत. राज्यसमाजवादात शेतीच्या राष्ट्रीयीकरणावर भर असून आज खाजगीकरणावर भर आहे तेव्हा डॉ. आंबेडकरांचा राज्यसमाजवाद या जागतिकीकरणाला पर्याय आहे. त्याची लवकरात लवकर अंमलबजावणी होणे तेवढेच महत्त्वाचे आहे.

ॲड. दिलीप डी. काकडे (2003)

सदर पुस्तकातून ॲड. दिलीप डी. काकडे म्हणतात की, आज भारताने नवीन आर्थिक धोरणाच्या माध्यमातून मिश्र अर्थव्यवस्था सोडून मुक्त अर्थव्यवस्था स्वीकारली आहे. मुक्तअर्थव्यवस्थेत सरकारचा व्यापारात आणि उद्योगात हस्तक्षेप नसतो. आर्थिक आणि औद्योगिक विकासाची जबाबदारी संपूर्णतः भांडवलदारांच्याकडे असते, म्हणजेच भांडवलीकरणाला प्रबळ चालना

मिळते. डॉ. आंबेडकरांचा या तत्वांना विरोध होता कारण ते समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे समर्थक होते. शेतजमीनीचे जोपर्यंत राष्ट्रीयीकरण होत नाही, तो पर्यंत समाजवादी व्यवस्था अस्तित्वात येऊच शकत नाही.

डॉ. मोहम्मद अजलम (2003)

प्रस्तुत शोधनिबंधातून डॉ. अजलम म्हणतात की, जागतिक व्यापार सूरळीत चालावा म्हणून WTO ने बंधने कमी करण्यावर भर दिलेला होता. विकसित देशांच्या बाबतीत त्यांच्या GDP मध्ये 3% वाटा हा कृषी चा असून त्यावर फक्त 4% लोक कार्य करतात परंतु भारत देशाच्या GDP मध्ये 26% वाटा कृषी क्षेत्राचा असून त्यावर मात्र 70% जनता ही कार्य करते. जागतिक धोरणांच्या माध्यमातून त्याच्या विविध शाखा ह्या कृषीवर विपरीत परिणाम करीत आहेत, त्या म्हणजे-

- 1) Agreement on Agriculture (AOA)
- 2) Agreement on Application of Sanitary and Phytosanitary Standards (SPS)
- 3) Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT)
- 4) Agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPs)

कृषी करार हा घरघूती मदत, बाजाराचा विस्तार आणि निर्यात स्पर्धा या तीन महत्त्वपूर्ण स्तंभावर आधारित आहे. या कारारान्वे विकसित देश त्यांच्याकडील अतिरिक्त माल प्रभावपूर्ण कमी किमतीवर विकसनशील देशात विकून कृषी मालाच्या किमती घसरवित आहेत. त्यामुळे विकसनशील देशाची कृषी उत्पादकता कमी होऊन ते आता आयातीवर निर्भर आहेत. विकसनशील देशाला अन्नसुरक्षितता, मानव, प्राणी, पर्यावरण आणि अन्नाची सुरक्षित गुणवत्ता या नवीन समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. TRIPs करारामुळे विकसनशील देशातील परंपरागत बियाण्यांवर संकट कोसळले आहे.

निष्कर्ष देतांना डॉ. अजलम म्हणतात की, विकसनशील देश ज्यात प्रामुख्याने भारत, ब्राझील आणि मलेशिया यांचा समावेश आहे यांची प्रगती जर Doha Development Agenda च्या माध्यमातून होत नसेल तर यातील The New Issue पुढे नेवून त्याची काहीही फलश्रुती होणार नाही. या माध्यमातून विकसनशील देशांना उत्पादन वाढ, साठवणूक, बांधणी, चाचणी, प्रक्रीया आणि बाजार सुविधा यांचा विकास करावा लागेल, यातूनच शेतीचा विकास साधता येईल की ज्यावर आज करोडो गरीब लोकांचे जीवन आधारित आहे.

वंदना शिवा (2004)

विस्तृत अशा शोधपूर्ण लेखातून वंदना शिवा म्हणतात की, अन्नसुरक्षा हा शेतीचा मुख्य विषय आहे. सध्या कृषीवर तीन मुख्य घटकांचा प्रभाव पडलेला आहे, ते म्हणजे कृषीचे जागतीकीकरण, जागतिक बँक आणि IMF ची विघातक धोरणे आणि SAP ची धोरणे. यातून लहान शेतकरी आणि शेतमजुरांना विस्थापित करण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा आजपर्यंतचा अनुत्तरीत प्रश्नही यातूनच निर्माण झालेला आहे. जागतीकीकरणातून जमीनीची मालकी, पाण्याचे खाजगीकरण आणि एकाधिकार, पेटंट आणि बियाण्याचे एकाधिकार या नव्या समस्या शेतकऱ्यापुढे निर्माण झाल्या आहेत. या समस्या सोडविण्याकरिता वंदना शिवा काही उपाय सूचवितात-

- 1) शासकीय अन्न आणि अन्नाची सुरक्षितता निर्माण करणे.
 - 2) प्रत्येकाला अन्नाचा अधिकार असावा.
 - 3) शेतकऱ्यांच्या निवाऱ्याची शाश्वत सुविधा.
 - 4) शेतकऱ्यांना जमीनीचा अधिकार.
 - 5) पाण्याचा अधिकार हा जनतेला असावा.
 - 6) बियाण्याचा अधिकार.
 - 7) शाश्वत उत्पादन.
 - 8) अर्थव्यवस्थेचे विकेंद्रीकरण.
 - 9) सुरक्षित आणि दर्जेदार अन्नाची शाश्वती.
 - 10) छोट्या शेतकऱ्यांचे संरक्षण, मदत आणि अनुदान.
 - 11) न्यायसंगत आणि उचित किमती.
 - 12) प्रथम अन्न नंतर व्यापार.
- वरील सर्व बाबी या शेतकऱ्यांचे कल्याण साधणारे आहेत.

डॉ. भालचंद्र मुणगेकर (2005)

भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि दलित एक आंबेडकरी दृष्टिकोण या पुस्तकाच्या माध्यमातून डॉ. भालचंद्र मुणगेकर स्पष्ट करतात की, नवीन आर्थिक सुधारणा या मुळात भारतीय ग्रामीण जीवन आणि दलित समाजाला अपायकारक होतील या गृहितांवर झालेल्या असून डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेला राज्यसमाजवाद हा यावर एक उपाय ठरू शकतो.

भारताच्या आर्थिक सुधारणा या स्वायत्त नसून त्या सक्तिच्या आहेत. त्यातील कृषीविषयक धोरण शेतकऱ्यांच्या जीवावर उठलेला आहे. 1993-94 साली 53% अनुसूचित जातीची कुटुंबे 0.01 हेक्टर पेक्षाही कमी आकाराची जमीन कसत होते. डॉ. भालचंद्र मुणगेकर काही निष्कर्ष मांडतात 1) स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने सहकारी शेतीची सुरुवात करावी. 2) शेतकऱ्यांना कृषी साधने सवलतीच्या दरात द्यावी. 3) शेतमजुरांकरिता व्यापक सामाजिक सुरक्षा योजना तयार करावी.

डॉ. ज. फा. पाटील (2006)

प्रस्तुत निबंधामध्ये डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय चिंतन पाच विभागात विभागले आहेत जीवनचरित्र, शेती, चलन, सार्वजनिक आयव्यय आणि इतर आर्थिक विचार. यात डॉ. ज.फा. पाटील शेतीविषयक विचार मांडतांना म्हणतात की, शेती हा भारतातील सर्वात मोठा राष्ट्रीय व्यवसाय आहे. यात निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्याचे एकमात्र साधन म्हणजे 'औद्योगिकरण' होय. जमीनीपासून प्राप्त उत्पन्नावर महसूल आकारणे हा अन्याय असून विशिष्ट रकमेपेक्षा कमी उत्पन्नावर महसूलात सूट असावी. शेतीच्या उत्पादनवाढीसाठी यंत्रप्रधान शेती, विस्तृत शेत, सहकारी आणि सामुदायीक शेती करावी तसेच देशातील पडीत जमीन लागवडीखाली आणली तर भूमीहीनांचा मोठा प्रश्न सूटेल.

मार्टीन खोर (2006)

प्रस्तुत शोधपूर्ण पुस्तकात श्री. खोर घाणा देशाच्या शेतीवर जागतिकीकरणाचा कोणता प्रभाव पडला याचे विस्ताराने विश्लेषण करतात. शेती हा घाणा देशाचा मुख्य व्यवसाय असून 70% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. एकूण शेतीच्या 80% शेतीत लहान शेतकरी असून देशाच्या GDP मध्ये 40% वाटा एकट्या शेती क्षेत्राचा आहे. घाणा देशात 1981 मध्ये राष्ट्रपती रोर्लिंग्स यांच्या कारकिर्दीत जागतिकीकरणाचा पाया रोवला गेला. घाणा देशात शेतकऱ्यांना आवश्यक तेवढी आर्थिक सहाय्यता तेथील सरकार देत असते हे प्रमाण 65% एवढे होते परंतु 1990 नंतर मात्र आर्थिक सहाय्यता कमी करून ते 0% करण्यात आले याचा परीणाम लहान शेतकऱ्यावर पडला. सध्या देशांतर्गत उत्पादन विस्कळीत होऊन देशातील शेतकरी सस्त्या आयातीला बळी पडत आहेत. सन 1995 ला व्यापारी तूट 235 मि. डॉलर होती ती वाढून

1997 मध्ये 1231 मि. डॉलर एवढी झाली. सन 1999 ला देशाच्या GDP च्या 18% व्यापारी तूट नोंदविल्या गेली आहे.

टमाटर या पिकाची आयात सन 1991 मध्ये 5.3 मीली. अमे. डॉलर असतांना ती सन 2002 पर्यंत 17.5 मीली. अमे. डॉलर एवढी वाढली. याची मोठी झड लहान शेतकऱ्यावर पडली असून टमाटरचे घरघूती उत्पादन सन 2000 ते 2003 पर्यंत 2 लाख टनावर स्थिर होते. सन 1992 मध्ये घरघूती उत्पादनाचा बाजारात 95% वाटा होता, तो सन 2001 पर्यंत कमी होऊन फक्त 11% एवढा शिल्लक राहीलेला आहे. श्री. मार्टीन खोर म्हणतात की, या जागतिकीकरणाने घाणा देशाचे फार मोठे नुकसान होत आहे. देशांतर्गत उत्पादनाची क्षमता कमी-कमी होत चालली असून जनता आता सर्वस्वी युरोप आणि अमेरिकेतून होणाऱ्या स्वस्त आयातीवर निर्भर दिसून येत आहे.

किष्ण ए. गोयल (2006)

जागतिकीकरणातून असमानता आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास वाढत चालला आहे. जागतिकीकरणाचे योगदान म्हणजे अवमूल्यन, निर्गुंतवणूक, परवाणा मुक्त उद्योग, परदेशी गुंतवणूक, परंप्रांतीय लोकांचा प्रवास, सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण, MRTDP कायद्याची समाप्ती आणि आयातीचे शिथिलीकरण इ. होत. शेतीच्या बाबतीत भविष्यातील मांडणी करतांना श्री. गोयल खालील बाबी सांगतात-

- 1) शेतीचा विकास हा शेती प्रक्रीयेच्या माध्यमातून करण्यात यावा.
- 2) उद्योगांचा विकास करून त्यात कृषीतील अधिकचे असलेल्या श्रमिकांचा वापर करावा.
- 3) जागतिक उद्योग हा पर्यावरणाचा ऱ्हास करणारा असल्याकारणाने शेती करिता सेंद्रिय खताचा वापर न करता जैविक खतांचा वापर करावा.
- 4) भांडवलाचा प्रवाह हा अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्राकरिता समान करावा यात शेतीची अवहेलना होता कामा नये.

दि. मा. मोरे (2007)

सेझ च्या माध्यमातून देशभरात 380 ते 500 प्रकल्पांना मंजूरी देण्यात आलेली असून त्याकरिता देशातील हजारो हेक्टर सुपीक जमीन देण्यात आलेली आहे. आपल्याच देशातील गरीब, दुबळा, परिस्थितीने नडलेल्या शेतकऱ्यास त्यांच्या सहभागाचा विचार न करता त्यांना त्यांच्याच जमीनीवरून हूसकावून ती

जमीन सरकारने स्वतःच्या ताब्यात घ्यायची आणि त्यावर अब्जवधी रुपयांची कमाई करायची असले धोरण हे हल्ली सेझ च्या नावाखाली अंमलात येत आहे. शेतीचा विकास म्हणजे देशाचा विकास पण तसे होत नसेल तर तो विनाश आहे. शेती जगविल्याशिवाय उद्योग जगणार नाही, उत्पादन वाढणार नाही आणि म्हणूनच कल्याणकारी योजना राबविणे हे राष्ट्रीय कर्तव्य होय, असे सरकारने निश्चित करावे.

एकनाथ खेडकर (2009)

भारतीय शेतीवर 70% लोकसंख्या विसंबून असल्यामुळे शेतीची प्रगती आणि दर्जा वाढवीने एक महत्वाची गरज आहे. शेती हा मोठा उद्योग आहे आणि त्यातील मुख्य अडचणी कोणत्या आहेत हे डॉ. आंबेडकरांना चांगले माहित होते. देशातील गरिबी आणि मागासलेपणा ह्या समस्या शेतीच्या माध्यमातूनच सोडविल्या जाऊ शकतात, त्यासाठी शेतीचा आर्थिक कार्य म्हणून विचार होणे गरजेचे आहे.

डॉ. एम. आर. इंगळे आणि प्रा. डी. एन. बेसेकर (2009)

डॉ. आंबेडकर हे आधुनिक भारताचे थोर अर्थतज्ज्ञ असून त्यांचे भारतीय अर्थव्यवस्था आणि भारतीय समाज यात फार मोठे योगदान आहेत. सदर शोध निबंधात डॉ. आंबेडकरांचे कृषीविषयक, उद्योगविषयक, करविषयक आणि ग्रामीण भारत या संदर्भातले सखोल अध्ययन दिसून येते. शेतीविषयक विश्लेषणात डॉ. इंगळे म्हणतात की, भारतीय दारिद्र्याचे मुख्य कारण शेतीची विभागणी तसेच लहान-लहान तुकड्यात झालेली वाटणी आणि मोठ्या प्रमाणात वाढत्या लोकसंख्येचा शेतीवरील भार होय. सरकारने या संदर्भात हस्तक्षेप करून भू-गहाण अधिकोष (Land Mortgage Bank) शेतकऱ्यांच्या सहकारी संस्था आणि बाजारपेठा यावर भर देण्यात यावा.

प्रा. अजय शिंगाडे (2009)

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून प्रा. शिंगाडे यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या सर्वस्पर्शी तत्त्वचिंतनाचे तीन गुणविशेष मांडले आहेत.

- 1) कोणत्याही आर्थिक समस्येच्या निराकरणाची फलश्रुती ही सामान्य आणि गरीब माणसाचे कल्याण साधणारी असावी.
- 2) गरिबांचे कल्याण करतांना केवळ बाजारयंत्रणेवर अवलंबून न राहता अर्थव्यवस्थेवर शासनाचे योग्य नियंत्रण असावे.

3) सामान्य लोकांना शिक्षण, आरोग्य इ. मूलभूत सार्वजनिक सेवा पुरविण्याची शासनाची जबाबदारी असावी.

शेती हा दीर्घकाळ सुरू राहणारा उद्योग आहे, तो फायदेशिर बनविण्यासाठी शेतीवरील भांडवली गुंतवणूक आवश्यक आहे. वाढत्या औद्योगिकरणातून शेती आणि उद्योगांचा समतोल विकास होईल. शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी केल्यास निश्चितच जमीनीचा आकार वाढेल, त्यातून दरडोई उत्पन्न वाढेल, गुंतवणूक वाढेल आणि शेवटी ग्रामीण भागातील उत्पन्न वाढून राज्याची प्रगती होईल.

नवीन आर्थिक धोरणावर निष्कर्ष देतांना प्रा. शिंगाडे म्हणतात की, सेझ धोरणातून शेतकरी भूमीहीन होऊन शोषक भांडवलदार आणि शोषित मजूर असे दोन वर्ग निर्माण झाले आहेत. शेतीची दुरावस्था गरिबांना अधिक गरीब तर श्रीमंतांना अधिक श्रीमंत करित आहे. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचे विशिष्ट भांडवलवादी विकासाचे प्रारूप वर्गवादी आणि जातीवादी समाजरचनेचे प्रारूप होय. हे बदलविण्यासाठी आजच्या आर्थिक व्यवस्थेत डॉ. आंबेडकरांचा राज्यसमाजवाद वास्तविकदृष्ट्या, तर्कदृष्ट्या कालसुसंगत आणि प्रासंगिक आहे.

रामशीस पुर्वे आणि समीत प्रसाद (2010)

प्रस्तुत ग्रंथातील संकलित लेखात श्री. पुर्वे आणि प्रसाद म्हणतात की, सध्या देशात 1.1 बिलियन लोक ग्रामीण भागात राहतात, त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे परंतु ही शेती छोट्या आणि विखुरलेल्या स्वरूपात आहे. तसेच त्या शेतीवरील गुंतवणूक आणि उत्पादकताही कमी आहे. शेतकी बाजारपेठांचा विकास केल्याने देशातील गरीबी कमी केल्या जाऊ शकते. जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाचा प्रभाव हा नागरी आणि ग्रामीण गरिबांच्या अन्नसुरक्षितेवर पडलेला असून सध्याच्या वाढत्या किमती ह्या शेती उत्पादनावर विपरीत परिणाम पाडत आहेत आणि त्यामुळेच शासनाला समाजिक जबाबदारी म्हणून शेती उत्पादनाकरिता योजना आखाव्या लागतील.

डॉ. सुभाष प. जाधव (2010)

शेतीच्या विकासाशिवाय आर्थिक विकासाच्या कोणत्याही योजना सफल होऊ शकत नाहीत, आणि त्याकरिता राहणीचा दर्जा उंचावणे, अन्नाची सुरक्षितता, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राच्या विकासाकरिता दर्जेदार बाजाराची

उपलब्धता आणि आर्थिक विकासात सर्व घटकांचा समावेश इ. बाबींवर प्रामुख्याने लक्ष द्यावे लागेल. शेतीच्या उदारीकरणातून 'साधनांचा वापर' आणि 'शेती उत्पादनांची विक्री' यात स्पर्धा होत चालली आहे. त्याचा विपरीत परिणाम हा छोट्या आणि सिमांत शेतकऱ्यांवर होत आहे. यात भारताचा विचार करता 40% ग्रामीण लोक शेतीधारक नाहीत आणि ज्यातले 96% शेतकरी हे सिमांत शेतकरी आहेत, या सिमांत शेतकऱ्यांकडे एकूण शेतजमीनीच्या फक्त 33.97% वाटा आहे, जो फारच कमी आहे. डॉ. जाधव आपल्या शोध निबंधातून निष्कर्ष देतात की, शेती हा 'राज्याचा विषय' असून देशाच्या GDP मध्ये 27% वाटा आहे आणि ज्यावर 65% लोकांचे उदरनिर्वाह अवलंबून आहे, एकूण निर्यातीत शेतीचा हिस्सा 21% आहे आणि म्हणूनच केंद्र सरकारला शेतीच्या संवर्धनाकरिता आपली बांधिलकी दाखविली पाहिजे.

डॉ. एस.पी. कुलकर्णी (2010)

डॉ. एस.पी. कुलकर्णी यांनी आपल्या लेखात बाजारव्यवस्थेचे विश्लेषण अत्यंत प्रभावीपणे केले आहे. यात मुख्यतः भारतीय शेतीचे वास्तविक स्वरूप दर्शविलेले आहे. "गरीब कास्तकार - गरीब राज्यव्यवस्था! गरीब राज्यव्यवस्था - गरीब राजा!" जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर शेतीचे एकत्रीकरण, शेतीच्या औद्योगिकरणावर ते भर देतात याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेल्या राज्यसमाजवादाचा पुरस्कार करतात. डॉ. एस.पी. कुलकर्णी म्हणतात भारताला सामूहिक आणि राज्याधीन शेती या साधनांचा वापर करणे आजच्या परिस्थितीत गरजेचे झालेले आहे.

डॉ. जयराम मोरे (2010)

डॉ. मोरे कृषीवरील प्रभाव अभ्यासतांना म्हणतात की, जागतिकीकरण हे जग विकासाची एक प्रक्रीया होय. माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास, दळणवळणाच्या सोयी आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांशिवाय कुणीही एखादी वस्तू विकू किंवा खरेदी करू शकत नाही. कृषीचे आयात कर अभ्यासतांना म्हणतात की, खाद्यतेलावर 300% असलेले आयात कर आता 15% वर येवून पोहचले आहे. साखरेवर जे 150% होते ते 60% वर तर फळांवरील 100% आयात कर आता 0% वर येवून पोहचले आहे. तसेच हिरवी पेटी आणि निळी पेटीचा विपरीत परिणाम भारतीय शेतीवर आता दिसू लागलेला आहे.

डॉ. मोरे निष्कर्ष देतांना चार मुद्द्यांवर जोर देतात ते म्हणजे

- 1) मुलभूत सोर्योचा विकास करण्यात यावा.
- 2) वित्त आणि विद्युत याव भर दयावा.
- 3) उत्पादन वाढवून निर्यातीवर भर देण्यात यावा.
- 4) उत्पादनाचे नियोजन करावे.

आजच्या जागतिक प्रवाहात भारताला शेतीचा विकास करून त्याचा वाटा वाढवायला हवा तसेच शेतीतील अडचणी दूर करून शेतीचा समावेश हा उद्योग विकासाकरिता करावा.

कु. पी. व्ही. पोहरे (2011)

जगाच्या 2.4% भूमी भारताला लाभलेली आहे आणि यातील बहुसंख्य लोक कृषी क्षेत्राशी संबंधीत आहेत. वेळोवेळी वेगवेगळे संशोधन झालेले असतांनाही वर्षानुवर्षे कृषीची लाभक्षमता कमी होत चालली आहे. शासनाचे पॅकेज असतांनाही शेतकऱ्यांना आत्महत्या कराव्या लागत आहेत. ही सर्व परीस्थिती देशात निर्माण केली ती 1991 च्या उदारीकृत भारतीय अर्थव्यवस्थेने. कोटी-कोटी भारतीय शेतकऱ्यांवर विपत्ती आणि त्यांना नाहीसे करण्यामागे जगातिकीकरण हे मुख्य कारण होय. या संदर्भात भारताला IMF चे धोरण राबविण्यासाठी घाई करायला नको होती. सध्या भारताला अर्थव्यवस्था जोडण्याचे धोरण राबविणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे.

बी. व्ही. मुरलीधर (2011)

जागतिकीकरणातून काही मुख्य समस्या निर्माण झालेल्या असून त्याची खालील प्रमाणे चर्चा श्री. मुरलीधर यांनी केलेली आहे.

- 1) शेतीचा कर्जबाजारीपणा वाढत चालला आहे.
- 2) कर्जातून बिजाची समस्या निर्माण झाली आहे. ज्या बियाण्यांकरिता 1991 ला 70 रु प्रती एकर खर्च यायचा त्याकरिता आता 1000 रु मोजावे लागत आहेत. त्यात B.T. कापसाला 3200 प्रती एकर खर्च येत आहे.
- 3) खतांच्या बाबतीत आता 300% भार वाढला आहे.
- 4) उत्पादनाला भाव नसल्याने शेतकरी कर्ज बाजारी होत आहे. सरकारने सन 2001 पासून 1500 वस्तूवरील निर्बंध दूर केल्याने सस्ती आयात वाढत चालली आहे. सर्वस्वी विकास हा जागतिकीकरणातून साध्य होणार नाही यातून फक्त सामाजिक असमानता आणि बेरोजगारीच वाढत जाणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) मिश्र एस. के. आणि पुरी वि. के. (2010) : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', हिमालया पब्लिशिंग हाऊस दिल्ली 002.
- २) दत्त रूद्र आणि सुंदरम के. पी. एम. (2009) : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस चन्द एण्ड कंपनी लि. रामनगर, नवी दिल्ली - 55.
- ३) दत्त रूद्र आणि सुंदरम के. पी. एम. (2011) : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस चन्द एण्ड कंपनी लि. रामनगर, नवी दिल्ली - 55.
- ४) कविमंडन विजय (2002) : 'कृषी अर्थशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, रामदासपेठ, नागपूर.
- ५) संपादक, योजना (2012) : योजना भवन, संसद मार्ग, दिल्ली 01, एप्रिल.
- ६) गुप्ता पी. के. (2008) : 'कृषी अर्थशास्त्र', वृंदा पब्लिकेशन्स प्रा.लि. मयुर विहार, फेज-1, दिल्ली-91.

.....

संशोधन साहित्याचे संदर्भ ग्रंथ:-

- १) मुण्गेकर भालचंद्र (1991) : “ बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेती” अर्थसंवाद खंड 14 अंक 4 जाने.- मार्च.
- २) कुलकर्णी सर्वोत्तम न. (1997) : “भारतीय शेतीतील रचनात्मक समायोजन सध्यास्थिती आणि भविष्य” शोध निबंध-स्मृतीग्रंथ, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, 21 वे अधिवेशन 22, 23, 24 नोव्हें. जि. अहमदनगर.
- 3) Agrawal Rajiv Mohan (1994) : “ Ambedkar as Agrarian Reformist” The Indian Economic Association, 76th Annual conference Bombay
- 4) Brahamchary Om Prakash (1994) : “A critical study of Ambedkar’s thought on Econmic holding and their application under Indian condition” Indian Econimic Association 76th Annual conference Bombay
- 5) Nancharaiah G. (1994) : “ Dr. Ambedkar on small holding and reorganization of structure of Agriculture in India” a paper submitted in National seminar at Dr. Ambedkar National institute of Social Science, M.P.
- ६) दुभाषी पद्दमाकर रा. (1999) : “जागतिकीकरण :स्वरूप आणि समस्या” अर्थसंवाद एप्रिल-जून.
- ७) पडोशी अ. रा. (2001) : “नवीन आर्थिक धोरणाच्या यशासाठी दारिद्र्य निवारणाची आवश्यकता”, मराठी अर्थशास्त्रीय परिषदेच्या रौप्य महोत्सवी वार्षिक अधिवेशनातील अध्यक्षीय भाषण, अर्थसंवाद.
- ८) लांडगे पुरुषोत्तम (2001-02) - “डॉ. आंबेडकरांचा राज्यसमाजवाद आणि जागतिकीकरण : एक चिकीत्सक अध्ययन”, लघुशोधप्रबंध पदव्युत्तर डॉ. आंबेडकर विचारधारा विभाग रा.तू.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
- ९) काकडे दिलीप डी. (2002) - “जागतिकीकरणात डॉ. आंबेडकर”, भूमीपुत्र प्रकाशन पिंपरी पुणे 28 नोव्हेंबर
- १०) काकडे दिलीप डी. (2003) : - “अर्थतज्ञ डॉ. आंबेडकर आणि नवीन आर्थिक धोरण”, प्रकाशक बि.डी. काकडे 15 ऑगस्ट
- 11) Ajmal Muhammad (2003) : “ Impact of WTO Policy on Agriculture” Presented in Asia 2003 International Conference Oct. 7,8.

- १२) मुणगेकर भालचंद्र (2005) : - “भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि दलित एक आंबेडकरी दृष्टिकोण” सुगावा प्रकाशन पुणे 15 ऑगस्ट
- 13) Goyal Krishn A. (2006) : “ Impact of Globlization on Developing Countries(With special reference to India)” Research Paper- International Research Journal of Finance & Economics, ISSN 1450-2887 Issue 5
- १४) मोरे दि. मा. (2007) : “शेती आणि विशेष आर्थिक क्षेत्र” अर्थसंवाद खंड 31 अंक 1 एप्रिल-जून.
- 14) Khedkar Eknath W. (2009) : “Interpreting Agricultural thought of Dr. Ambedkar in Contemporary Scenario” Research Paper in National seminar on ‘Dr. ambedkar’s Economic philosophy and Indian Economic Policy in the Global scenario’ 24th October , Akola.
- 15) Ingale M.R and Besekar D.N. (2009) : “Dr. Babasaheb Ambedkar- a Great Economist In the World” Research Paper in National seminar on ‘Dr. ambedkar’s Economic philosophy and Indian Economic Policy in the Global scenario’ 24th October , Akola.
- १६) शिंगाडे अजय (2009) : “ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राज्य समाजवादाची वर्तमान संदर्भात प्रासंगिकता”
- 17) Research Paper in National seminar on ‘Dr. Ambedkar’s Economic Philosophy and Indian Economic Policy in the Global scenario’ 24th October , Akola.
- 18) Purvey Ramashish and Prasad Samit (2010): “Globalization and Agricultural Diversification of India” Regal Publication New Delhi-027.
- 19) More Jayaram (2010) : “Impact of Globalization on Agriculture” Research Paper- International Referred Research Journal ISSN 0974-2832 RNI-RAJBIL Vol. I Issue 17, June.
- 20) Jadhaio Subash P. (2010) : “impact of Modern Globalization on Indian Agricultural sector” Research Paper – Shodh, samiksha Aur Mulyankan (International Research Journal) ISSN 0974-2832 Vol II issue December & Jan.

- 21) Pohare P.V. (2011): "Impact of Globalization on Indian Agriculture" Research Paper- International Referred Research Journal ISSN 0974-2832 RNI-RAJBIL Vol II Issue 26, March.
- 22) Murlidhar B.V. (2011) : "Globalization and Its impact on Indian Agriculture: A study of Farmer's suicides in the State of Andhra Pradesh" Research Paper- Nepalese Journal of Public and governance, Vol XXIX No.2, December.
- 23) Kulkarni S. P. (2010) : - "In quest of new economic ideology, "34th convocation of the economic teachers of Vidharbha, Maregaon Dist-Yeotmal 12-13 Feb.
- 24) Chattopadyay Manabendu (1998) : "Farm size and productive- A New look at the old debate" Research Paper-Economic & Political Weekly Dec, 27.
- 25) Krishnaswamy K.S. (1994) : "Agricultural Development under the New Economic Regime" Research Paper-Economic & Political Weekly June 25, Vol XXIX No. 26.
- 26) Shiva Vandana (2004) : "The future of food : countering globalization and re-colonization of Indian Agriculture" Research Paper- Research Foundation For science, Technology & Ecology, Delhi 16 (Elsevier Ltd)
- 27) NAAS (2001) : "Globalization of Agriculture : R & D In India" Policy paper-10, National Academy of Agriculture science, India, July.
- 28) Khor Martin (2006) : "The Impact of Globalization and Liberalization on Agriculture And
- 29) Small Farmers in Developing Countries : The Experience of Ghana" Third World Network April
- ३०) पाटील ज.फा. (2006) : "भारतीय अर्थशास्त्रातील आंबेडकरांचे योगदान" शोध निबंध- अर्थवेध, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, 30 वे राष्ट्रीय अधिवेशन 26 ते 28 नोव्हें. श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर.

डॉ. आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारताचे थोर अर्थतज्ज्ञ होते. ते भारतमातेचे एक महान सुपुत्र होते. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ते सर्वज्ञात आहेत. कायदेशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र ते मानववंशशास्त्र आणि तुलनात्मक धर्मशास्त्र अशा भिन्न-भिन्न ज्ञान शाखामध्ये भराऱ्या घेऊन त्यांनी त्यामध्ये मोलाची भर घेतली आणि त्याला विद्वन्मान्यताही मिळाली. ‘एक महान समाजसुधारक, मानवी हक्कांचे कैवारी, पददलितांचे उद्धारकर्ते, शिक्षणतज्ज्ञ, सांसद आणि पत्रकार म्हणूनही त्यांना जगन्मान्यता मिळाली.’²¹ त्यांच्या बहुविध व्यक्तिमत्त्वाचे एक महत्त्वपूर्ण अंग मात्र दुर्दैवाने दुर्लक्षित राहिले - ते म्हणजे त्यांनी अर्थतज्ज्ञ म्हणून बजावलेली विलक्षण कामगिरी.

डॉ. आंबेडकर अर्थशास्त्राचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांनी आर्थिक विषयावरील शेकडो ग्रंथांचा सखोल अभ्यास केला होता. डॉ. आंबेडकर मूलतः अर्थशास्त्राचे विद्यार्थी होते. अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठातून एम.ए. 1915 साली आणि 1917 साली पीएच. डी. ह्या पदव्या अर्थशास्त्र विषयातून घेतल्या. 1921 साली ‘लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स’ या विख्यात शिक्षण संस्थेतून ‘डॉक्टर ऑफ सायन्स’ ही पदवी अर्थशास्त्रातील संशोधनाबद्दल मिळाली. अर्थशास्त्र विषयात ‘डॉक्टर ऑफ सायन्स’ ही पदवी मिळविणारे ते पहिले भारतीय होते. मुंबई येथील ‘सिडनहॅम’ कॉलेजमध्ये 1918 ते 1920 या दरम्यान ते अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते. जागतिक स्तरावरील अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर सेलीग्मन आणि कॅन्नन यांच्याशी त्यांनी अर्थशास्त्रावर अनेकदा चर्चा केली.

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाला वेळोवेळी सादर केलेल्या निवेदनातून, तसेच अनेक आयोगापुढे त्यांनी दिलेल्या साक्षीतून भारतीय अर्थकारणाच्या समस्यांबाबतचा त्यांचा अभ्यास आणि ज्ञान दिसून येते. त्यांची भाषणे आर्थिक विचारांनी ओतप्रोत भरलेली आहेत. अस्पृश्यता आणि जातिव्यवस्थेच्या आर्थिक पैलूवर प्रकाश टाकणारे देशातील ते पहिले अभ्यासक होते. भारतीय राज्यघटनेमध्ये आर्थिक आणि वित्तीय तरतुदींचा अंतर्भाव

²¹ डॉ. नरेद्र जाधव - डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन पुणे, 1992 पृ. 1

करण्याचे श्रेयही त्यांनाच जाते. डॉ. आंबेडकर अर्थशास्त्राचे संशोधक आणि अभ्यासक असल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक विचारांना शास्त्रीय पार्श्वभूमी आहे. डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हे केवळ तत्कालीन स्वरूपाचे नसून ते सैधान्तिक महत्त्वाचे वैश्विक तत्त्वज्ञान आहे.

अर्थशास्त्रावर डॉ. आंबेडकरांनी तीन सखोल वैचारिक प्रबंध लिहिले आहेत.

- 1) ईस्ट इंडिया कंपनी : प्रशासन आणि अर्थनीती. (Ph.D. 1917)
- 2) ब्रिटिश भारतातील प्रांतिक वित्ताची उत्क्रांती. (M.Sc. 1921)
- 3) रुपयाचा प्रश्न - उगम आणि उपाय. (D. Sc. 1923)

पहिल्या दोन ग्रंथात त्यांनी सार्वजनिक वित्त या अर्थशास्त्राच्या पोटशाखेत मोलाची भर घातली आहे. तिसरे पुस्तक मौद्रिक अर्थशास्त्रात भर टाकणारे आहे. भारतीय समाजाने डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांकडे दुर्लक्ष करून त्यांच्यावर तर अन्याय केलाच, परंतु स्वतःचेही अपरिमित नुकसान करून घेतले. 'डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय लेखन हे संपूर्ण भारतदेशाला समोर ठेवून करण्यात आलेले आहे. कोणत्याही एका वर्गापुरते ते सीमित नाही आणि म्हणूनच दलितांचे नेते असा त्यांच्यावर शिक्का मारून त्यांच्या विचारधनापासून इतर सर्व भारतीय समाजाने दूर राहणे हा त्या राष्ट्रपुरुषाचा अवमानच आहे.'²² डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार चार स्वरूपात आढळून येतात.

- 1) प्रबंधलेखन.
- 2) लेख आणि भाषणे.
- 3) कमिशनपुढील साक्षी आणि जाहीरनामे.
- 4) विधेयके.

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असूनही बहुसंख्य जनतेचे सुरक्षित उपजीविकेचे साधन होऊ शकला नाही. भारतीय लोकसंख्येच्या एकतृतीयांश लोकसंख्या पोसण्याची क्षमता भारतीय शेतीत असूनही शेतीची प्रगती होऊ शकली नाही. डॉ. आंबेडकरप्रणित आर्थिक विचारात भूसुधारणा, भूमीचे अपखंडन आणि विभाजन हे मुद्दे महत्त्वाचे आहेत. भारतीय शेतीच्या बाबतीत निर्माण समस्यांच्या निराकरणार्थ डॉ. आंबेडकरांनी भूमीचे एकत्रीकरण, सामूहिक शेती सारखे उपाय सांगितले आहेत.

²² रक्षित बागडे "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांवर गौतम बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव." एम.फील. शोधप्रबंध 2008 पेज 61

डॉ. आंबेडकरांनी शेतीशी निगडित असलेले प्रश्न सोडविण्यासाठी शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करावे यावर भर दिला होता. 'शेतीचे राष्ट्रीयीकरणातून आर्थिक गुलामगिरी नष्ट होऊन आर्थिक दृष्ट्या कल्याणकारी राज्य निर्मितीस मदत होईल. सामुदायिक शेतीचा प्रयोग प्रत्यक्षात आणला तर शेतीक्षेत्रातील उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल. श्रमिक आणि शेतमजूर यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होण्यास मदत होऊन त्यांचा आर्थिक विकास होईल. शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावून त्यांना आर्थिक सुदृढता प्राप्त होईल.'²³ वरील सर्व विचार महत्वाचे असून देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर प्रकाश पाडणारे आहेत.

शेतीचे औद्योगिकीकरण केल्याशिवाय भूमीहीन मजुरांचा प्रश्न मूलतः सुटणार नाही असे, डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. शेतीपासून उद्योग धंद्यांची फारकत होणे हे अर्थव्यवस्थेला धोकादायक असते. शेती बरोबर शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग वाढविले तरच शेतकऱ्यांचा प्रश्न सुटेल. औद्योगिकरण विशेषतः ग्रामीण भागातील औद्योगिकरण त्याच प्रमाणे सुधारित शेती यांचा उपयोग देशातील कामगारांना काम देण्यात होईल असे डॉ. आंबेडकरांना नेहमी वाटत होते. डॉ. आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोणातून शेतीच्या विविध प्रश्नांची चिकित्सा केलेली आहे. केवळ चिकित्साच नव्हे तर ते प्रश्न सोडविण्यासाठी उपाययोजना केलेली आहे.

या प्रकरणामध्ये डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या 1) शेतजमीनीचे लहान तुकडे 2) जमीनीचे एकीकरण 3) जमीनीचे विस्तारीकरण 4) शेतमजूर आणि 5) राज्यसमाजवाद (सामूहिक शेती आणि शेतीचे राष्ट्रीयीकरण) इ. कृषी विकासाच्या विचारांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

शेतजमीनीचे लहान तुकडे :-

डॉ. आंबेडकरांनी लिहीलेला 'स्मॉल होल्डींग्ज इन इंडिया अँड देअर रेमिडीज्' हा संशोधनपर लेख म्हणजे भारताच्या शेती प्रश्नावरील अत्यंत मूलभूत स्वरूपाचे भाष्य होय. हा लेख 1918 साली 'जर्नल ऑफ द इंडियन इकॉनॉमिक्स सोसायटी' च्या खंड-1 मध्ये प्रकाशित झाला. त्या काळात डॉ. आंबेडकरांनी शेतीविषयक उपस्थित केलेले मुद्दे अजूनही उपस्थित आहेत. शिवाय

²³ दिपक मेश्राम - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत आर्थिक विचारांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव, लघुसंग्रह प्रबंध, 1998 पृ. 3

ते अधिक तीव्रतर झाले आहेत. त्या प्रश्नावरील सूचविलेल्या उपाययोजना आजही कालबद्ध आणि मार्गदर्शक आहेत.

डॉ. आंबेडकरांनी लिहीलेल्या संशोधनवर निबंधाची मांडणी पाच प्रकरणांमध्ये केलेली आहे. त्यात 1) शेतीचे स्वरूप 2) भारतातील शेतजमीनीचे लहान तुकडे 3) जमीनीचे एकीकरण 4) जमीनीचे विस्तारीकरण 5) उपाययोजनांचा आढावा, यांचा समावेश आहे. सर्वप्रथम डॉ. आंबेडकरांनी मान्य केले की, राष्ट्रीय दृष्टिकोणातून प्राथमिक उद्योग म्हणून शेतीचे महत्त्व अधिक आहे. परंतु भारतासारखा देश जेव्हा पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून राहतो तेव्हा त्याचे महत्त्व अतिशयोक्तीपूर्ण ठरत नाही. भारतातील शेतजमीनीचे लहान तुकडे या समस्येची डॉ. आंबेडकरांनी कृषी अर्थशास्त्राच्या आधारे मांडणी केली.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, “काही देशात लहान जमिनीचे वर्चस्व असलेल्या शेतजमिनी असतात. जेव्हा जमीन ही उपजीविकेचे आणि उपभोगाचे साधन बनते, तेव्हा वारसा हक्काच्या नैसर्गिक न्यायाने जमिनीचे कुटुंबातील सर्व मुलांमध्ये विभाजन होते. त्यामुळे जमिनीचे आपोआप लहान-लहान तुकडे होत जातात. परंतु ज्या वेळी जमीन ही उपजीविकेचे साधन न बनता सत्ता आणि संरक्षणाचे साध्य बनते त्या वेळी जमिनीचे लहान-लहान तुकडे न बनता ती एकसंध राहते.”²⁴ म्हणूनच इंग्लंडमध्ये मोठ्या आकाराच्या जमिनी आढळून येतात. फ्रान्सच्या क्रांतीनंतर फ्रान्समध्येही जमिनीचे लहान लहान तुकडे होत गेले. हीच परिस्थिती हॉलंड आणि डेन्मार्कमध्येही आहे. भारताच्या बाबतीत जमिनीचे लहान तुकडे मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

डॉ. आंबेडकरांनी, शेतीच्या लहान तुकड्याविषयी पुण्याजवळच्या पिंपळा सौदागर खेड्यातील डॉ. मान यांनी केलेले संशोधन मान्य केले. ते पुढील प्रमाणे आहे.

(40 गुंठे = 1 एकर)

²⁴ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 456

	20 एकरा पेक्षा जास्त	10 ते 20 एकर	5 ते 10 एकर	3 ते 5 एकर	2 ते 3 एकर	1 ते 2 एकर	30 ते 40 गुंठे	20 ते 30 गुंठे	15 ते 20 गुंठे	10 ते 15 गुंठे	5 ते 10 गुंठे	5 गुंठ्या पेक्षा कमी
प्रत्येक आकार तील प्लॉटची संख्या	1	7	2 1	2 5	6 7	1 6 4	7 5	1 3 6	7 1	5 7	5 9	25

वरिल तक्त्यावरून सहज दिसून येते की, जमिनीचा सरासरी आकार मुंबई इलाख्यात 25.9 एकरापासून पिंपळा सौदागरमध्ये 1 ते 2 एकरापर्यंत आहे.²⁵

हा आधार घेऊन डॉ. आंबेडकर स्पष्ट करतात की, भारतीय शेतीच्या दृष्टिने जमिनीचा हा लहान आकार अत्यंत घातक स्वरूपाचा आहे. लहान आकाराच्या जमिनीचे अनेक तोटे आहेत, यात मुळीच शंका नाही. जर लहान जमिनी सर्वसमावेशक असतील तर ते थोडेफार सुसह्य होण्यासारखे आहे. परंतु दुर्दैवाने ते तसे नाही. शेतकऱ्यांच्या जमिनीचे लहान लहान तुकडे एकवटलेले असले तरी ते तुकडे किती विखुरलेले आहेत हे वरील माहिती वरून लक्षात येते. सध्या संपूर्ण भारतात अशा लहान लहान भूखंडांची संख्या किती आहे याची आकडेवारी उपलब्ध नाही.

डॉ. आंबेडकर, श्री. जी. एफ किटींग यांनी 1916 साली सरकारला सादर केलेल्या निवेदनातील मुंबई इलाख्यातील काही जिल्ह्यातील आकडेवारी देऊन स्पष्ट करतात की, या लहान आणि विखुरलेल्या जमिनीमुळे राष्ट्रीय उद्योगधंद्याच्या संदर्भात खरा धोका निर्माण झाला असून ते खरे चिंतनाचे कारण बनले आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी काही महत्वाच्या देशातील जमिनीची धारणक्षमता आणि उत्पादनाची आकडेवारी दिलेली आहे. ती खालील प्रमाणे-

²⁵ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 457

1) सर्वात मोठे कृषी क्षेत्र असलेला देश

देश	इंग्लंड आणि वेल्स	आयर्लंड	ऑस्ट्रिया	बेल्जियम	बल्गेरिया	डेनमार्क	फ्रान्स	जर्मनी	हॉलंड	हंगेरी	इटली	भारत	अमेरिका
कृषी लोक संख्येचे प्रमाण	15.3	44.7	60.9	20.7	82.6	48.2	42.7	35.2	30.7	69.7	59.4	71.5	33.3

2) विविध देशातील कृषी उत्पादन
(प्रती एकर उत्पादन पौंडमध्ये)

देश	गहू	मका
इंग्लंड	1973	-
कॅनडा	1050	3487
न्युझीलंड	1723	3191
ऑस्ट्रिया	1150	1135
इजिप्त	1634	2059
फ्रान्स	1172	1097
जर्मनी	1796	-
हंगेरी	1056	1489
जापान	1176	1525
तुक्रस्थान	1318	1372

भारतीय प्रांत		
संयुक्त	850	1100
वायव्य	555	735
पंजाब	555	766
मुंबई	510	-
बर्मा	322	-

वरील तक्त्यांच्या आधारे 'डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, कमी उत्पादनाची चौकशी करणाऱ्या अनेकांना या वस्तुस्थितीमुळे खेद झाल्याशिवाय राहणार नाही. परिणामी आता जमिनीच्या लहान लहान तुकड्यांकडे लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.'²⁶ जर्मनी मध्ये एकीकरण करून कृषी उत्पादन कसे वाढविता येईल याचा विचार केला जात आहे.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, वारसा हक्कामुळे वारसांना जरी न्याय मिळत असला तरी त्यामुळे जमिनीचे तुकडे होतात. त्याकारणाने भारतातील शेती अत्यंत अकार्यक्षत होत गेली आणि उत्पादन खर्चात कमालीची वाढ होत गेली. जमिनीच्या अपखंडणाचे भयानक दुष्परिणाम होत असल्याने त्यासाठी सर्वसमावेशक अशी एकीकरणाची व्यापक योजना हाती घेण्याची आवश्यकता आहे. सर्वच पद्धती सारख्याच परिणामकारक आहेत, असे म्हणता येणार नाही. जमिनीचे एकीकरण स्वच्छेने आणि कायद्याच्या सक्तिने करता येईल. सक्तिने जमिनी ताब्यात घेण्याच्या प्रक्रियेबाबत प्रा. जेव्हास आणि बडोदा समिती या दोघांनीही काही प्रस्ताव मांडला होता त्याचा परामर्श घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी आपले मत मांडले की, 'भारतीय शेती लहान तुकडे आणि विखुरलेल्या मालकीने ग्रस्त आहे तर आपण केवळ त्याचे एकीकरण करून चालणार नाही तर त्याचा विस्तारही केला पाहिजे.'²⁷ यातून डॉ. आंबेडकरांच्या विस्तारीकरणाची संकल्पना सहज लक्षात येते.

जमिनीचे एकीकरण :-

जमिनीचे एकीकरण ही एक व्यवहारिक समस्या आहे. परंतु त्याचा विस्तार हा तात्त्विक प्रश्न आहे. ज्या तत्त्वांच्या आधारे जमिनीचा आकार निर्धारित करण्यात आला त्यावर चर्चेची गरज आहे, असे मत डॉ. आंबेडकर देतात. पुढे म्हणतात की, विस्ताराच्या तात्त्विक प्रश्नावरील विचार लांबणीवर टाकला तर एकीकरणाच्या समस्येतून दोन मुद्दे उपस्थित होतील 1) हे सर्व विखुरलेले लहान लहान तुकडे एकत्रित कसे आणायचे? आणि 2) एकदा त्याचे एकीकरण केल्यावर त्यांना त्या आकारात चिरस्थायी स्वरूप कसे द्यायचे?

²⁶ GOM, Dr.B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 458

²⁷ डॉ. धनराज डहाट -डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: भाषणे आणि विचार, खंड 4 (कृषी) पेज 7

वरील प्रश्नांवर विचार करतांना म्हणतात की, 'वारसाला प्रत्येक जमिनीच्या प्रकारात हिस्सा देण्यात येत असल्याने जमिनीचे तुकडे होतात. यामुळे मानवी श्रम, जनावराचे श्रम आणि मनुष्यबळ अनावश्यकरीत्या खर्ची पडते. बांधामुळे जमीनी वाया जातात, पिकावर लक्ष ठेवणे, खोल गेलेल्या पाण्याच्या विहिरी, श्रमाची बचत करण्याचे प्रयत्न अव्यवहार्य ठरतात, पिकामध्ये बदल करणे शक्य होत नाही. रस्ते, कालवे तयार करणे अशक्य होते. त्यामुळे उत्पादन खर्चातही कमालीची वाढ होते. हे सर्व जमिनीचे तुकडे करण्याचे तोटे आहेत.'²⁸ याकरिता मालकी हक्काच्या मिळकतीच्या विक्रीवर निर्बंध लादल्यास बऱ्याच प्रमाणात यश मिळू शकते.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "जेव्हा दोन तृतीयांश खातेदार खेड्यातील निम्म्याहून अधिक जमिनीचे व्यवहार करतात तेव्हा सरकारने खेड्यातील विखुरलेले जमिनीचे तुकडे सक्तीने ताब्यात घ्यावेत." बडोदा समितीनुसार, हे सक्तीचे एकीकरण दोन तत्त्वावर करता येते- 1) आर्थिक घटकांतर्गत 2) खऱ्या मालकीअंतर्गत. यातील पहिल्या पद्धती अंतर्गत प्रत्येक जमिनीचे मूल्य निश्चित केल्यावर, जमिनीच्या मूळ सीमा काढून नवीन भूखंड तयार केले जातात. नंतर जमिनीचा लिलाव करून, लिलवानंतर प्राप्त रक्कम विशिष्ट प्रमाणात मूळ मालकांना वाटून काही भाग खर्चाकरिता बाजूला ठेवावा. तर दुसऱ्या पद्धतीमध्ये एकत्रित जमिनीची यादी तयार करून बाजार किमतीनुसार मूल्य ठरवावे. नंतर जमिनीचे फेरवाटप करून प्रत्येक खातेदारास नवीन जमीन त्याच्या जुन्या जमिनीच्या प्रमाणात त्याच किमतीत द्यावी."²⁹ यातील दुसऱ्या पद्धतीला बडोदा समितीने प्राधान्य दिले.

डॉ. आंबेडकर जमिनीच्या एकीकरणाच्या बाबतीत प्रा. एच.एस. जेव्होन यांचे विश्लेषण मांडतात, त्यात "सर्वप्रथम शक्यतो सक्ती करण्याचे टाळण्यात यावे. तसेच त्या भागातील निम्म्याहून अधिक जमीन मालकांनी बदलाची ईच्छा व्यक्त केल्या खेरीज त्यांच्यावर कोणताच खर्च लादायचा नाही, हे तत्त्व स्वीकारावे. दुसऱ्या टप्प्यात, कार्यवाहीचा खर्च कमी ठेवावा. तिसऱ्या टप्प्यात, योजना काही वर्षे प्रायोगिक तत्त्वावर राबवावी. चवथ्या टप्प्यात, सध्याच्या वहीवाट कायद्यात दुरुस्ती करावी. पाचव्या टप्प्यात, स्वाभाविक

²⁸ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 459

²⁹ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 462

परिस्थितीत जमिनीचे वाटप समान स्तरावर केले जावे आणि जी व्यक्ती भूमीहीन होईल त्यांना नुकसान भरपाई द्यावी.”³⁰

मुंबई इलाख्याचे कृषी संचालक श्री. जी. एफ. किटींग यांनी एकीकरणाचा प्रश्न सोडविण्याकरिता एक पद्धती सूचविली ती म्हणजे, जमिनीची नोंदणी करणे आवश्यक असावे, त्यानंतर जमिनीचा मालक त्या जमिनीचे तुकडे करू शकणार नाही. जमीनमालक संपूर्ण जमीन विकू शकतो, गहाण ठेवू शकतो, किंवा त्याची विल्हेवाट लावू शकतो, परंतु जमिनीचे तुकडे पडतील अशी कोणतीही कृती तो करू शकणार नाही.

डॉ. आंबेडकर वरील तिन्ही पद्धतीचा आढावा घेतांना म्हणतात की, एकट्या बडोदा समितीने जमिनीच्या एकीकरणाचा तसेच एकीकरण टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. प्रा. जेव्होन यांनी एकीकरणाच्या तरतूदीचे रक्षण करण्यासाठी कोणतीही तरतूद केली नाही. तर श्री. किटींग यांनी एकीकरणाच्या विषयाला स्पर्शही केला नाही. ‘एकीकरणाच्या रक्षणाच्या संदर्भात श्री. किटींग आणि बडोदा समितीने एक व्यक्ती वारसाचा नियम प्रस्थापित केला. ज्या वेळी जमिनीच्या वाटणीने येणारी मालकी आर्थिकदृष्ट्या हानिकारक असेल तेव्हा वारसाला नुकसान भरपाई घेण्यास भाग पाडून अन्य वारसांचा प्रश्न सोडवून टाकण्याची पद्धती बडोदा समितीने स्वीकारली तर श्री. किटींग यांनी वारसांना नुकसान भरपाई न देता प्रश्न सोडवून टाकण्याची पद्धती स्वीकारली.’³¹

डॉ. आंबेडकर शेवटी म्हणतात की, एकीकरण म्हणजे जमिनीच्या मालकीचा विस्तार करणे हा मुद्दा विचारात घेणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत जमिनीवर ताण आहे तोपर्यंत जमिनीचे एकीकरण करणे सोपे नाही. हे तुकडे रोखण्याचे काम औद्योगिकरणाने सफल होऊ शकते. लहान आणि विस्कळीत शेतजमिनीमुळे शेतीला फटका बसत असेल तर औद्योगिकरणाशिवाय दुसरा पर्याय नाही.

जमिनीचे विस्तारीकरण :-

जमिनीचे विस्तारीकरण हे त्याच्या एकीकरणा इतकेच महत्वाचे असते. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर आपले विचार प्रगट करतांना म्हणतात की, आपल्या शेतजमिनी या आर्थिक मिळकती असल्या पाहिजे, अशी शेतीविषयी आस्था, प्रेम

³⁰ तत्रैव पेज p. 463

³¹ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 464

असणाऱ्या सर्वांची इच्छा असते. प्रा. जेव्होन जमिनीचा आकार कसा असावा याबद्दल बोलतात की, 'एकत्रित खेड्याची रचना 29 आणि 30 एकरमध्ये असावी.' यावर डॉ. आंबेडकर प्रत्युत्तर देतात की, जमिनीचा आकार प्रा. जेव्होन सांगतात त्या प्रमाणेच का असावा? जमिनीचा आकार हा 100 किंवा 200 एकर का असू नये. विस्तारीकरणात एकराची मर्यादा ठेवण्यात येऊ नये.

बडोदा समितीने मांडलेल्या तीन महत्त्वपूर्ण व्याख्यांची चर्चा यात दिसून येते, त्यात 1) 'जर खातेदारांची सरासरी शेतजमिन त्या आकडेवारीनुसार एकसंघ असेल तर ती स्थिती आदर्श म्हणावी लागेल त्यामुळे ती अशीच राहणे अधिक योग्य होय.' 2) 'आदर्श आर्थिक शेतजमिनीतील एका तुकड्यात 30 ते 50 बिघे जमिनीचा समावेश असतो आणि त्यात एक चांगली विहीर असते आणि शेतीजवळ घर असते.' 3) 'हा प्रत्येक नवीन भूखंड हा अशा आकाराचा असला पाहिजे की, ज्यामुळे एका कुटुंबाला त्यामुळे पूर्णपणे आर्थिक पाटिंबा मिळेल.' या व्याख्यांवर बोलतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "बडोदा समितीने आदर्श आर्थिक मिळकतीबाबत ज्या तीन कल्पना मांडल्या आहेत, त्या जरी आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असल्या तरी समितीच्या गोंधळलेल्या मनस्थितीचे ते प्रतीक आहे."³²

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "विस्तारीकरणाच्या तत्त्वाचा अर्थ असा आहे की, एका घटकातील विशिष्ट भागाची काम करण्याची क्षमता ही दुसऱ्या भागाच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते आणि त्यामुळे दोघांनाही जास्तीत जास्त क्षमता प्राप्त होते. त्यात त्रुटी असेल तर एकूण उत्पादन क्षमतेवर त्याचा परिणाम होवू शकतो. घटकांमधील हे परस्परावलंबित्व लक्षात घेऊन या घटकांचे आर्थिकदृष्ट्या कार्यक्षम ठरेल असे एकत्रीकरण करणे अत्यंत आवश्यक आहे"³³

आर्थिक मिळकतीवरील उत्पादनाच्या व्याख्येसंदर्भातील विचार लक्षात घेता, आपण असे गृहीत धरू शकतो की, जर शेतीला आर्थिक उद्योग म्हणून मान्यता द्यायची असेल तर लहान-मोठ्या शेतजमिनी असा भेदभाव असता कामा नये. केवळ जमिनीच्या आकारावरून आर्थिक दुर्बलता सूचित होवू शकत नाही. परिणामी, लहान जमिनी आर्थिकदृष्ट्या लाभदायक नसते आणि मोठ्या जमिनी आर्थिकदृष्ट्या लाभदायक असतात, या म्हणण्याला अर्थशास्त्राच्या अन्य घटकाशी

³² GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 465

³³ तत्रैव पेज 464

असलेले प्रमाण हे चुकीचे आहे की बरोबर आहे, त्यावर या गोष्टी अवलंबून असतात. एकूणच आर्थिक फायदा हा जमिनीच्या आकारावर अवलंबून नसून वापरलेल्या विविध उत्पादन घटक संयोगावर अवलंबून आहे.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, आर्थिक मिळकत ही दिखाऊ किंवा पोकळ संकल्पना नाही. त्यात शेती, भांडवल आणि कष्ट इ. घटकांचा प्रमाणबद्ध समावेश आहे. आर्थिक मिळकत तयार करणे हे एकट्या शेतकऱ्याच्या कौशल्यावर अवलंबून नाही. त्यासाठी त्याला उत्पादनाच्या अन्य घटकांचाही आधार घ्यावा लागेल. त्याखेरीज शेतीतून भरघोष उत्पादन मिळणे अशक्य आहे. त्याची साधने कमी पडली तर उत्पादनही कमी होईल. त्याचे साधने कार्यक्षम असतील तर त्याचे उत्पादनही भरपूर प्रमाणात येईल. म्हणजेच त्याची साधने आणि शेतजमिन यांच्यातील प्रमाण योग्य असले पाहिजे.

डॉ. आंबेडकर शेतीच्या आकाराबाबत बोलतांना प्रा. आर.टी. इली यांचे अभ्यासू मत मांडतात, ते म्हणतात, “चांगला हेतू असूनही त्याच्या कार्याचा शेवट हानिकारक ठरणारा आहे. कारण शेतजमिनीचा आकार हा शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याखेरीज अन्य कोणीही हिरावू शकत नाही. त्यांना पूर्णपणे माहिती असते की, त्याच्या शेतीचा आकार प्रसंगी बदलू शकतो. ज्या आधारे शेतकरी त्याच्या शेतीचा आकार कमी जास्त करू शकतो त्या उपकरणामध्ये, साधनामध्ये बदल झाल्यास कधी त्याला शेतजमिनीचा लहान आकार योग्य वाटू लागेल, तर कधी शेतजमिनीचा आकार मोठा करावा असे वाटू लागेल. म्हणून तो गरीब, काटकसरी मनुष्य ठरतो.”³⁴ शेवटी डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ‘आर्थिक मिळकत ही शेतजमिनीच्या आकारावर अवलंबून नसते तर लागवडीच्या क्षमतेनुसार शेतजमिनीचा आकार कमी जास्त करण्यावर अवलंबून असते’

शेतमजूर :-

डॉ. आंबेडकर शेतमजुरांच्या समस्येचा अभ्यास करतांना म्हणतात की, ‘मोठ्या प्रमाणात कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असलेली लोकसंख्या परंतु प्रत्यक्ष लागवडी खालील जमिनीचे प्रमाण सर्वात कमी, याचाच अर्थ कृषी क्षेत्रातील लोकसंख्या जास्त आणि बेकार आहे.’ या बेकारीचे आर्थिक परिणाम दोन प्रकारचे आहेत. त्यात 1) भारतीय शेतीवर कमालीचा ताण वाढतो आहे आणि

³⁴ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 469

2) बेकार मजूर आणि पडून राहिलेले भांडवल यांच्यामध्ये बराच महत्वाचा फरक आहे.

जमिनीची विभागणी होण्याचे एक कारण म्हणजे, लोकसंख्येचा वाढता ताण होय. शेतीवरील ताण कशा प्रकारचा आहे याची माहिती न घेता वारसा हक्काच्या कायद्यामुळे असे घडले हा निष्कर्ष काढणे चूकीचे होय. “जेव्हा शेती हाच एकमेव व्यवसाय असतो, त्या वेळी काहीच शेती नसण्यापेक्षा शेतीचा एखादा तुकडा असणे अधिक चांगले असते. स्वाभाविकपणे जमिनीचा प्रत्येक तुकडा मिळविण्याचा प्रयत्न ही लोकसंख्या करित असते. म्हणून वारसा हक्काचा कायदा वाईट नाही, तर जमिनीवर वाढणारा ताण वाईट आहे.”³⁵

बेकार मजूर आणि पडून राहिलेले भांडवल यांच्यामधील महत्वाच्या फरकाविषयी डॉ. आंबेडकर म्हणतात की जेव्हा भांडवल असते तेव्हा बेकार काही कमवत नाही. इतकेच नव्हे तर स्वतःसाठी वापर करित नाही. देशात मजूर बेकार असणे हे एक प्रकारचे संकट होय. कारण ते जर उत्पादनावर उदरनिर्वाह करित नसतील तर त्यांना लूटमारीवर उदरनिर्वाह करण्याखेरीज पर्याय राहत नाही. बेकार मजूर हा भारताला रोग असून ते आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नात घट करतात. व्यक्ति म्हणून समाजातील उत्पन्न हे प्रयत्नामुळे आणि वापरले त्या मालमत्तेतून मिळते. कोणत्याही व्यक्तीचे सरासरी उत्पन्न किंवा समाजाचे उत्पन्न हे चालू असलेल्या श्रमातून किंवा उत्पादक मालमत्तेतून झाले असले पाहिजे. मूळात आपल्या समाजाचा बहूसंख्य भाग फार थोडे प्रयत्न करतो कारण त्याच्याकडे पुरेशी साधनसामुग्री नसते. त्यामुळे भांडवलाच्या अभावी आपली अर्थव्यवस्था चटकण नजरेस भरून येते. भांडवल हे नेहमीच जास्त असले पाहिजे, हे अतिरिक्त भांडवल उपलब्ध प्रयत्नामुळे उपलब्ध होते, परंतु जेथे प्रयत्न केले जात नाहीत, तेथे उत्पन्न नसते, अतिरिक्त शिल्लक आणि भांडवलही नसते.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, जर आपण बिगर कृषी क्षेत्रातील या मजुरांकडे लक्ष केंद्रित करण्यात यशस्वी ठरलो तर आपण एका झटक्यात भारतीय शेतीवरील जो ताण आलेला आहे, तो कमी करू शकू, त्याखेरीज जेव्हा हे मजूर उत्पादकतेशी निगडित होतील त्या वेळी आजच्याप्रमाणे लूटमारीवर जगणे हे मजूर थांबवतील आणि ते चरितार्थापुरतेच कमावतील, असे नसून त्याहीपेक्षा

³⁵ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 471

जास्त कमावतील. आणि जेवढी शिल्लक जास्त पडेल तेवढे भांडवल अधिक वाढेल. हे चमत्कारीक वाटत असले तरीही ‘भारताचे औद्योगीकरण मजबूत सुदृढ होणे हाच भारतातील कृषी समस्येवरील उपाय होय.’ हे पटवून देतांना, “औद्योगीकरणास गति दिल्याने शेतीचा विकास कसा होवू शकतो याकरिता डॉ. आंबेडकर 1893 साली अमेरीकेत करण्यात आलेल्या अभ्यासाचे उदाहरण देतात. आणि त्यावरून निष्कर्ष देतात की, केवळ शेती महत्त्वाची नसून शेतीत प्रती एकर होणारे उत्पादन आणि शेतकऱ्यांना मिळणारे वेतन हे अधिक महत्त्वाचे असते. त्यामुळे जमिनीच्या एकीकरणापूर्वी औद्योगीकरण झाले पाहिजे.”³⁶

आपल्या निष्कर्षाच्या शेवटी डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ‘भारतातील आकडेवारी अन्य देशाच्या तुलनेत वेगळी आहे. अमेरीकेसारख्या देशात शेतीला उद्योगधंद्याचे स्वरूप येऊ लागले आहे. भारतात रखडत आता निमशहरीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे.’ भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वर्णन सर हेन्री कॉटन यांच्याइतके अचुकपणे अन्य कोणी केले नसेल ते म्हणतात, “भारतातील अमाप शेतीला धोका आहे.”³⁷

राज्य समाजवाद :- (सामूहिक शेती आणि शेतीचे राष्ट्रीयीकरण)

15 मार्च 1947 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधान सभेला एक महत्त्वाचे ज्ञापन दिले. हे निवेदन ‘स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज’ म्हणून प्रसिद्ध आहे. या निवेदनात त्यांनी संविधानात देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेसंबंधी निश्चित स्वरूपाच्या तरतूदी करण्याची मागणी केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानातून समाजवादी आर्थिक धोरण म्हणून स्वीकारावे असे सुचविले. राज्य समाजवादाची पुढील योजना त्यांनी सादर केली आणि त्यात भारतीय शेतीच्या बाबतीत महत्त्वाच्या सूचना तसेच सामूहिक शेती आणि शेतीचे राष्ट्रीयीकरण या बाबत विचार प्रामुख्याने दिसून येतात.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की-

- 1) ‘कृषी’ हा राज्य उद्योग असेल.
- 2) खाजगी व्यक्तिकडे मालकी हक्काने, बहिवाटीने किंवा गहाणाने जे उद्योग, विमा आणि कृषी जमीन असेल राज्य त्यामधील जीविकेच्या अधिकारांचे अधिग्रहण करेल आणि धारकाला किंवा धारिकेला कर्जरोख्याच्या स्वरूपात त्यांच्या

³⁶ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 475

³⁷ तत्रैव पेज 476

आकाराच्या प्रमाणात मोबदला दिला जाईल. परंतु जमीन, संयंत्र किंवा प्रतीभूती यांची किंमत ठरवितांना आकस्मिक कारणांनी किंवा संभावनेमुळे किंवा अवर्जित कारणांमुळे किंवा अन्य कारणांनी होणारी मूल्यवृद्धी लक्षात घेतली जाणार नाही.

3) कर्जरोखे हे हस्तांतरणीय आणि वारसाहक्काची संपत्ती असेल. परंतु कर्जरोखेधारक, किंवा मूळ धारकाकडून कर्जरोखे स्वीकारणारा किंवा त्यांचे वारसदार हे राज्यात अधिग्रहीत केलेली मूळ जमीन परत मिळविण्यास किंवा त्यांचे उद्योगातील लाभ मिळविण्यास हक्कपात्र नसतील किंवा याबाबत कोणताही व्यवहार करण्यास हक्कपात्र नसतील.

4) कर्जरोखे धारक, कायद्याद्वारे ठरविण्यात आलेल्या दरांप्रमाणे कर्जरोख्यांवर व्याज मिळविण्यास पात्र असतील. राज्य हे व्याज, रोख रक्कम किंवा अन्य कोणत्याही वस्तूच्या स्वरूपात राज्य जसे योग्य ठरविल, तसे अदा केले जाईल.

5) कृषी उद्योग पुढील आधारांवर गठीत केला जाईल.

5.1) राज्य या अधिग्रहीत जमिनीला मानक आकारात विभाजित करेल. ही जमीन गावातील लोकांना (कुटुंब समूहांना) शेतीकरिता पूढील अटिवर भाडेपट्टाने देण्यात येईल.

अ) शेती सामूहिक पद्धतीने केली जाईल.

ब) शेती शासनाच्या नियमाप्रमाणे आणि निर्देशांप्रमाणे केली जाईल.

क) शेतांवर आकारण्यात आलेला प्रभार योग्यपणे अदा केल्यानंतर उर्वरित उत्पादन शेतकरी ठरविल्याप्रमाणे आपसात वितरीत करतील.

5.2) गावकऱ्यांना जमीन ही जाती आणि पंथ यांचा भेदभाव न करता अशाप्रकारे वितरीत केली जाईल की कोणीही जमीनदार असणार नाही, कोणीही कूळ असणार नाही आणि कोणीही भूमीहीन असणार नाही.

5.3) बी-बीयाणे, खत, शेतीची औजारे, पशू आणि पाणी इ. ची आपूर्ती करून सामूहिक शेतीला वित्तीय सहकार्य करणे, हे राज्याला बंधनकारक असेल.

5.4) राज्याला अधिकार असेल की, शेतमालावर पुढे निर्देशित प्रकार आकारावा.

अ) जमीन महसूलाकरिता एक भाग.

ब) कर्जरोखे धारकांकरिता एक भाग.

क) शेतकऱ्याविरुद्ध दंड निर्धारित करणे. जे भाडेपट्टीच्या नियमांचा भंग करतील किंवा जे शासनाद्वारे पुरविलेल्या शेतीच्या साधनांचा सर्वोत्तम उपयोग

करण्यास हेतुपुरस्सर टाळाटाळ करतील किंवा ते सामूहिक शेतीच्या योजनेविरुद्ध पूर्वाग्रहाने कृती करतील.

6) ही योजना शीघ्रातीशीघ्र अंमलात आणली जाईल परंतु कोणत्याही अवस्थेत हा कालावधी संविधान अंमलात आल्यापासून दहा वर्षांपेक्षा अधिक वाढवीला जाणार नाही.³⁸

डॉ. आंबेडकर यातील अनु. II ,अनुभाग II च्या खंड 4 मध्ये म्हणतात की, राज्यावर लोकांच्या आर्थिक जीवनाला अशा प्रकारे नियोजित करण्याची जबाबदारी टाकण्यात येते की ज्यातून, खाजगी क्षेत्रातील प्रत्येक संधीला बंद न करता, उत्पादनाच्या सर्वोच्च स्तराला प्राप्त करणे आणि ज्यातून संपत्तीच्या समान वाटणीची व्यवस्था केली जाईल. यातून ही योजना आहे की, उद्योगाच्या क्षेत्रात राज्य समाजवाद आणि सामूहिक शेतीची पद्धती सोबतच शेतीवर राज्याची मालकी असावी. चकबंदीचा कायदा किंवा कास्तकारीचा कायदा असो तो सहा कोटी अस्पृशांचे कोणतेही भले करू शकणार नाही फक्त सामूहिक शेतीच त्यांचे कल्याण करू शकणारी आहे.³⁹

शेतीविषयक आर्थिक धोरण :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संस्थापीत 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन' या पक्षाच्या जाहिरनाम्यात भारतीय शेतीच्या संदर्भात काही आर्थिक धोरणांची मांडणी केलेली आहे. ती खालीलप्रमाणे -

- 1) शेतीची प्रगती होऊन तो धंदा जास्त फलद्रुप व्हावा म्हणून भूगहाण अधिकोष (लॅंडमॉर्गेज बँका), उत्पादक शेतकरी वर्गाच्या सहकारी पतपेढ्या आणि खरेदी विक्री करणारी महामंडळे यांची स्थापना करणे.
- 2) शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याचे प्रत्यक्ष कारण जमिनीची लहान लहान तुकड्यांत होणारी विभागणी हे असून, त्यामुळे शेतीत भांडवल गुंतविण्यास आणि सुधारलेल्या पद्धतीने शेती करण्यास वाव मिळत नाही. जमिनीचे तुकडे आणि त्यामुळे शेतकरी वर्गात वावरणारे दारिद्र्य याचे मुख्य कारण म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येला केवळ जमिनीवर अवलंबून राहावे लागते हे होय आणि जमिनीवर अवलंबून राहाणाऱ्या अतिरिक्त लोकसंख्येच्या पोषणाची शेती व्यतिरिक्त इतर

³⁸ GOM, Dr. B.R.Ambedkar : Writings & Speeches Vol.No. 1 p. 390

³⁹ रामगोपाल आजाद- अनुवाद : राज्य और अल्पसंख्यक दलित पेज 43

व्यवसायांत तजवीज लावल्यावाचून शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य कमी होणार नाही. शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी आणि त्यांची उत्पादनशक्ती वाढविण्यासाठी प्रदेशातील उद्योगधंद्याची वाढ करणे.

3) लोकांना आपापल्या धंद्यात प्राविण्य संपादन करण्यास आणि आपली उत्पादनशक्ती वाढविण्यास साधनभूत होणाऱ्या धंदेशिक्षणाचा विस्तृत कार्यक्रम हाती घेणे.

4) जीवनाचा पूर्ण आणि स्वतंत्र उपभोग घेणाऱ्या मार्गात उपस्थित होणाऱ्या सर्व अडचणी नाहीशा करण्यासाठी जी आर्थिक पद्धती एखाद्या विशिष्ट वर्गाला किंवा जनतेच्या विभागाला अन्यायकारक होत असेल, ती पद्धती बदलणे, सुधारणे किंवा नष्ट करणे.

5) सर्वसाधारणपणे जमीनदारांकडून होणारी शेतकरी कूळांची पिळवणुक अगर त्यांच्याकडून जमिनीचे मागासलेपण काढून घेण्याची जमिनदारांची प्रवृत्ती विशेषतः

1) खोती 2) तालुकेदारी या पद्धतीत असणारी ही प्रवृत्ती शेतकऱ्यांच्या हितविरोधी असल्यामुळे त्यापासून शेतकरी कूळांचे रक्षण व्हावे.

6) शेतकरी आणि कामगार वर्गांना सुधारलेल्या राहणीप्रमाणे राहता यावे यासाठी किमान मोबदल्याची मर्यादा ठरविणे.

7) कारखान्यातील कामगारांच्या हिताच्या आवश्यक असे जे कार्य केले जाईल, तेच कार्य शेतकऱ्यांच्या हितासाठी करण्यात येईल.

8) बेकारी निवारण करण्याची जबाबदारी सरकारवर आहे, हे कबूल असून त्यासाठी शेती, वसाहती आणि जमीन नसणाऱ्या आणि बेकार कामगारांना काम करण्यासाठी सरकारी कामे सुरू करण्याच्या योजना अंमलात आणणे.

9) जबर व्याज, खोटे आणि घोटाळ्याचे व्यवहार करणाऱ्या सावकारांपासून गरीब ऋणकोचे संरक्षण होण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांना ऋणमुक्त करण्यासाठी योग्य असे कायदे घडवून आणणे.⁴⁰

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुंबईच्या आज्ञाद मौदानावर दि. 10 जानेवारी 1938 रोजी शेतीच्या बाबतीत एक प्रभावपूर्ण असे भाषण दिले, ज्यातून भारतीय शेतीच्या उत्कर्षाच्या बाबतीत त्यांचा दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. या भाषणात डॉ. आंबेडकर म्हणता की, 'खरे पाहिले असता जगात फक्त दोनच

⁴⁰ डॉ. धनराज डहाट - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: भाषणे आणि विचार, खंड 4 (कृषी) पेज 155

जाती आहेत. पहिली श्रीमंतांची आणि दुसरी गरिबांची. याशिवाय तिसरा वर्ग म्हटला म्हणजे मध्यम वर्ग होय. आणि जगाच्या कोणत्याही उज्ज्वल चळवळीच्या नाश करण्यास हाच वर्ग कारणीभूत होत असतो.⁴¹ डॉ. आंबेडकरांनी मुंबईच्या आझाद मौदानावर मुंबई सरकारपुढे सादर केलेल्या मूलभूत मागण्या प्रतिपादित केल्या, त्या खालील प्रमाणे-

- 1) शेतकरी वर्गाला स्वतंत्रपणे आणि सुखासमाधानाने राहता यावे म्हणून जमिनीची प्रत्यक्ष मशागत करणाऱ्यालाच त्याच्या मेहनतीचे फळ मिळाले पाहिजे.
- 2) जमिनीची मशागत करून तीवरच जगणाऱ्या शेतकऱ्यांना न्याय द्यायचा असेल आणि त्यांच्या अर्थिक हिताची व्यवस्था व्हायची असेल तर खोत-इनामदारसारखे मध्यस्थ नसावेत.
- 3) जमीन कसणाऱ्या शेतकऱ्यांवर कर अगर पट्टी बसविण्यापूर्वी त्याला चरितार्थापुरती योग्य ती सोय करून देणे हे सरकारने आपले कर्तव्य मानले पाहिजे.
- 4) त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांना किमान मजुरी देण्याची कायद्याने सोय करून त्यांच्या हिताला जपणे, हेही लोकहितवादी सरकारचे कर्तव्य आहे.⁴²

तातडीच्या मागण्या :-

- 1) ज्याप्रमाणे थकलेल्या शेतसारा बाक्या माफ करण्यात आला त्याचप्रमाणे आजपर्यंत थकलेल्या खंडाच्या बाक्याही ताबडतोब माफ करण्यात याव्यात.
- 2) जमिनीचे किमान उत्पन्न ठरवून त्यापेक्षा कमी उत्पन्नावर सारा अजिबात माफ करावा आणि किमान उत्पन्नापेक्षा जास्त उत्पन्न असलेल्या जमिनीवर वाढत्या मानाने साऱ्याची आकारणी करण्याच्या दृष्टिने जमीन महसूल कायद्यात दुरुस्ती झाली पाहिजे.
- 3) खोती पद्धती आणि इनामदार पद्धती या आर्थिकदृष्ट्या नुकसानकारक आणि सामाजिकदृष्ट्या जुलमी असल्यामुळे या पद्धती भरपाईसह अगर भरपाईशिवाय नष्ट करण्यासाठी कायदा करण्याची व्यवस्था ताबडतोब झाली पाहिजे.
- 5) 1) तीन वर्षे जमीन कसणाऱ्या कुळाला कायम कूळ समजले जावे, असा कायदा सर्व जमिनदारांच्या कुळांना लागू केला पाहिजे.

⁴¹ तत्रैव पेज 123

⁴² डॉ. धनराज डहाट -डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: भाषणे आणि विचार, खंड 4 (कृषी) पेज 124

- 2) साऱ्याच्या मानाने फक्त तिसरा हसुसा अधलक खंड घ्यावा जास्त खंड कुळाकडून घेता येऊ नये.
- 5) लहान शेतकऱ्यांची पाणीपट्टी 50 टक्क्यांनी कमी केली पाहिजे.
- 6) सर्व खेड्यांना मोफत चराई राने असावीत.
- 7) कर्ज निवारण्याचा योग्य तो फायदा सर्वत्र लागू होईपर्यंत कर्ज तहकूबी जाहीर करावी.
- 8) शेतकऱ्यांच्या हातून सावकारांच्या हाती जमीन जाऊ नये, या दृष्टिने सावकारावर बंधने घालावी.
- 9) शेतकऱ्यांच्या निर्वाहासाठी लागणारी किमान जमीन आणि त्याच्या चरितार्थाला लागणाऱ्या वस्तूंचर सावकारी जप्ती आणण्यास बंदी झाली पाहिजे.
- 10) वयात आलेल्या सर्व स्त्री-पुरूषास मताधिकार.
- 11) वेढ-बिगार करून घेणे आणि बेकायदेशिर रीतीने पैसे उकळणे, हे फौजदारी गुन्हे ठरविले पाहिजे.
- 12) जमीन महसूल खत्यातील सर्व मॅजिस्ट्रेटी अधिकार काढून घ्यावेत.
- 13) कसता येण्याजोगी सर्व पडित जमीन उपरी शेतमजुरांना मोफत वाटून द्यावी.⁴³

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आतापर्यंत ज्या विषयांचर मांडणी केली, त्यामध्ये विषयाची सखोलता आणि व्याप्ती प्रत्ययास येते. भारतीय कृषीविषयी त्यांची वैभवताही तशीच आहे. त्यांनी कृषीचा विचार राष्ट्रीय पातळीवरून केला आणि त्यासोबत देशातील शेवटचा घटक जो तेव्हाचा अस्पृश्य आणि आजचा दलित, आदिवाशी समाज आहे त्यांच्याही अभ्युदयाचा तितक्याच सक्षमतेने विचार केला. कृषीच्या उत्कर्षासाठी ‘अधिक धान्य पिकवा’ ही मोहीम हाती घेतली होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक संबंधाचा अभ्यास सूक्ष्म आणि वैज्ञानिक असा होता. भारतीय शेतीच्या बाबतीत अनेक गावांचा त्यांनी अभ्यास केला होता. शेतीपासून मिळानारे कमी उत्पन्न, येणारा खर्च, शेतमजुरांचा प्रश्न, बेकारी इ. दृष्टिकोणातून दिसून येते. डॉ. आंबेडकर ग्रामीण क्षेत्रालाच समाजवादी क्रांतीचा आधार मानत असत. शेती ही राष्ट्रीय

⁴³ डॉ. धनराज डहाढ -डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: भाषणे आणि विचार, खंड 4 (कृषी) पेज 125,126

संपत्ती आहे. केवळ पोट भरण्याचे साधन म्हणून शेतीकडे पाहणे सोडले पाहिजे. आर्थिक विकासाचे एक साधन म्हणून शेतीचा विचार केला पाहिजे, याकडे डॉ. आंबेडकरांनी आपले आर्थिक विचार प्रकट करतांना संपूर्ण समाजाचे हित बाळगले.

डॉ. भालचंद्र मुणगेकर म्हणतात, “याठिकाणी नमूद करावयाची गोष्ट म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘स्मॉल होल्डींग्ज इन इंडिया अँड देअर रेमिडीज्’ या प्रस्तुत लेखात शेतीविषयक उपस्थित केलेले काही मुलभूत प्रश्न जसे आहेत तसेच आहेत असे नसून काही तीव्र तर झाले आहेत. इतकेच नव्हे तर, त्यांच्या लेखनातील ताजेपणा आणि विश्लेषणाची व्याप्ती आणि खोली लक्षात घेता ते सत्तर वर्षांपूर्वी जेवढे मार्गदर्शक होते तितकेच किंबहुना त्याहिपेक्षा अधिक आज मार्गदर्शक आहेत, असे म्हणणे रास्त ठरावे.”⁴⁴

डॉ. आंबेडकरांचे कृषीविषयक अर्थशास्त्रीय लेखन आणि भाषणे ही प्रामुख्याने स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील आर्थिक समस्यांशी निगडित असले तरी देखील त्यामध्ये त्यांच्या विचाराची सखोलता आणि दूरदर्शपणा प्रत्ययास येतो. आजच्या कृषीविषयक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा फायदा हा नक्कीच होईल. सध्याच्या शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार किती उपयुक्त ठरू शकतात याचा शासकीय तसेच विविध पातळीवरून विचार करता येईल.

⁴⁴ डॉ. धनराज डहाट - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: भाषणे आणि विचार, खंड 4 (कृषी) पेज 6

संदर्भ ग्रंथ

- १) Government of Maharashtra, (1979) – ‘Dr. B.R.Ambedkar: Writings & Speeches’ Vol.No. 1.
- २) जाधव नरेद्र (1992) – ‘डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान’, सुगावा प्रकाशन पुणे.
- ३) डहाट धनराज (2008) – ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर’ : भाषणे आणि विचार, खंड 4 (कृषी), संकेत प्रकाशन, गांधीनगर, नागपूर, 15 ऑगस्ट.
- ४) इंगळे एम. आर. आणि बेसेकर डी. एन. (2009) “Dr. Babasaheb Ambedkar- a Great Economist In the World” Research Paper in National seminar on ‘Dr. Ambedkar’s Economic philosophy and Indian Economic Policy in the Global scenario’ 24th October, Akola.
- ५) आजाद रामगोपाल (2003) – अनुवाद : ‘राज्य और अल्पसंख्यक दलित’, समता प्रकाशन –समाता सैनिक दल, लष्करीबाग, नागपूर, 23 फेब्रुवारी.
- ६) बागडे रक्षित (2008)- “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांवर गौतम बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव” एम.फिल. शोधप्रबंध, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
- ७) मेश्राम दिपक (1998)- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत आर्थिक विचारांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव, लघुशोध प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पदव्युत्तर विभाग, रा.तू.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती

भारत सरकारने सन 1948 मध्ये औद्योगिक धोरणाची आखणी केली. या धोरणानुसार मिश्र अर्थव्यवस्था स्थापन करण्याचे ठरविण्यात आले. त्यानुसार काही विशिष्ट मुलभूत उद्योगांचा विकास करण्याचे काम सरकारने करण्याचे ठरविले आणि खाजगी क्षेत्राला आपल्या विकासाचा मार्ग चोखाळण्याचे स्वातंत्र्य दिले. देशाने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना साकार करण्यासाठी आणि राज्य समाजवादाच्या तत्त्वाने सामाजिक आणि आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी राष्ट्राने भारताच्या संविधानात याची तरतूद केली.

जून 1991 मध्ये श्री. नरसिंहराव सरकार सत्तेवर आल्याबरोबर नवीन आर्थिक धोरणाची घोषणा करण्यात आली. 1991 मध्ये भारताचा विदेशी विनिमय राखीव निधी अत्यंत खालावून आयातींकरिता केवळ दोन आठवडे पुरेल एवढाच म्हणजे 2.2 बिलियन डॉलर्स झाला. देशातील चलनस्फीती 8.4 टक्के आणि चालू खात्यातील तूट 9.9 बिलियन डॉलर्स एवढी होती. या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी ज्या नवीन आर्थिक धोरणांचा स्विकार करण्यात आला त्यांना 'भारताची नवीन आर्थिक निती' असे संबोधण्यात येते. 'वित्तीय तूट कमी करणे, चालू खात्यातील तूट कमी करणे, सरकारी खर्चात कपात करणे, आर्थिक सहाय्याने विवेकीकरण करणे, स्फीती आटोक्यात आणणे. दारिद्र्याचे निर्मूलन करणे आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे ह्या सर्वांचा यात समावेश करण्यात आला. "ह्या नवीन आर्थिक धोरणाचे मुलभूत उद्दिष्ट म्हणजे भारतीयांच्या जीवन स्तरात गुणात्मक आणि स्थिर राहणारा बदल घडवून आणणे हा होता."'⁴⁵

⁴⁵ प्रा. ग.ना.झामरे - आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर 1999 पृ. 382

सन 1991 मध्ये देशाने मुक्त आर्थिक धोरणांचा अवलंब केला परंतु तेव्हा शेतीचा मुक्त अर्थव्यवस्थेत समावेश नव्हता. 1994 मध्ये जागतिक पातळीवर शेतीचे मुक्त धोरण आणि 'उरुग्वे' वाटाघाटीत (GATT) गॅट करार अस्तित्वात आला. नंतर मेक्सिको येथे 18 एप्रिल 1994 रोजी मंत्री पातळीवर या मुद्याला मान्यता देण्यात आली. येथे प्रथमच शेती व्यापार जागतिक पातळीवर मुक्त करण्याचे धोरण ठरले. भारताने ही या करारावर सह्या केल्या. 1 जानेवारी 1995 पासून करार कार्यान्वित झाला. यात शेती क्षेत्राचा समावेश 'जागतिक व्यापार संघटनेत' करण्यात आला.

जागतिकीकरण : अर्थ आणि स्वरूप

भारतात सन 1991 पासून जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. परंतु 1995 पासून जागतिकीकरणाचा वेग वाढविण्यात आला आहे. अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण म्हणजे स्पर्धेच्या माध्यमाद्वारे देशांतर्गत किंमतीचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील किंमतीशी समानीकरण करणे होय आणि ह्याकरिता साधनांचा मुक्तपणे संचार होऊ देणे होय.

जागतिक अधिकोषाने जागतिकीकरणाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे -

- 1) उपभोग्य वस्तुसह सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील निर्बंध कमी करणे.
- 2) आयात दर कमी पातळीवर आणणे.
- 3) सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण करणे.⁴⁶

म्हणजेच 'जागतिकीकरण एक स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे होय.'

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणात -

- 1) उपभोग्य वस्तुंच्या आयातीवरील निर्बंध उठविणे.
- 2) जकात प्रशुल्क कमी करणे.

⁴⁶ अॅड. दिलीप डी. काकडे - जागतिकीकरणात डॉ. आंबेडकर, भूमीपूत्र प्रकाशन, पुणे 2002 पृ. 147

- 3) विदेशी गुंतवणुकीला पूर्ण मुभा देणे .
- 4) रूपया परिवर्तनशील करणे .
- 5) अधिकोष आणि विमा क्षेत्र खुले करणे .

इ. बाबींचा समावेश होतो .⁴⁷

समय, अंतर आणि मूल्य ह्या तीन महत्वाच्या आयामाच्या दृष्टिकोनातून जागतिकीकरणाचा विचार केल्या जातो . त्यामुळेच “जागतिकीकरण ही एक मिश्र संकल्पना असून त्याचा प्रभाव फार दुरवर पसरलेला आहे . हे आश्चर्य नसून त्याचे अनेक मनोभावीक अनुमान लावण्यात आले आहेत . हा विषय राजकारणात ताजा आहे , जागतिकीकरणाचा उपयोग जगातील लोकांना आर्थिक संपन्नता प्राप्त करण्यासाठी केला जातो . तर एकीकडे यावर असाही दोष लावला जातो की, यामुळे अनेक नवीन प्रश्न निर्माण होत आहेत .”⁴⁸

जागतिकीकरणाचे समर्थन आणि विरोध करणाऱ्यांनी जागतिकीकरणाविषयी खालील प्रमाणे आपले मत व्यक्त केलेले आहेत-

डॉ. सी. रंगराजन -

“जागतिकीकरण म्हणजे, देशाबाहेरील माहितीप्रवाह, विचार, तंत्रज्ञान, वस्तू, सेवा, भांडवल, वित्त यांचेद्वारे अर्थव्यवस्था आणि समाजाचे एकात्मिकरण होय.”⁴⁹ “जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर, पर्यावरण, राहणी, शासन, समाजव्यवस्था, संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रातून होत राहणारे रूपांतर होय.”

1) एडवर्ड्स ह्या अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते, “व्यापाराच्या उदारीकरणामुळे वर्धी उत्पत्ती अंमलात येऊन अर्थव्यवस्थेत उच्च दर राहू शकतो.”

⁴⁷ प्रा. ग.ना.झामरे - आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर 1999 पृ. 386

⁴⁸ The Final Report of the study Commission of the German Bundestag, Globalization of the World Economy: Challenges & Answers, June 2002

⁴⁹ Dr. C. Rangrajan, Chairman Economic Advisory Council to the Prime Minister, New Delhi. 4th Ramanbhai Patel Memorial Lecture on Excellence in Education, Feb. 25, 2006.

2) के. थिरुवेंकटचारी - “व्यापारी उदारीकरण आणि त्यासह येणारे जागतिकीकरण ह्यामुळे उत्पन्न वाटणीतील विषमता कमी होते.”

3) विश्वजित चॅटर्जी - ‘नवीन आर्थिक उपाययोजना भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दोष आणि अस्थिरता हटविण्याकरिता अत्यावश्यक आहेत. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात प्रतिष्ठा वाढेल’.

4) के. एस. कृष्णचारी यांच्या नुसार -

अ) ‘भारतातील स्वदेशी उत्पादकता अधिक कार्यक्षम होऊन उत्पादन व्यय किमान पातळीवर आणू शकतात.

ब) किमान व्यय आणि मुक्त आयात यामुळे भारताची निर्यातक्षमता वाढू शकते.

क) विदेशी गुंतवणुकीला मुक्तद्वार असल्यामुळे आधुनिक ज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे भारतात आगमन होऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळू शकते.’⁵⁰

अर्थशास्त्रज्ञ, सामाजिक विचारवंत, राजकारणी, भारतातील आणि भारताबाहेरील बरेच लोक जागतिकीकरणावर कठोर टीका करतात. त्यात-

1) लॉरेंस समर (जागतिक अधिकोषाचे माजी प्रमुख) यांच्या मते - “मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण निर्माण करणारे आणि त्रासदायक कारखान्यांचे स्थानांतरण तिसऱ्या जगातील गरीब देशांमध्ये करावे अशी दुष्ट प्रवृत्ती जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून होत आहे.”⁵¹

2) Alenjandro आणि Halleiner- “नाणे निधी आणि विश्व अधिकोष ह्यांनी सांगितलेल्या उपाययोजनांनी विकसनशील देशांच्या समस्या सुटणार नाहीत.”

⁵⁰ प्रा. ग.ना.झामरे - आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर 1999 पृ. 388

⁵¹ रक्षित मदन बागडे-“मुक्त आर्थिक धोरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानातून चिकित्सक विश्लेषण” लघुशोध प्रबंध. 2008 पेज. 5

3) के. सी. रेड्डी ह्यांच्या मते, “जागतिकीकरणामुळे तिसऱ्या जगातील देशांच्या जीवनमानात सुधारणा होण्याऐवजी घसरण झाली आहे. कारण विकसित देशांनी ह्याबाबत अवलंबिलेले धोरण हे समानता आणि रोजगार वृद्धी ह्यांना अनुकूल नाही.”

4) सुकुमार बसू जागतिकीकरणावर पुढील कारणांमुळे टीका करतात
अ) कर्जाचा भार वाढेल.

ब) शोधन शोषाची प्रतिकूलता वाढेल.

क) आयात होणाऱ्या आदानांची आणि भांडवली वस्तुंची किंमत वाढेल.

ड) निवडक लोकांसाठी सुखसोयी निर्माण होतील.

इ) गरिबीत वाढ होईल.

उ) आर्थिक सार्वभौमत्व कमी होईल.⁵²

वरील सर्व मतांचा वस्तुनिष्ठ विचार केल्यास असे म्हणता येईल की, माणुसकीचा गहिवर आणणारे, विकासाला चालना देणारे, नवीन युगाची सुरुवात करणारे, क्रांतिकारक, भव्य, आपल्या अर्थव्यवस्थेतील सर्व समस्या सोडविण्याचा रामबाण उपाय म्हणून जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून नवीन आर्थिक धोरणांचा उदोउदो करण्यात येत असला तरी नवीन आर्थिक धोरणाच्या यशस्वीतेची खात्री देता येणार नाही.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत पाच टप्प्यांचा समावेश होतो: त्यात i) उदारीकरण ii) शिथिलीकरण iii) खाजगीकरण iv) बाजारीकरण v) उद्योगांवर मक्तेदारी.

⁵² रक्षित मदन बागडे-“मुक्त आर्थिक धोरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानातून चिकित्सक विश्लेषण” लघुशोध प्रबंध. 2008 पेज. 5

1) उदारीकरण :

जग हे एक मोठे खेडे आहे अशी उदारीकरणाची व्यापक संकल्पना आहे. त्यात आयाती आणि निर्यातीवर कोणतीही बंधने नसतात. अर्थव्यवस्थेतील कोणत्याही क्षेत्रात उत्पादन, गुंतवणूक आणि वितरण यासाठी मुक्त प्रवेश आणि कोणत्याही उद्योगातून मुक्तपणे बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य होय.

भारताने अमलात आणलेल्या उदारीकरणाच्या धोरणात खालील बाबींचा समावेश होतो-

- 1) परवाना मुक्त धोरण : संरक्षणाच्या दृष्टिने किंवा राष्ट्राच्या डावपेचाचा भाग म्हणून आवश्यक उद्योग वगळता सर्व उद्योगात विना परवाना प्रवेश करण्याची विदेशी आणि स्वदेशी भांडवलदारांना मुभा दिली.
- 2) विदेशी गुंतवणूकदारांना मुक्त प्रवेश.
- 3) कंपन्या आणि गुंतवणूकदारांना 51% पेक्षा जास्त गुंतवणूक करण्याची मुभा.
- 4) मक्तेदारी उद्योगातील गुंतवणुकीची कमालमर्यादा रद्द करण्यात आली.
- 5) औद्योगिक कंपन्यांना आपला आकार लहान-मोठा करण्याचे अधिकार दिले.
- 6) भारतातील पायाभूत उद्योग - वीज, रस्ते, पूल आणि बंदर उद्योग विदेशी गुंतवणूकदारांकरिता खुले करण्यात आले.
- 7) आयात निर्यातीस स्वातंत्र्य दिले.
- 8) नरसिंह समितीच्या वित्तीय क्षेत्रातील सर्वच्या सर्व शिफारशी स्वीकारण्यात आल्या ज्या उदारीकरणावर भर देणाऱ्या होत्या.
- 9) कृषी क्षेत्राचे उदारीकरण करण्यात आले.⁵³ यातील शेती क्षेत्रातील उदारीकरणाचा विचार करतांना आयात आणि निर्यातीचा विचार करावा लागणार आहे.

⁵³ अॅड. दिलीप डी. काकडे - जागतिकीकरणात डॉ. आंबेडकर, भूमीपूज प्रकाशन, पुणे 2002 पृ.

अ) आयातीचे उदारीकरण :

शेती करारांतर्गत बाजारपेठेत प्रवेश (Market Access) नियमानुसार जकातीत मोठ्या प्रमाणात घट करण्यात आली. सदस्य राष्ट्रांनी आपल्या बाजारपेठेत किमाण आयातीला वाव दिला पाहिजे असे यात निर्धारित करण्यात आले. कराराच्या अंमलबजावणीच्या वर्षी देशात जितक्या अन्नधान्याचा उपभोग घेतल्या जातो त्याच्या 1% आयात मंजूर केली पाहिजे आणि पाचव्या वर्षापर्यंत ही आयात टप्प्याटप्प्याने वाढवून 2% केली पाहिजे. नंतर ती 4% पर्यंत वाढवायची होती. धान्याची आयात स्वस्त किंमतीला करता यावी म्हणून आयातीवरिल जकाती विकसनशील राष्ट्रांना 36% आणि विकसित राष्ट्रांना 24% कमी करावयाच्या होत्या. भारताला 2003 पर्यंत आयातीवरील निर्बंध दूर करावयाचे असतांना भारताने 31 मार्च 2001 पूर्वीच निर्बंध संपुष्टात आणले. 1 एप्रिल 2001 पर्यंत सर्व क्षेत्रातील 10,000 परदेशी वस्तुवरील निर्बंध दूर करण्यात आले, त्यात प्रामुख्याने शेतकी मालाचा विचार करता कापूस, तेलबिया, तेल, भाजीपाला, बटाटे, नारळ, सफरचंद, लसूण, डाळिंबे इत्यादींची आयात खुली करण्यात आली. भारताने आयात जकाती घटविण्याबाबत आवश्यकतेपेक्षा जास्त घाई केल्यामुळे त्याचे दुष्परिणाम शेतकरी आणि भारतीय शेतीला भोगावे लागत आहेत. उत्तरेकडील श्रीमंत देशात आयातीवर 100 ते 300% जकाती असतांना आपल्या देशात त्या नगण्य आहेत.

तक्ता क्र. 1

भारतात आयात कराची स्थिती-सन 2001 (आकडे% मध्ये)

वस्तू/खाद्यान्न	परवानगी असलेला आयात कर	प्रत्यक्षात आयात कर
तांदूळ	100	60 – 70
दूध/दुधाचे पदार्थ	100	15 – 60
गहू	100	50
साखर	150	60 आंदोलनामुळे
खाद्यतेल	300	15 – 45

स्रोत - पुरुषोत्तम लांडगे - डॉ. आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद आणि जागतिकीकरण : एक चिकित्सक अध्ययन, पृ. 62

तक्ता क्र. 2

परदेशातील आयात कर पातळी - सन 2001 (आकडे% मध्ये)

देश	दूध	साखर
युरोप खंड	171	200
जपान	557	200
कॅनडा	213	200
अमेरिका	588	130
भारत	15 – 60	60

स्रोत - पुरुषोत्तम लांडगे - डॉ. आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद आणि जागतिकीकरण : एक चिकित्सक अध्ययन, पृ.62

वरील दोन्ही तक्त्यातून असे लक्षात येते की, भारताने आयातीचे मोठ्या प्रमाणात उदारीकरण करण्याच्या हव्यासापोटी घरगुती संरक्षणात कपात केली आहे. देशात खाद्यतेलावर 300% आयात कराची परवानगी असतांना सुद्धा आपली सरकार केवळ 15 ते 45% आयात कर आकारते, या “आयातीच्या उदारीकरणामुळे सोयाबीन तेलाच्या आयातीचे प्रमाण वाढले असून त्यामुळे आयातीत तेल वापरण्याचे प्रमाण 1998-99 मध्ये 12% वरून 45% झाले

आहे. यातील बहुतांश आयात अमेरिकेकडून करण्यात आली.”⁵⁴ अमेरिकेत तेथील सरकार दुधावर 588% आयात कर आकारत असतांना भारत सरकार फक्त 15 ते 60% आयात कर लावते यातून देशातील सरकार कोणती धोरणे आखते आहे ते आपल्या चांगलेच लक्षात येते. देशांतर्गत उत्पादनात वाढ आणि संरक्षण देण्याऐवजी सरकार सर्रास आयातीवर अवलंबून आहे. साखरेच्या बाबतीत विचार करता जपान, कॅनडा आणि युरोप मधिल सरकारे आयातीवर 200% कर आकारतात तर आपले सरकार मात्र फक्त 60% कर आकारते. यातून ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचे फार मोठे नुकसान होत आहे.

उदारीकरणाच्या धोरणातून अमेरिकेतून भारतात मोठ्या प्रमाणात धान्याची आयात होत आहे. त्यावर ‘कार्जिलसारख्या’ मोठ्या कंपन्यांचे वर्चस्व आहे. त्यांना अमेरिकेत मोठ्या प्रमाणात अनुदाने दिली जातात. त्यामुळे या कंपन्या कृत्रिमरित्या किंमत कमी ठेवतात. परिणामात स्थानिक उत्पादनाला मागणी राहत नाही. ज्वारी, बाजरीचे भाव निम्मे झाले. “सध्या जागतिक पातळीवर निर्यातीच्या बाबतीत खाद्य तेलाचा 68% वाटा, पशूजन्य पदार्थात 78%, गहू आणि मका 90% वाटा हा विकसित देशांचा आहे. चहा, कॉफी, ज्युट, केळी इ. पिकांवर विकसनशील देश आघाडीवर असले तरी, बाजारात किमती स्पर्धात्मक न राहता मक्तेदारीने ठरत असल्याने आणि ही मक्तेदारी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे असल्याने त्याचा फारसा लाभ होत नाही.”⁵⁵ गेल्या दहा वर्षात शेतमालाच्या किंमती उतरवायला बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची कार्यवाही जबाबदार आहे.

ब) निर्यातीचे उदारीकरण :

भारतात व्यापार विषयक उदारीकरण धोरण जाहीर करण्यात आले तेव्हा कृषी सचिवांनी असे म्हटले की, “अन्नाची हमी गोदामातील अन्नधान्याच्या साठ्यावर अवलंबून नसून ती खिशात

⁵⁴ डॉ. आर. वाय. माहोरे - जागतिक व्यापार संघटना आणि सेवांच्या व्यापारासंबंधी सामान्य करार.(शोधनिबंध) नागपूर विद्यापीठ, नागपूर. 2006

⁵⁵ सुलभा ब्रम्ह्वे - शेतकरी जात्यात, पृ. 15

असलेल्या पैशावर अवलंबून असते. अन्नाची हमी स्वयंपूर्णतेवर अवलंबून नसून स्वावलंबनावर अवलंबून असते.”⁵⁶

जागतिक व्यापार संघटनेचे नियम स्वीकारतांना शेतमालाची निर्यात वाढेल असे सांगण्यात आले. परंतु भारतीय शेतमालाची निर्यात वाढलेली नाही. “सन 1996-97 मध्ये निर्यातीत शेतमालाचे प्रमाण 17.96% होते. ते 2002-03 मध्ये 12.8% तर ऑक्टोबर 2005-06 मध्ये 9.9% पर्यंत कमी झाले.”⁵⁷ भारतात कृषी विषयक धोरणात देशांतर्गत अन्नधान्याला कमी महत्त्व देण्यात आले. तर सागरी उत्पादने आणि फलोत्पादनाच्या निर्यातीवर जास्त भर देण्यात आला.

फळे, मांस आणि भाजीपाला इ.च्या निर्यातीपासून प्राप्त होणारे उत्पन्न हे उत्पादन खर्चापेक्षा बरेच कमी आहे. सुरुवातीला लहान प्रमाणावरील शेतीमध्ये जनावरांपासून इतर अनेक पर्यावरण विषयक फायदे मिळत होते ते आता नामशेष होत आहेत. जनावरांना जगू दिले तर कत्तलखान्याच्या उत्पन्नापेक्षा 5 पट जास्त उत्पन्न मिळत असते. “पुष्प शेतीच्या निर्यातीवरून एक अंदाज आहे की, आयातीवरील खर्च 13.7 अब्ज रु. तर निर्यातीपासून मिळणारे उत्पन्न 3 अब्ज रु. आहे म्हणजेच या व्यवहारात एकूण 10 अब्ज रु. चा तोटा होत आहे.”⁵⁸ शेतमालाच्या उदारीकरणामुळे अन्नधान्याच्या सुरक्षिततेची हमी धोक्यात आली आहे. जैविक विविधतेचा न्हास होऊन नैसर्गिक प्रणालीतील टॉक्सिक आणि जनुकी प्रदूषण वाढत आहे.

भारताने बनविलेले स्कर्ट्स जेव्हा अमेरिकन बाजारपेठांवर प्रभाव पाडू लागले तेव्हा हे स्कर्ट्स ज्वालाग्राही पदार्थापासून बनविण्यात आले आहेत असा अपप्रचार करून त्यांना स्पर्धेबाहेर

⁵⁶ डॉ. आर. वाय. माहोरे - जागतिक व्यापार संघटना आणि सेवांच्या व्यापारासंबंधी सामान्य करार. (शोधनिबंध) नागपूर विद्यापीठ, नागपूर. 2006

⁵⁷ संपादक- साहित्य भवन प्रतियोगिता सीरीज, भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टि में, साहित्य भवन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, आगरा, 2006. पृ. 26

⁵⁸ डॉ. आर. वाय. माहोरे - जागतिक व्यापार संघटना आणि सेवांच्या व्यापारासंबंधी सामान्य करार. (शोधनिबंध) नागपूर विद्यापीठ, नागपूर. 2006

काढण्याचा कट करण्यात आला. हे आरोप जेव्हा निराधार ठरलेत तेव्हा भारतीय स्कर्टस्वरील निर्बंध मागे घेण्यात आले. नंतर भारतीय टेक्सटाईल्सवर राशीपतन विरोधी शुल्क लावून भारताच्या निर्यात व्यापारात अडथळे आणले. अशाप्रकारे विकसित देशांच्या संरक्षणवादी धोरणामुळे भारताच्या कापड उद्योगांवर आणि परिणामतः भारताच्या कृषी आणि ग्रामीण उद्योगांवर प्रभाव पडत आहे.

II) खाजगीकरण :

खाजगीकरण ही सार्वजनिक उपक्रमामध्ये खाजगी मालकी किंवा कारभार यांचा समावेश करण्याची सर्वसाधारण प्रक्रिया आहे. नवीन आर्थिक धोरणात खाजगीकरणाला महत्त्वाचे स्थान आहे. “सरकारी मालकीचे उद्योग खाजगी मालकांकडे सोपविणे म्हणजे खाजगीकरण होय.”⁵⁹ मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकार मालकीचे क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्र असे दोन्ही प्रकार असतात. आता पूर्वीचे खाजगी क्षेत्र राहणारच आणि सरकार मालकीच्या उद्योग व्यवसायातून आपले भांडवल काढून घेणार अशी मुक्त बाजारव्यवस्था देशात आली आहे.

इंग्लंडमध्ये पंतप्रधान मार्गारेट थॅचर ह्यांच्या सरकारने खाजगीकरणावर भर दिला. सन 1986 मध्ये फ्रांसमध्ये सुद्धा खाजगीकरणाला सुरुवात करण्यात आली. कम्युनिस्ट चीन देशातही काही क्षेत्रांचे खाजगीकरण करण्यात आले. न्यूझीलंडमध्ये टपाल खात्याचेही खाजगीकरण झालेले आहे.

भारतामध्ये 1991 च्या धोरणात खाजगीकरणाला सुरुवात झाली. भारतातील खाजगीकरणाचा प्रयोग एक प्रकारची संक्रमण अवस्था आहे, परिवर्तन नव्हे. आधुनिक आर्थिक वृद्धीकडे होणारे हे संक्रमण सुरळीत व्हायचे असून ते आजही संघर्षमय आहे.

खाजगीकरणाच्या तीन पद्धती आहेत -

⁵⁹ प्रा.ग.ना.झामरे - आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पिंपळपूरे प्रकाशन, नागपूर 1999 पृ. 246

अ) मालकी हक्क -

मालकी हक्कासंदर्भात खाजगीकरण चार पद्धतीने राबविले जाते .

i) 'पूर्णपणे विराष्ट्रीयीकरण- यात सार्वजनिक उपक्रमाचे पूर्णपणे हस्तांतरण खाजगी व्यक्तीकडे किंवा संस्थेकडे केले जाते . यात शासनाचा कोणताही हस्तक्षेप नसतो .

ii) संयुक्त उपक्रम- यानुसार सार्वजनिक उपक्रमात काही प्रमाणात खाजगी मालकी मान्य केली जाते . हे प्रमाण साधारणतः 25% ते 50% किंवा त्यापेक्षा जास्त असू शकते .

iii) निर्गुतवणूक- यात सार्वजनिक उपक्रमाची मालमत्ता खाजगी व्यक्तींना विकली जाते .

iv) व्यवस्थापन विक्री- सार्वजनिक क्षेत्राची मालमत्ता कर्मचाऱ्यांना विकली जाते त्यासाठी अधिकोषाद्वारे कर्जपुरवठा केला जातो .'⁶⁰

ब) संघटनात्मक -

यामध्ये सार्वजनिक उपक्रमाचे संघटनात्मक नियंत्रण सार्वजनिक सत्तेकडून केले जाते . यामध्ये तीन प्रकारांचा समावेश होतो .

- 1) स्थानिय संस्था
- 2) भाडेपट्टीचे देणे
- 3) पुनर्रचना

क) कार्यात्मक -

सार्वजनिक क्षेत्रात व्यापारी तत्त्वांचा अवलंब केला जातो . उत्पादकता वाढीसाठी संबंधित उपक्रमास निर्णयाच्या बाबतीत स्वायत्तता दिली जाते . भांडवल उभारणीसाठी भांडवल बाजारात उतरण्याची परवानगी दिली जाते .

या सर्व बाबींचा एकच अर्थ निघतो तो म्हणजे शासनाचे नियंत्रण कमी करणे होय . खाजगीकरणाची प्रक्रिया देशाची आणि देशातील समाजाची बांधिलकी नाकारून फक्त उत्पादकतेला महत्त्व देत असते .

⁶⁰ अॅड. दिलीप डी. काकडे - जागतिकीकरणात डॉ. आंबेडकर, भुमीपूत्र प्रकाशन, पुणे 2002 पृ.138

III) शिथिलीकरण :

“शिथिलीकरण म्हणजे नियंत्रण हटविण्याचे धोरण होय. याचा परिणाम परदेशी कंपन्या त्यांच्याकडे न खपणारा माल इथे आणून विकतात.”⁶¹ परदेशी कंपन्या सुटे भाग भारतात आणून ते कमी श्रमिकांकडून जोडून घेतात त्यामुळे उत्पादन वाढते पण रोजगार वाढत नाही.

IV) बाजारीकरण :

बाजारीकरणाच्या प्रक्रियेत सर्व आर्थिक निर्णय आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटनेनी ठरवून दिलेल्या मानकानुसार करण्यात येतात. यात भारत सरकारला कोणतेही हस्तक्षेपाचे अधिकार राहणार नाही. देशातील सत्ताधारी आणि अधिकारी शिपायांची भूमिका वटवेल आणि जनता मात्र गुलामगिरीत अडकून आर्थिक स्वातंत्र्य गमविल.

V) उद्योगावर मक्तेदारी :

जागतिक व्यापार संघटनेमुळे मुक्त व्यापारातून ज्या देशात स्वस्त माल मिळतो त्या देशातून तो घेणे आणि ज्या देशात जास्त भाव मिळतो तेथे विकणे शक्य होते. पण त्यातून खाजगी एकाधिकार निर्माण होतात. प्रादेशिक मक्तेदारी तयार होते. जागतिकीकरणाचे स्वरूप अतिशय विशाल आणि अक्राळविक्राळ आहे. या धोरणांचा देशावर अतिशय विपरित परिणाम होणार आहे.

जागतिक अधिकोष आणि आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधी:-

जागतिकीकरण लादण्यात जागतिक अधिकोष, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटना यांची मुख्य भूमिका आहे. दुसऱ्या महायुद्धात युरोपियन देश क्षतिग्रस्त झाल्याने तेथील अर्थव्यवस्थेवर विपरित परिणाम होऊ लागला. सन 1944 साली ब्रेटनवुड गावात 44 देशातील प्रतिनिधींचे एक संमेलन झाले. त्यात जागतिक अधिकोष आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थांची

⁶¹ पुरुषोत्तम लांडगे - डॉ. आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद आणि जागतिकीकरण : एक चिकित्सक अध्ययन, लघुशोध प्रबंध, पृ.28

स्थापना करण्यास मान्यता दिली. त्यात भारताचाही समावेश होता. या ठरावानुसार जागतिक अधिकोषाने आपले उद्देश जाहीर केले. त्यात खालील बाबींचा समावेश होता -

- 1) उद्ध्वस्त अर्थव्यवस्थेची घडी बसवून विकास करणे.
- 2) खाजगी भांडवल गुंतवणुकीकरिता उपलब्ध करून देणे.
- 3) देशांच्या आर्थिक विकासातील विषमता कमी करणे.
- 4) युद्ध सामग्री कारखान्यांचे उपभोग्य वस्तू निर्मिती कारखान्यात रूपांतर करणे.

जागतिक अधिकोषाच्या कराराप्रमाणे सर्व राष्ट्रांसाठी सभासदत्व खुले ठेवण्यात आले आहे. ह्या सभासदत्वाची मुख्य अट म्हणजे जो देश आंतरराष्ट्रीय मुद्राकोषाचा सभासद असेल तोच विश्व अधिकोषाचा सभासद होऊ शकतो. दुसरी अट म्हणजे सभासद होऊ इच्छिणाऱ्या देशाने अधिकोषाच्या नियमांचे पालन करण्याचे अभिवचन दिले पाहिजे. जागतिक अधिकोषाची प्रशासकीय रचना लोकशाहीवादी नाही. जो देश जास्त पैसे देतो त्यांच्या बाजूने मतदानाची बाजू जड होते.

विश्व अधिकोषाचे चार प्रकार आहेत. त्यात -

- i) आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना आणि विकास अधिकोष.(स्थापना 1944) IBRD
- ii) आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना.(स्थापना 1960) IDA
- iii) आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ.(स्थापना 1956) IFC
- iv) बहुपक्षिय गुंतवणूक हमी संघटना. (स्थापना 1988) MIGA

आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीने कर्ज देतांना विविध जाचक अटी आणि शर्ती भारताकडून मान्य करून घेतल्या आणि करारावर सह्या करून घेतल्या आहेत. त्यात -

- 1) उदारिकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण लागू करा कारण गावाचा विकास म्हणजे देशाचा विकास नव्हे. आता श्वेतक्रांती आणि हरितक्रांतीची गरज नाही.

- 2) प्रसार माध्यमात आणि दूरसंचारात क्रांती करा. त्याकरिता 1,00,000 कोटी रु. खर्च करा, तेव्हाच बाहेरच्या कंपन्या भारतात येतील.
- 3) रूपयाचे अवमूल्यन करणे.
- 4) भारताने वस्तू सेवांचा आयात निर्यात व्यापार करमुक्त करावा.
- 5) संख्यात्मक बंधनमुक्त व्यापारास परवानगी द्यावी.
- 6) देशाचा आणि राज्यांच्या आर्थिक परिस्थितीचा आढावा घेऊन श्वेतपत्रिका प्रसिद्ध करा. वायफळ खर्च बंद करा.
- 7) सरकारी कर्मचारी 1996 पासून भूतलक्षी प्रभावाने प्रती वर्ष 3% प्रमाणे कमी करा.
- 8) परकीय भांडवलाला मुक्तद्वार ठेवा.
- 9) सरकारने बाजारात चलनवाढ रोखावी.
- 10) आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील जमा खर्च नियंत्रणाखाली आणणे.
- 11) जास्तीत जास्त व्यापार करता येईल अशा व्यापारी वस्तूचे उत्पादन करावे.
- 12) व्यापारी वस्तूची निर्मिती सार्वजनिक क्षेत्राऐवजी खाजगी क्षेत्राकडे वळवावी.⁶²

जागतिकीकरणाचे शेती क्षेत्रावर अतिशय वाईट परिणाम होत असल्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. जागतिक अधिकोष आणि आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीने थोपविलेल्या धोरणाचा तो परिणाम आहे. सन 1991 च्या जागतिक बँकेच्या अहवालात शेती क्षेत्रावर बंधने टाकण्याच्या हेतूने पाच नवीन मुद्यांचा समावेश करण्यात आला. ती म्हणजे-

- 1) शेतीवर दिल्या जाणाऱ्या सवलतीत कपात.
- 2) सार्वजनिक व्ययावर पुन्हा नियंत्रण.
- 3) खाद्य कार्यक्रमांच्या सुरक्षा जाळीवर सुधार

⁶² पुरुषोत्तम लांडगे - डॉ. आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद आणि जागतिकीकरण : एक चिकित्सक अध्ययन, लघुशोध प्रबंध, पृ. 40

4) शेती कर्जासंबंधी संशोधन.

5) विक्री आणि व्यापार प्रतिबंधांना हटविणे.⁶³

आतापर्यंत कृषी च्या बाबतीत विविध प्रकारचे नियम या संस्थामार्फत लागू करण्यात आले आहेत. त्यात-

1) सिंचन, वीज आणि कर्जाची सवलत हळूहळू बंद करणे.

2) शेती क्षेत्रावरील सर्व प्रतिबंध हटविणे.

3) शेती क्षेत्राकरिता एकच मूल्यव्यवस्था लागू करणे.

4) खाद्य वस्तुवरील सवलती बंद करणे.

5) उत्पादन आणि विक्रीवरील प्रतिबंध हटविणे.

6) शेती संबंधित व्यापारी संस्थांना मुक्त प्रवेश.

7) भूमी-सीमा संबंधी कायद्याची समाप्ती.⁶⁴

वरील सर्व नियम हे विकसनशील देशातील कृषी संपुष्टात आणण्याचा आणि त्या देशांना फक्त आयातीवर अवलंबून ठेवण्याचा केलेला एक कट आहे. यातून शेतीचा विकास होण्याऐवजी ती नष्ट होणार आहे. सिंचन, वीज आणि कर्जाची सवलत हळूहळू बंद करणे, यातून शेतीच बंद करण्याचा प्रयत्न होत आहे. तर भूमी-सीमा संबंधी कायद्याची समाप्ती यातून मोठे जमिन धारकांच्या निर्मितीचे धोरण स्पष्ट होते आहे. शेती संबंधित व्यापारी संस्थांना मुक्त प्रवेश हा कृषी मालाच्या किंमतीवर परिणाम करणार आहे. यातून कमी किंमतीवर कृषी माल खरेदी करणे आणि कृत्रिम तुटवडा निर्माण करणे यासारख्या अनिष्ट आणि मारक प्रथांचा जन्म यातून होणार आहे.

वर्ल्ड सोशल फोरमच्या विकास अर्थशास्त्री उत्सा पटनायक म्हणतात की, 'ग्रामीण विकास व्यय जे 1985-90 मध्ये सकल घरगुती उत्पादनाच्या 14.5% होते ते नव्वदच्या दशकात कमी होवून

⁶³ रक्षित मदन बागडे-“मुक्त आर्थिक धोरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक

तत्त्वज्ञानातून चिकित्सक विश्लेषण” लघुशोध प्रबंध. 2008 पेज. 10

⁶⁴ पुरुषोत्तम लांडगे - डॉ. आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद आणि जागतिकीकरण : एक चिकित्सक अध्ययन, लघुशोध प्रबंध, 2002 पृ. 58

8% झाले आहे. हा जागतिक बँकेच्या धोरणांचा परिणाम आहे.⁶⁵ सन 1998 पासून ग्रामीण विकास अनुदानात घट केली जात आहे. त्यामुळे आता हे प्रमाण 6% वर येवून पोहचले आहे. एकंदरीत विचार करता आतापर्यंत 30,000 कोटी रूपयांची घट यात करण्यात आली आहे. यामुळेच ग्रामीण भागात आधारसंरचनेचा अभाव निर्माण होवून लोकांचे शहरांकडे पलायन होण्याचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

विश्व विकास अहवालानुसार (W.D.R) कृषी उत्पादन, उपभोग आणि विक्रीच्या प्रत्येक क्षेत्रात सरकारी हस्तक्षेपामुळे जास्त अयोग्यता आणि उत्पादन नफा कमी झालेला आहे. शेवटी अहवालामध्ये दावा करण्यात आला आहे की, उदारीकरणात सगळ्यांचा फायदाच होईल. शेती क्षेत्रात सुधारणा घडविणाऱ्या नरसिंहम समितीने सार्वजनिक अधिकांशांना कृषी क्षेत्रात दिल्या जाणाऱ्या कर्जात मोठ्या प्रमाणात कपात करण्याची सूचना दिली आणि सल्ला दिला की 40% ऐवजी 10% कर्ज शेती क्षेत्रासाठी द्यावे. याचा एकूणच परिणाम हा शेती क्षेत्रातील उत्पादकतेवर दिसत आहे.

व्यापार आणि सेवांचा सामान्य करार:- (GATS)

सन 1947 मध्ये जिनेव्हा येथे एक जागतिक स्तरावरील संमेलन भरविण्यात आले आणि त्यानुसार एक सामान्य करार करण्यात आला त्याला गॅट (General Agreement on Trade and Tariff- GATT) असे नाव देण्यात आले.

गॅटचे मुख्य प्रयोजन म्हणजे प्रशुल्क दर शक्य तितके कमी करून व्यापार विकासात येणारे अडथळे दूर सारून लाभ अर्जित करणे आहे. त्यासाठी काही उद्दिष्टांचे निर्धारण करण्यात आलेले आहे. त्यात -

- 1) सभासद देशातील लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणणे.
- 2) अर्थव्यवस्थेचे पूर्ण रोजगारीच्या अवस्थेकडे वाटचाल करणे.

⁶⁵ मानचंद खंडेला- उदारिकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था, पृ. 61

- 3) वास्तविक उत्पन्न आणि प्रभावी मागणीत वाढ करणे.
- 4) आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि उत्पादनात वाढ करणे.
- 5) उपलब्ध साधनांचा युक्ततम वापर करणे.⁶⁶

गॅटच्या आठव्या फेरीत 1986-1994 या काळात उरुग्वे येथे एक विवादास्पद चर्चा झाली. यात एकूण 120 देशांनी भाग घेतला होता. गॅटच्या या चर्चेत तीन नव्या क्षेत्रांची भर पडली. 1) व्यापार संबंधित बौद्धिक संपत्ती अधिकार 2) व्यापार संबंधी विनियोग उपाय 3) सेवा क्षेत्राचा व्यापारात समावेश, या तीन मुद्यावर एकमत न झाल्याने चर्चा खोळंबली.

गॅट करारात व्यापार, शेती आणि पशुजन्य मालांच्या व्यापारासंबंधी अनेक कलमे दिसून येतात.

अ) सध्या बहुतेक देशांमध्ये निरनिराळ्या शेतमालाच्या आयातीवर राशीनिर्बंध आहेत हे राशी निर्बंध रद्द करून आयातीवर फक्त सीमाशुल्क लावणे.

ब) शेतीक्षेत्र आणि शेतमालाची निर्यात यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार देत असलेले अर्थसाहाय्य - अनुदाने यात कपात करणे.

क) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची पुनर्रचना करून पोषक-आहार विषयक निकष लावून निवडलेल्या कुटुंबांनाच फक्त सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा लाभ देणे.

वरील सर्व बाबी या शेतीच्या आणि मानवी कल्याणाच्या आड येणाऱ्या आहेत. यातील शेतीविषयक विविध कलमे ही आणखीनच जाचक ठरतील अशीच आहेत. त्या खालील प्रमाणे-

1) बाजारात प्रवेश (शेती करार, कलम 4 आणि 5) शेतमालाबाबत आयातीवरची राशीबंधने दूर करून सीमाशुल्कात त्याचे रूपांतर करावे आणि या सीमाशुल्काची पातळीही विकसित देशांनी 1999 पर्यंत 36% नी कमी करावी आणि विकसनशील देशांनी 2003 पर्यंत 24% नी कमी करावी. शेती आणि पशुजन्य मालाच्या

⁶⁶ प्रा.ग.ना.झामरे - आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर 1999 पृ. 381

देशातील खपाच्या 2% आयातीला विकसनशील देशांनी आणि खपाच्या 3% आयातीला विकसित देशांनी मुभा द्यावी.⁶⁷

2) देशांतर्गत अनुदाने (शेती करार, कलम 6 आणि 7) शेतीला देण्यात येणाऱ्या अनुदानात विकसित देशांनी 20% कपात करावी तर विकसनशील देशांनी 10% कमी करावी असे यात निर्धारित करण्यात आले आहे. करारातील सुत्रानुसार निरनिराळ्या देशामध्ये 1982 ते 1987 या काळासाठी उत्पादक अर्थसाहाय्य सममूल्य काढले होते.

सुत्र :- एकूण अर्थसाहाय्य = पिकवार एकूण उत्पादन (पिकवार उत्पादकाला मिळालेली किंमत आणि जागतिक किंमत यातील फरक) + प्रत्यक्ष सहाय्य + अप्रत्यक्ष सहाय्य.

यानुसार उत्पादकाला मिळालेल्या मूल्यांमध्ये अर्थसाहाय्याचे प्रमाण- जपान 72%, युरोपीयन समूह 37%, अमेरिका 26%, तर भारत-2%, पाकिस्तान-22% आणि चीनमध्ये-34% होते. भारतासाख्या देशात ज्यात शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे आणि उत्पन्नाचा साधन आहे त्यात प्रत्यक्ष मदत करणे तर दूरच पण असलेली अनुदानेही कमी करण्याच्या मागे सरकार आहे.⁶⁸

3) निर्यातीत स्पर्धा (शेती करार, कलम 8 आणि 9) निर्यातीला उत्तेजन देण्यासाठी सरकार देत असलेल्या निरनिराळ्या प्रकारच्या अनुदानांमध्ये कपात करण्याबाबत पुढील अटी आहेत-

अ) निर्यात करण्याच्या शर्तीवर निरनिराळे कृषी उद्योग, उद्योजक, सहकारी सोसायटी आदींना सरकार देत असलेले सहाय्य.

ब) देशांतर्गत किंमतीहून कमी किमतीला सरकार करीत असलेली शेतमालाची निर्यात.

⁶⁷ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला ,पुणे 2001 पृ. 18

⁶⁸ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला, पुणे 2001 पृ. 19

क) निर्यात मालाचा विक्री खर्च कमी करण्यासाठी प्रक्रीया, देशी आणि परदेशी वाहतूक इ. खर्चापोटी सरकार देत असलेली अनुदाने⁶⁹

वरील कपाती या भारतीय शेतकरी, लघु आणि मध्यम उद्योगांना विस्थापित करण्याचा एक प्रयत्न होय. यातून निर्यात न वाढता फक्त आयात वाढत जाणार आहे.

4) आरोग्यविषयक तरतूदी (शेती करार, कलम 14) फळे, भाज्या, मांस, मासे आदी खाद्य पदार्थाबाबत आरोग्यविषयक समान नियमावली जारी करण्याची सूचना आहे. अशा तरतुदींचा वापर आयातीवर 'नवे निर्बंध' लादण्यासाठी करून विकसनशील देशांतील निर्यात माल सोयीस्करपणे नाकारण्यासाठी पळवाट म्हणून विकसित देश वापरण्याचा धोका अधिक आहे.

5) सार्वजनिक वितरण व्यवस्था सार्वजनिक वितरण व्यवस्था फक्त पोषक आहाराविषयी निकष लावून त्यानुसार जी कुटुंबे गरजू असतील त्यांनाच उपलब्ध करावी. तसेच सरकारने धान्यसाठी करण्यासाठी बाजारभावाने धान्य विकत घेतले पाहिजे. धान्य कमी किंमतीस किंवा आधारभूत किंमतीस विकत घेऊन बाजारामध्ये 'ढवळाढवळ' करता कामा नये.⁷⁰

सामान्यतः अन्नधान्यांचे उत्पादन ज्या वर्षी कमी असेल आणि किमती चढत असतील त्या वर्षी गरीब लोकांना परवडेल अशा दरात धान्य पुरवठा करणे आवश्यक असते. अशा काळात बाजारभावाने धान्य विकत घेतले तर ते स्वस्त दरात पुरविण्यासाठी सरकारला मोठे अनुदान द्यावे लागेल. त्याऐवजी जेव्हा उत्पादन अधिक असेल त्या हंगामात आधार किंमतीला धान्य खरेदी करून साठा केला तर बाजारभाव कोसळून शेतकऱ्यांचे होणारे नुकसान टळून कमी उत्पादनाच्या हंगामात पुरविण्यासाठी सरकारच्या हाती धान्य साठा राहातो. या योजनेमुळे किंमतीतील चढउतार कमी करता येते आणि स्वस्त धान्यपुरवठा नियमीतपणे करणे शक्य होते. अर्थात स्वस्त

⁶⁹ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला, पुणे 2001

पृ. 19

⁷⁰ तत्रैव पृ. 20

धान्य योजना सर्व गरजू कुटुंबापर्यंत पोहचविणे यासाठी खास प्रयत्न आवश्यक आहेत. परंतु देशातील परिस्थितीनुरूप सार्वजनिक वितरण व्यवस्था आखण्याचे आणि राबविण्याचे स्वातंत्र्य राज्य सरकारे आणि केंद्र सरकार यांना असले पाहिजे ते स्वातंत्र्य गॅट कराराने काढून टाकले आहे. ब्रिटिश काळात अशाच खुल्या बाजारामुळे देशात अन्न टंचाई वाढून दुष्काळ तीव्र झाले होते. आज इथोओपिया, सोमालीयात खुल्या धोरणामुळे हेच घडत आहे.

गॅटच्या आठव्या फेरीतील चर्चेचा आधार घेत 'आर्थर डंकल' ह्यांनी एक 436 पानांचा अहवाल 20 डिसेंबर 1991 रोजी सादर केला. हाच अहवाल चर्चा आणि वादविवादाचा विषय झाला. तो पुढीलप्रमाणे-

अ) डंकल प्रस्तावाची रचना -

नाव : बहुराष्ट्रीय व्यापार वाटाघाटी

- 1) मूल्य अवपात विरोध.
- 2) व्यापारातील तांत्रिक विरोध.
- 3) आयात परवाने प्रक्रिया.
- 4) अर्थसहाय्य आणि प्रतिशुल्क.
- 5) शेती.
- 6) गुंतवणूक व्यापाराशी संबंधित उपाय.
- 7) कापड आणि वस्त्रे.
- 8) वाद निराकरण नियम.
- 9) सार्वत्रिक संस्थेची नियमावली आणि कार्यप्रणाली.
- 10) सेवांचा व्यापार- व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक संपत्ती अधिकार.
- 11) बहुपक्षीय व्यापार संघटनेची स्थापना.⁷¹

ब) डंकल प्रस्तावाची वैशिष्ट्ये -

- 1) जागतिकीकरण.
- 2) कृषी आणि औद्योगिक व्यापार मोकळे.

⁷¹ अॅड. दिलीप डी. काकडे - जागतिकीकरणात डॉ. आंबेडकर, भूमीपूत्र प्रकाशन, पुणे 2002 पृ. 157

- 3) मागताक्षणी परवाने .
- 4) अर्थसहाय्य .
- 5) देशांतर्गत आणि देशाबाहेरील वाहतूक दरातील साहाय्य थांबविणे .
- 6) स्थानिक वस्तुंचे अनुदान बंद .
- 7) सात वर्षात अर्थसाहाय्य योजना संपुष्टात आणणे .
- 8) मुक्त व्यापार -
 - अ) शेतीला दीर्घकालीन संरक्षण कमी करणे .
 - ब) अंतर्गत अर्थसाहाय्य कमी करणे .
 - क) कृषी उत्पादनाची स्पर्धात्मकता, निर्यात वाढविणे .
 - ड) स्वच्छता आणि वनस्पती जीवनाचे संरक्षण .
 - इ) अंतर्गत उत्पादनातील सूट आणि सवलती 10% पेक्षा जास्त असू नये .
 - ई) कृषी निर्यातीच्या अर्थसाहाय्यात कपात .
 - उ) खाद्यान्नावरील अर्थसाहाय्यात कपात .
 - ऊ) उत्पन्न व्हासानिमित्त अर्थसाहाय्य .
 - ए) शेतीतून निवृत्त झाल्यास अर्थसाहाय्य .
 - ऐ) कापड आणि वस्त्रासंबंधी करार .
 - ओ) व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय .
 - औ) बौद्धिक संपत्तीचे अधिकार .
 - अं) सेवांचा व्यापार.⁷²

वरील सर्व अंतर्भूत बाबींचा करार 'उरुग्वे ट्रेड रिसोल्युशन कमिटीने' 15 डिसेंबर 1993 ला एकमताने पास केला. शेवटी 15 एप्रिल 1994 रोजी 124 देशांनी मान्यता दिली आणि 1 जानेवारी 1995 पासून GATT चे रुपांतरण होऊन विश्व व्यापार संघटनेचा जन्म झाला. 30 डिसेंबर 1994 ला भारताने स्वाक्षरी करून भारत विश्व व्यापार संघटनेचा संस्थापक सदस्य बनला.

सेवांच्या व्यापारासंबंधी सामान्य करार (GATS) हा जागतिक व्यापार संघटनेचा महत्वाचा करार आहे. हा करार 1 जानेवारी

⁷² अॅड. दिलीप डी. काकडे - जागतिकीकरणात डॉ. आंबेडकर, भूमीपूत्र प्रकाशन, पुणे 2002 पृ. 159

2005 रोजी अंमलात येऊन यात एकूण 149 देशांचा समावेश आहे.

GATS च्या संपूर्ण चौकटीत अनेक सामान्य नियमांचा समावेश होता की, जे सेवांच्या व्यापाऱ्याला लागू आहेत. या नियमांचे पालन सर्वच राष्ट्रांना करावे लागते. त्यांना अटीरहित बंधने म्हटले जाते. याबाबत सर्वांना समान वागणुकीचे तत्त्व (MFN) अधिक मूलभूत मानले जाते.

GATS अंतर्गत 4 अटीरहित बंधनांचा समावेश होतो.

अ) सर्वांना समान वागणुकीचे कलम. (MFN)

ब) पारदर्शकता. (Transparency)

क) कलह निवारण. (Dispute Settlement)

ड) एकाधिकार. (Monopolies)

ही अटीरहित बंधने सर्व प्रकारच्या सेवांना लागू करण्यात आली आहेत.

ज्या सेवांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार करावयाचा आहे त्याचे 12 क्षेत्रात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. ते क्षेत्र म्हणजे -

- 1) व्यापार 2) वित्त 3) संचारण 4) आरोग्य 5) बांधकाम
- 6) पर्यटन 7) वितरण 8) करमणूक 9) शिक्षण 10) वाहतूक
- 11) पर्यावरण 12) इतर घटक⁷³

ह्या सर्व सेवांना असलेला महत्त्वाचा अपवाद म्हणजे 'Exercise of Government Authority' होय. दुसरा महत्त्वाचा अपवाद 'विमान वाहतूक' अधिकाराबाबतचा आहे.

सार्वजनिक सेवा GATS मधून वगळण्यात याव्यात याबाबत विसंगती आढळते. GATS चा प्रत्येक देशांच्या सेवांवर होणारा परिणाम भिन्न राहणार आहे. यात व्यापाराच्या बाबतीत शेती क्षेत्राचा विचार करता या व्यापारातून फार काही भारतीय शेतकरी वर्गाला लाभ होणार नाही हे मात्र निश्चित आहे.

⁷³ डॉ. आर. वाय. माहोरे - जागतिक व्यापार संघटना आणि सेवांच्या व्यापारासंबंधी सामान्य करार. (शोधनिबंध) 2006

शेतमालाच्या निर्यातीवर आज जो भर देण्यात येतो आहे त्याचाही जनसामान्यांवर विपरित परिणाम होणार आहे. गुलाब, द्राक्षे, आंबे आदी फुलाफळांची किंवा पशुखाद्यासाठी सोयाबिनची किंवा तांदळाची निर्यात, माशांची निर्यात वाढविण्याच्या खास योजनांमुळे काही मोजक्या उद्योजकांचे नफे वाढतील. परंतु चांगल्या प्रतीची जमीन आणि पाणी यांचा अधिक वापर निर्यात पिकांसाठी होवू लागला तर देशात डाळी आणि तेलबियांचे उत्पादन घटेल.

निर्यात धोरणाच्या माध्यमातून निर्यातीसाठी उत्तेजन दिल्याने कर्नाटक मधून 1990-91 पासून 1995-96 पर्यंत फुलांची निर्यात 8 कोटी रु. पासून 55 कोटी रु. पर्यंत वाढली. कर्नाटक कृषी विद्यापीठाच्या अभ्यासातून आढळून आले आहे की, फुलबागांमुळे लहान शेतकऱ्यांनी जमीनी गमावल्या आणि त्या कंपन्यांच्या ताब्यात गेल्या. 'फुलबागांपायी एका जिल्ह्यातील धान्याचे उत्पादन 7,000 टनांनी घटले. पण फुले निर्यात करून जे परकीय चलन मिळाले त्यातून फक्त 700 टन धान्य आयात करणे शक्य आहे.'⁷⁴ अशा रीतीने फुलांची निर्यातवाढ करून धान्यपुरवठा मोठ्या प्रमाणात घटण्याचे संकट निर्मितीत करण्यात आले आहे. फलोद्यानाकरिता कमाल जमीनधारणा कायद्यातून सूट दिल्याने जमिनीचे केंद्रीकरण होऊन लहान आणि सिमांत शेतकरी जमिनीवरून उठवला जाण्याचा धोका आहे.

जागतिक व्यापार संघटना :- (WTO)

1 जानेवारी 1995 रोजी जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून शेती क्षेत्रावर विविध बंधने लादण्यास सुरुवात झाली. WTO चा भारतीय शेतीबाबतचा दृष्टिकोन बधितला तर जाणवते की, शेतीची अनुदाने कमी करून जागतिक बाजारपेठेत भारतीय मालाच्या किमती वाढवून गरीब शेतकऱ्यांना दरिद्री बनविणे हाच राहिला आहे. या करारान्वे विकसित देशांनी कृषी साहाय्यता सहा वर्षात 20% कमी करणे तर विकासशील देशांनी ते 10 वर्षात 13%

⁷⁴ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला ,पुणे 2001 पृ. 22

कमी करण्याचे ठरविण्यात आले आहे. असे असले तरी सुद्धा विकसित देश ग्रीन बॉक्स आणि ब्लू बॉक्स द्वारे आपल्या शेतीला भरपूर साहाय्यता देतच आहेत.

भारत आणि अमेरिकेने 16 डिसेंबर 1999 च्या सुमारास एक कृषी विषयक करार केला. जेव्हा या करारावर स्वाक्षऱ्या झाल्या त्या वेळी भारतीय संसदेचे अधिवेशन सुरू होते असे असतांनाही या कराराची चर्चा संसदेत करण्यात आली नाही. हा करार एवढा जाचक आणि भारतीय शेतकऱ्यांच्या हितसंबंधाला बाधा आणणारा आहे की, तो जर भारतीय जनतेला माहित झाला तर त्यातून जनक्षोभ उसळेल हे होऊ नये यासाठीच सरकारने हा करार जनतेपासून दडवून ठेवला. या करारातून विकासशील देशाच्या कृषी वर विविध दुरगामी दुष्परिणाम पडणार असल्याची चिन्ह दिसू लागली आहेत. “कराराप्रमाणे भारतीय आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध सन 2003 मध्ये रद्द करण्यात यावे असे ठरविण्यात आले. त्याचाच परिणाम म्हणून भारताने 715 वस्तुंवरील संख्यात्मक निर्बंध दूर केले आहेत.”⁷⁵

एकुणच कृषी मदतीचा आधार ही संकल्पना बरीच गुंतागुंतीची आहे या दृष्टिने 3 वेगवेगळ्या रंगाच्या पेट्यांची तरतूद केलेली आहे. त्यात -

1) पिवळी पेटी (Amber Box) -

ज्या धोरणांचा शेतमालाचे उत्पादन आणि व्यवसायावर प्रत्यक्ष परिणाम होतो, त्यांचा समावेश पिवळ्या रंगाच्या पेटीत करण्यात आला. यात रासायनिक खते, बी-बियणे इ. साठी दिल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष अर्थसाहाय्याचा अंतर्भाव होतो. यासाठी दिल्या जाणाऱ्या अनुदानांवर बंदी घालण्यात आली.

2) हिरवी पेटी (Green Box) -

ज्या धोरणांचा शेतमालाचे उत्पादन आणि व्यापारावर प्रत्यक्ष परिणाम होत नाही त्याचा समावेश हिरव्या रंगाच्या पेटीत करण्यात

⁷⁵ संपादक - योजना, भारताला शाश्वत कृषी विकासाची गरज, जुलै 2004 प्रकाशक योजना कार्यालय, मुंबई पृ. 22

आला. ही धोरणे अप्रत्यक्ष परिणाम करणारी आहेत. यात किटकनाशके, शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण, विपणनविषयक सेवा, सल्ला आणि मार्गदर्शन, आधारभूत सोयी, पर्यावरण संरक्षणाचे उपाय, शेतमालाचे सुरक्षित साठे, इ. चा समावेश होतो. यासाठी अर्थसाहाय्य देण्यात येते.

3) निळी पेटी (Blue Box) -

निळ्या पेटीत अशा धोरणांचा समावेश होतो की ज्यामुळे शेतमालाचे उत्पादन कमी केले जाते किंवा उत्पादन न करण्यासाठी दिल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष अनुदानांचा यात समावेश होतो. निळ्या पेटीतील शेती न करण्यासाठी दिले जाणारे अनुदान जमीनीचा 3 वर्षासाठी शेती उत्पादनासाठी उपयोग केला नाही तरच दिले जाते.⁷⁶

वरील तीन पेट्यांपैकी पिवळ्या रंगाच्या पेटीतील तरतुदी कमी केल्यामुळे शेतकऱ्यांना त्याची जास्त झळ पोहचणार आहे. कारण ही धोरणे विक्रीच्या पहिल्या स्तरावरील किमतीशी निगडीत आहेत. याउलट जागतिक शेती-उद्योग, व्यापारी कंपन्यांची गुंतवणूक, खते, विपणन आणि पायाभूत सेवांबद्दल मिळणारे अर्थसाहाय्य सुरु राहतील. याचा अर्थ जागतिक व्यापार संघटनेचे नियम मोठ्या कंपन्यांना अर्थसाहाय्य देण्यास अनुकूल आहेत. तर तेच नियम शेतकऱ्यांना अर्थसाहाय्य नाकारणारे आहेत. “निळ्या पेटीतील अर्थसाहाय्यामुळे लाभधारकांना विक्रीयोग्य शेतमालाच्या उत्पादनातून पूर्णपणे आणि कायमचे निवृत्त व्हावे लागेल. शेतकऱ्याने जर उत्पादन सुरु ठेवले तर अर्थसाहाय्य मिळणार नाही. त्याला शेती सोडण्यासाठी अर्थसाहाय्य दिले जाणार आहे.”⁷⁷ शेतकऱ्याने सोडून दिलेल्या जमीनीच्या उपयोगासंबंधी त्याचा कोणताही अधिकार राहत नाही.

तिसऱ्या जगातील शेतकऱ्यांना सरकार कडून कोणतीही प्रत्यक्ष मदत मिळत नाही. शेती विषयक करारानुसार भारताला अनुदाने

⁷⁶ डॉ. आर. वाय. माहोरे-जागतिक व्यापार संघटनेचे भारतीय शेतीवरील परिणाम, शोधनिबंध 2008

⁷⁷ डॉ. आर. वाय. माहोरे-जागतिक व्यापार संघटनेचे भारतीय शेतीवरील परिणाम, शोधनिबंध 2008

कमी करण्याची आवश्यकता नव्हती. कारण भारताच्या बाबतीत एकूण मदतीचे प्रमाण 1986-88 च्या तुलनेत 10% पेक्षा कमी आहे. नव्या धोरणानुसार शेतकऱ्यांना वीज आणि पाण्याच्या बाबतीत दिली जाणारी अनुदाने बंद केली जात आहे. जागतिक व्यापारी संघटनेचे धोरण राजकारणी, कारखानदार आणि उत्तरेकडील शेती उद्योगांना फायद्याचे तर तिसऱ्या देशातील शेतकऱ्यांना ते हाणीकारक आहे.

युरोपियन संघ आणि अमेरिका यांचे मोठ्या प्रमाणावरील अतिरिक्त उत्पादन जागतिक बाजारात विकण्यासाठी निर्यात अनुदाने कमी करण्यात आली आहे. विकसनशील राष्ट्रांनी निर्यातीच्या आकारमानाच्या 14% आणि मूल्यांच्या 24% निर्यात अनुदाने तर विकसित राष्ट्रांनी निर्यातीच्या आकारमानाच्या 21% आणि मूल्यांच्या 36% निर्यात अनुदाने 10 वर्षात कमी करावयाची होती. यात असा युक्तिवाद करण्यात आला होता की, भारतासाठी उत्तरेकडील बाजारपेठा खुल्या होतील. परंतु भारताची युरोपला होणारी निर्यात 13% वरून कमी होऊन 6% झाली. यात विसंगती दिसून येते ती ही की, दक्षिणेकडील बाजारपेठा उत्तरेकडील व्यापारी कंपन्यांना खुल्या होतात परंतु दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जाणाऱ्या मालासाठी त्यांच्या बाजारपेठा बंद राहतात.

“ओ.ई.सी.डी. सरकारे आपल्या साखर उत्पादक शेतकऱ्यांना 6.4 मिली. डालर ची वार्षिक साहाय्यता देत आहे तर कापूस उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यास 3.7 मिली. डॉलरची मदत करण्यात आली आहे. एकंदरीत विचार करता ही राशी आफ्रिकेला दिल्या जाणाऱ्या मदतीच्या तीन पट आहे. ओ.ई.सी.डी. देश आपल्या शेतकऱ्यांना एकूण 320 मिली. डॉलरची मदत करतो आहे.”⁷⁸ भारताचा विचार करता ही मदत सकल घरघुती उत्पादनाच्या फक्त 3% एवढी आहे.

⁷⁸ दत्त सुंदरम- भारतीय अर्थव्यवस्था 2009 पृ. 706

विकसनशील देशांना अनुदानांची जी सवलत दिली जाते ती शेतकऱ्यांना मिळत नाही कारण शेतमालाची निर्यात शेतकरी करीत नसून व्यापारी किंवा कंपन्या करतात. म्हणजे अनुदान व्यापारी किंवा कंपन्यांना मिळते. याचा अर्थ तिसऱ्या जगातील देशांना जागतिक कंपन्यांना मदत करावयाची आहे. त्यांना वाहतूक, प्रक्रिया आणि विपणनासाठी अनुदानांची सवलत आहे. परंतु विकसनशील देशातील सरकारे शेतकऱ्यांना आणि गरीबांना अनुदाने देऊ शकत नाही.

काही काळा पूर्वी भारतीय कृषी मालाच्या किंमती ह्या आंतरराष्ट्रीय किंमतीपेक्षा कमी होत्या परंतु विकसित देशांनी मोठ्या प्रमाणात अर्थसाहाय्य सुरू ठेवल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारतीय कृषी मालाची मागणी कमी झाली आहे. याचा परिणाम असा झाला की, भारतीय शेतकऱ्याला मोठे नुकसान सहन करावे लागले आणि त्यातूनच निर्यात व्यापाराशी संबंधीत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे सत्र सुरू झाले. या शेतीविषयक कराराचे अनेक परिणाम आज भारतीय शेतीवर पडलेले आहे. यात अन्नधान्याच्या सुरक्षिततेची हमी, रोजगारीची सुरक्षितता, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पाण्यावरील मक्तेदारी यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

i) अन्नधान्याची सुरक्षितता :

जागतीक विकास रिपोर्ट 1986 मध्ये खालील सुरक्षिततेची व्याख्या “सर्व लोकांकरिता वेळेवर एक सक्रीय, स्वस्थ जीवनाकरिता पर्याप्त अन्नाची उपलब्धता”⁷⁹ अशी केली आहे. भारताने, राबविण्यात आलेल्या हरितक्रांतीच्या बळावर सन 1976 मध्ये अन्नाच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता प्राप्त केली होती. परंतु यात निरंतरतेचा अभाव आणि चुकीची धोरणे त्यातच वाढती लोकसंख्या यांचा प्रभाव दिसू लागला आहे. सध्या भारताला देशात धान्याच्या शुद्ध उपलब्धतेकरिता अन्य देशातून आयात करावी लागत आहे.

भारतात सन 2007-08 पासून खाद्यान्नाच्या किंमतीत वाढ होत चालली आहे. असंगठीत क्षेत्राकरिता तयार करण्यात आलेला राष्ट्रीय आयोग म्हणतो की, “देशातील 83.6 कोटी लोकांचे दैनिक

⁷⁹ दत्त सुंदरम- भारतीय अर्थव्यवस्था 2009 पृ. 432

संपूर्ण खर्च 6 रुपये ते 20 रुपये एवढा मर्यादित आहे. यापैकी अर्धे तर 10 रुपयाच्या आत आहेत. सन 1993-94 मध्ये आजच्या शेतकरी वर्गातील 3.92 कोटी कुपोषित होते. ही संख्या वाढून सन 1999-2000 मध्ये 4.28 कोटी झाली. यात लघु आणि सिमांत शेतकऱ्यांचा समावेश होतो. याच कालावधी मध्ये भूकेने त्रस्तांची संख्या 10.55 कोटी वरून 12.20 कोटी एवढी वाढली आहे.”⁸⁰ यात मागील दोन दशकांच्या धोरणांचा हा प्रभाव आहे जो आज स्पष्टपणे दिसून येतो आहे.

तक्ता क्र. 3

काही देशातील भुकेचे निर्देशांक (आकडे % मध्ये)

देश	सन 1990	सन 2008
चीन	11.6	7.1
इंडोनेशिया	16.0	11.3
वियतनाम	23.9	12.6
उ. कोरिया	13.1	18.8
पाकिस्तान	25.3	21.7
भारत	32.3	25.2

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 514

(वरील निर्देशांक 100 बिंदूवर आधारीत असून त्यात 0 म्हणजे कुणीही उपाशी नाही आणि 100 म्हणजे भुकेची सर्वात खराब अवस्था. यात 20.0 ते 29.9 पर्यंत भुकेची अत्यंत खराब अवस्था होय.)

वरील तक्त्यावरून इतर देशांच्या तुलनेत भारताची अवस्था ही अत्यंत खराब असल्याचे दिसून येते. आज चीन देशाच्या तुलनेत आम्ही कोणत्या अवस्थेत आहोत याचे प्रत्यक्ष दर्शन हा तक्ता दाखवित आहे.

⁸⁰ कमल काबरा- वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, 2009 भारत पृ. 99

खाद्य आणि जन वितरण विभागानुसार खाद्यान्न उत्पादनात 1989-90 ते 2005-06 या काळात 0.26 प्रतीवर्ष दराने कमी झालेली आहे. 'सन 1990-91 मध्ये खाद्यान्न उत्पादनाकरिता असलेली 127.8 मिलीयन हेक्टर जमीन सन 2005-06 पर्यंत कमी होऊन 121.8 मिलीयन हेक्टर वर येऊन पोहचली आहे. 1990 ते 2007 या कालावधित देशात खाद्यान्न उत्पादन वाढ ही 1.2% होती तर लोकसंख्या वाढ ही 1.9% होती.'⁸¹ या वरून देशात वाढती लोकसंख्या आणि त्याकरिता अन्नाच्या कमतरतेचा भास होतो.

तक्ता क. 4

अन्नाची प्रती व्यक्ति प्रती दिवस उपलब्धता (ग्राम मध्ये)

स्रोत :-भारतीय कृषी की स्थिती-भारत सरकार कृषी मंत्रालय,नई दिल्ली 20011-12 पृ.102

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, सन 1991 च्या नंतर देशात अन्न आणि डाळीच्या प्रती व्यक्ति उपलब्धतेत घट झालेली आहे. 1990 मध्ये अन्नाची उपलब्धता 510 ग्राम प्रती व्यक्ति

⁸¹ कमल काबरा- वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, भारत पृ. 101

प्रती दिवस आणि डाळीची उपलब्धता 41 ग्राम प्रती व्यक्ति प्रती दिवस होती ती कमी होऊन सन 2010 पर्यंत अन्नाची उपलब्धता 439 ग्राम प्रती व्यक्ति प्रती दिवस आणि डाळीची उपलब्धता 32 ग्राम प्रती व्यक्ति प्रती दिवस पर्यंत येऊन पोहचली आहे .

तक्ता क्र. 5
प्रती व्यक्ति कॅलरी उपभोग

	1993-94	1999-2000	2004-05
ग्रामीण	2153	2149	2047
शहरी	2071	2156	2020

स्रोत- एस्पेक्ट्स ऑफ इंडियाज इकोनॉमी, एप्रिल 2008 पेज. 46

ग्रामीण क्षेत्राचा विचार करता 1993-94 मधील प्रती व्यक्ति कॅलरी उपभोग हा 2004-05 पर्यंत 106 कॅलरीने कमी झालेला आहे तर शहरी क्षेत्रात तो 51 कॅलरी ने कमी झाला आहे. देशातील जनततेला आवश्यक अन्न मिळत नसल्याचे यातून निदर्शनास येते. भविष्यात अन्नाची अपूर्णता ही देशात कुपोषणाला जन्म देणार आहे. तेव्हा शेती जगवीणे ही आता आवश्यक बाब ठरणार आहे. कारण शेती जगली तरच शेतकरी आणि देशातील जनतेला अन्न मिळणार.

तक्ता क. 6
खाद्यान्याचा प्रती व्यक्ति उपभोग (ग्राम प्रती महिना)

स्रोत :-भारतीय कृषी की स्थिती-भारत सरकार कृषी मंत्रालय,नई दिल्ली 20011-12 पृ.103

वरील तक्त्यावरून दिसून येते की, सन 1993-94 मध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागात खाद्यान्नाचा प्रती व्यक्ति उपभोग प्रती व्यक्ति प्रती महिना जो क्रमशः 13.4 आणि 10.6 होता तो सन 2009-10 पर्यंत कमी होऊन 11.3 आणि 9.4 झाला आहे. देशातील ही परिस्थिती भविष्यात मोठ्या प्रमाणात उपासमार आणि कुपोषण निर्माण करणार आहे. तेव्हा भारताचे दक्षिण आफ्रिका होण्यापासून वाचविणे ही काळाची गरज झाली आहे.

देशात जुलै 2001 पासून गरीबांचा राशन 20 कि.ग्रा. वरून वाढवून 25 कि.ग्राम करण्यात आला. या व्यतिरिक्त अत्यंत निर्धन परिवारांकरिता 'अन्तोदय अन्न योजना' सुरू करण्यात आली. यात 25 कि.ग्राम खाद्यान्न अत्यंत कमी दरात म्हणजे 2 रु. किलो गहू आणि 3 रु. किलो तांदूळ उपलब्ध करण्यात आले. परंतु वर निर्देशित केल्या प्रमाणे दैनिक संपूर्ण खर्च 6 रुपये ते 20 रुपये एवढा असलेल्या लोकांना याचा पुरेपूर फायदा घेता येणार आहे काय? जर असे होत नसेल तर कय शक्ति वाढविणे आणि त्यासाठी योग्य त्या योजना तयार करण्याची आवश्यकता यातून निर्माण होते.

2.17 कोटी टन अन्नाने भरलेली गोदामे आणि सस्त्या निर्याती ही भारताची वास्तविकता असतांना दुसरीकडे देशात 22.1 कोटी लोकांना उपाशी राहावे लागत आहे. “देशात अन्नाशिवाय 70 लाख मुले दरवर्षी मरत आहेत. 63% मुलांना उपासमार सहन करावी लागत आहे तर 53% मुले ही देशात कुपोषणाने ग्रस्त आहेत. सरकार म्हणते आहे की, सन 2020 पर्यंत देशात गरीबी आणि कुपोषण शिल्लक राहणार नाही परंतु विश्व बँकेच्या रिपोर्टनुसार ‘भारत 2015 पर्यंत देशातील गरीबी दूर करण्यास समर्थ नाही.’”⁸² रोम मध्ये संपन्न झालेल्या विश्व खाद्य संमेलनात सर्व लोकांसाठी सुरक्षित आणि पोषक खाद्यान्न उपलब्ध करण्याचे आणि खाद्य सुरक्षेचे ध्येय ठेवण्यात आले. तसेच सन 2015 पर्यंत जगातून उपासमारी दूर करण्याचे निश्चित करण्यात आले. यातील शोकांतिका म्हणजे गेल्या पाच वर्षांत जगात उपाशी लोकांची संख्या 1.8 कोटी एवढी वाढलेली आहे.

या सर्व परिक्षेत्रात भारतात खाद्यान्न उत्पादन 204.6 मिली. टन वाढण्याची शक्यता दर्शविण्यात येत आहे जे सन 2003-04 ला 212 मिली. टन एवढे होते. देशात अर्धपोटी उपाशी राहणाऱ्या लोकांना जर पुर्ण आणि भरपेट अन्न दिले तर वाढत्या लोकसंख्येला उत्पादनाचे लाभ संपण्याची शक्यता आहे आणि यातून पुन्हा नव्याने अन्नाची सुरक्षितता निर्माण होणार आहे. ‘एका अंदाजानुसार सन 2025 पर्यंत देशाची लोकसंख्या वाढून 1690 मिलीयन होणार असून देशात 338 मिली. टन अन्नाची गरज निर्माण होणार आहे’⁸³ याकरिता कृषी भूमीत वाढ, सिंचनाच्या सोयी, प्रती हेक्टर उत्पादनात वाढ करावी लागणार आहे.

नव्या अर्थसंरचनेत ग्रामीण भागातील जनतेत पोटापुरते अन्न विकत घेऊन ते खाण्याची शक्तीच उरलेली नाही. ही शक्ती घटली याचे कारण पोटापुरते अन्न खरेदी करण्यासाठी आवश्यक असणारा

⁸² मानचंद खंडेला- उदारीकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था, पृ. 25

⁸³ मानचंद खंडेला- उदारीकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था, पृ. 26

पैसा त्यांच्या हाती आणून देवू शकेल, असा रोजगार त्यांना उपलब्ध नाही. रोजगार नाही म्हणून पैसा नाही आणि पैसा नाही म्हणून भूक भागवता येत नाही. भूक भागवता येत नाही म्हणून भूकबळी होणे किंवा कुपोषित राहणे यावाचून अन्य पर्याय उरत नाही. असे हे भूकेचे दुष्टचक्र निर्माण झाले आहे.

ii) रोजगाराची सुरक्षितता :

एक व्यक्तिला 8 तास प्रतीदिवसाच्या आधारावर वर्षाला 273 दिवस रोजगार मिळत असेल तर त्यास 'एक मानक-मानव-वर्ष' म्हणतात. 'ग्लोबल एम्प्लॉयमेंट ट्रेड्स फॉर यूथ-2004' नुसार सध्या जगात 18 कोटी 60 लाख युवक रोजगारापासून वंचित आहेत, वयस्कांच्या तुलनेत युवकात 3.8% अधिक बेरोजगारी दिसून येते. या "युवकांची बेरोजगारीवर चिंता व्यक्त करतांना संयुक्त राष्ट्र संघटन म्हणते की, यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला धोका निर्माण होणार आहे." ⁸⁴

भारतात कृषी हाच रोजगाराचे मुख्य साधन आहे. सन 1999-2000 मध्ये एकुण रोजगारीच्या 57% रोजगार कृषी व्यवसायाशी संबंधित होते. 1993-94 मध्ये कृषी रोजगारीची लवचिकता 0.70 एवढी होती ती 1999-2000 मध्ये कमी होऊन 0.01 झालेली आहे. सन 1983 ते 1993-94 मध्ये कृषी रोजगार वृद्धी दर 1.51% असतांना उदारीकरणाच्या आणि नवीन आर्थिक धोरणाच्या काळात तो नकारात्मक झालेला आहे. सन 1993-94 आणि 1999-200 मध्ये कृषी वृद्धी दर हा -0.34 एवढा कमी झालेला आहे.

⁸⁴ मानवदंड खंडेला- उदारिकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था, पृ. 103

तक्ता क्र. 7
क्षेत्रानुसार रोजगार वृद्धी

क्षेत्र	रोजगारीची वार्षिक वृद्धी दर % मध्ये	
	1983-94	1994-2000
प्राथमिक क्षेत्र :-	1.60	-0.34
1) कृषी	1.51	-0.34
2) खाणी	4.16	-2.85
द्वितीय क्षेत्र :-	2.90	3.14
1) विनिर्माण	2.14	2.05
2) विद्युत	4.50	-0.88
3) निर्माण	5.32	7.09
तृतीय क्षेत्र :-	3.53	2.42
1) व्यापार	3.57	5.04
2) परिवहन	3.24	6.04
3) वित्तीय सेवा	7.18	6.20
4) सामाजिक आणि वैयक्तिक सेवा	2.90	0.55
एकूण	2.04	0.98

स्रोत - दत्त, सुंदरम- भारतीय अर्थव्यवस्था 2009 पृ. 338

देशात कृषी आणि संबंधीत क्षेत्रामध्ये रोजगार वाढण्या ऐवजी तो कमी होत असलेला दिसतो आहे. एकंदरीत रोजगार वृद्धी जरी बधितली तरी त्यात 1.06% ने घट झालेली दिसून येते आहे.

नव्या आर्थिक धोरणात तंत्रज्ञानावर जोर देण्यात आला असल्याने शेतीतील बैल आणि बैलगाडी लुप्त होत असल्याचे दिसते. यात शेतीची पारंपरिक साधने जाऊन आता ट्रॅक्टर आणि थ्रेसर चा वापर शेत नांगरणीसाठी केला जात आहे. याचा परिणाम रोजगारीवर झाला असून आज शेतमजुरांना रोजगाराकरिता शहरांकडे पलायन करावे लागत आहे. सन 2002 मध्ये 18.5 कोटी

बरोजगारी असतांना नव्या धोरणाच्या परिणामस्वरूप 2004 मध्ये यात 40% ची नव्याने भर पडली आहे. सेझ सारखे प्रकल्प शेतकऱ्यांनाच नव्हे तर शेतमजुरांनाही त्यांच्या सुरक्षित रोजगारापासून वंचित करित आहेत.

iii) पर्यावरणाचे संरक्षण :

आर्थिक विकासाच्या घोडदौडीत आज संपूर्ण जगाचे परिस्थितिकीय संतुलन बिघटलेले आहे. विकासाच्या हव्यासापोटी आज वाटेल त्या प्रकारे पर्यावरणाचा व्हास करणे सुरू आहे. या परिवर्तनाची दखल घेण्यासाठी 7-8 डिसेंबर 2009 मध्ये डेन्मार्क देशाच्या कोपनहेग या राजधानीत एक संम्मेलन घेण्यात आले. यात 192 देशांचे 15,000 प्रतिनिधींनी भाग घेतला होता. हे आतापर्यंतचे पर्यावरणावर चिंता व्यक्त करणारे सर्वात मोठे संम्मेलन होते.

पर्यावरण असंतुलनाच्या बाबतीत भारताविषयी जी चिंता व्यक्त करण्यात आली ती अशी की, पृथ्वीचे तापमाण वाढून 2.5 ते 5 डिग्री सेल्स. होईल आणि वार्षिक पर्जन्यमानात 20% वाढ होणार. यामुळे अवर्षित भाग आणखी अवर्षित होणार तर पर्जन्यमान प्रदेशात आणखी पावसाचे प्रमाण वाढेल. याचा कृषीवर विपरित परिणाम पडून अन्न, भाजीपाला, फळांच्या उत्पादनात कमालीची तूट येणार आहे.

हल्ली उदारीकरणातील नवीन धोरणे ही आधुनिकतेच्या नावावर शेतकऱ्यांना रासायनिक खते, किटकनाशके वापरण्यास प्रेरित करित आहेत. या माध्यमातून उत्पादनवाढीची हमी देण्यात येत असल्याने शेतकरी वर्ग हा मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खत आणि किटकनाशकांचा वापर करित आहे. ही रसायने मातीत मिसळून पाणी आणि भूमीला प्रदूषित करित आहे.

तक्ता क. 8
भारतात खतांचा वापर (आकडे लाख टनामध्ये)

खते	1991-92	1995-96	2000-01	2005-06	2009-10	2010-11
नाइट्रोजेनस (एन)	80.46	98.23	109.2	127.23	155.8	165.58
फॉस्फेटिक (पी)	33.21	28.98	42.15	52.04	72.74	80.5
पोटाशिक (के)	13.61	11.56	15.67	24.13	36.32	35.14
एकूण	127.28	138.77	167.02	203.4	264.86	281.22

स्रोत- भारतीय कृषी की स्थिती-भारत सरकार कृषी मंत्रालय, नई दिल्ली 20011-12 पृ.51

वरील तक्त्यावरून निदर्शनास येते भारतात सन 1991-92 पासून शेती क्षेत्रात रासायनिक खतांचा वापर वाढत चाललेला आहे. आज तो 281.22 लाख टन वाढलेला आहे, ही वाढ शेतीला लवकरच निरूपयोगी आणि निष्क्रिय करणार आहे.

सन 1960-61 मध्ये देशात 0.2 मिली.मे. टन खतांचा वापर करण्यात येत होता तो वाढत जाऊन सन 1980-81 मध्ये 5.5 मिली.मे. टन, सन 1990-91 मध्ये 12.5 मिली.मे. टन आणि सन 2004-05 मध्ये 183.9 मिली.मे. टन इतका झाला आहे. प्रती हेक्टर रासायनिक खतांचा वापर लक्षात घेता तो 96.6 कि.ग्राम एवढा आहे.

निरंतर रसायनांचा उपयोग जमीनीला बंजर करण्याचे काम करतो आहे. सध्या एकूण 32 कोटी 90 लाख हेक्टर भूमी पैकी 12 कोटी 95 लाख 70 हजार हेक्टर भूमी बंजर आहे. यात रासायनिक खतांचा वाढता उपयोग त्यात आणखी भर पाडणार आहे. देशात

भूक्षरणच्या माध्यमातून दरवर्षी 4 लाख हेक्टर भूमी निरुपयोगी होत चालली आहे.

तक्ता क. 9
ग्रीनहाउस उत्सर्जक देश (लाख टना मध्ये)

देश	कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जन	प्रतीव्यक्ति उत्सर्जन
संयुक्त राज्य अमेरीका	6,046	20.6
चीन	5,007	3.8
रशिया	1,524	12.6
जापान	1,257	9.9
जर्मनी	808	9.8
कॅनडा	639	60.0
ब्रिटन	587	9.8
भारत	1,342	1.2
कोरीया	465	9.7
संपूर्ण जग	28,953	4.5

स्रोत- योजना- प्रांजल धर 'जलवायु परिवर्तन : कारण और प्रभाव' एप्रिल 2010 पृ.24

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, भारत कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जनात संयुक्त राज्य अमेरीका, चीन, रशियाच्या तुलनेत मागे आहे. परंतु यातूनही भारताला भविष्यात अधिक सावध राहणे गरजेचे ठरणार आहे.

भारत एक असा देश आहे जिथे कृषी-हवामानाची विविधता दिसून येते. वनस्पती विभिन्नतेत भारताचा जगात दहावा तर आशियात चवथा क्रमांक आहे. परंतु जसजसे कृषीचे व्यापारीकरण होत चालले आहे तसतसे पुष्कळसे जीवजंतू आणि वनस्पतींचा न्हास होत आहे. लाभकारक पिकाच्या हव्यासापोटी जंगले समाप्त केली जात आहेत आणि त्यातून अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत आहेत. “एका अध्ययनानुसार वनस्पतींची 1500, स्तनधारींची 79,

पक्ष्यांची 44 आणि किटकांच्या 15 जातीं समाप्त होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.”⁸⁵

iv) पाण्यावर मक्तेदारी :

पृथ्वीचा 75% भाग पाण्याने व्यापलेला आहे. यातील 97% पाणी खारे असून 3% पाणीच गोड आहे, यातील 2% पाणी बर्फाच्या स्वरूपात असून त्यातील फक्त 1% पाण्यावर आज संपूर्ण जग अवलंबून आहे. या 1% पाण्यातील 1/2% पाणी जमीनीत आहे आणि उरलेले 1/2% पाणीच नदी, नाले, तलाव या स्वरूपात वापरण्यायोग्य आहे. “सन 2001 च्या जनगणनेनुसार भारतातील 19.2 कोटी कुटुंबांपैकी फक्त 7.5 कोटी कुटुंबांनाच गावसीमेच्या आत पाणी उपलब्ध होते तर 11.7 कोटी कुटुंबांना गावसीमेच्या बाहेरून 100 ते 500 मिटर अंतरावरून पाणी आणावे लागत होते. यात ग्रामीण भारताचा विचार करता 13.8 कुटुंबांपैकी फक्त 4 कोटी कुटुंबांनाच गावसीमेत पाणी उपलब्ध होते तर 9.8 कुटुंबांना गावसीमेच्या बाहेरून 100 ते 500 मिटर अंतरावरून पाणी आणावे लागत होते.”⁸⁶

शेतीच्या उत्कर्षाकरिता चांगली भूमी, हवामान आणि मुबलक प्रमाणात पाण्याची आवश्यकता असते. पाण्याविना शेती ही असंभव बाब आहे. पिकांना मुबलक पाणी मिळाले नाही तर चांगली बियाणे आणि मेहनत काहीच उपयोगाची नसते. अतः योग्य वेळी पाण्याची उपलब्धता ही शेतीला आवश्यक बाब ठरते.

राज्य शासनाने कृष्णा, गोदावरी, तापी इ. विकास महामंडळे स्थापन करून पाटबंधारे खात्याच्या अखत्यारितील सिंचन व्यवस्थेचे खाजगीकरण करण्याच्या दृष्टीने वाटचाल सुरू केलेली आहे. पिण्याच्या पाण्याचे खाजगीकरण करण्यासाठी समिती नेमली आहे. ‘पाण्याचे खाजगीकरण झाले तर पाण्याचे दर मोठ्या प्रमाणात वाढून कालव्याचे पाणी शेतकऱ्यांना परवडणार नाही. परिणामी धान्य,

⁸⁵ डॉ. पी. के. गुप्ता-कृषी अर्थशास्त्र, पृ. 314

⁸⁶ मानचंद खंडेला- उदारिकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था-पृ. 82

डाळी, तेलबियांचे उत्पादन घटून गरीब जनतेला अन्नधान्य परवडेनासे होऊन उपासमारीच्या संकटाने देश वेढला जाईल.’⁸⁷ जगातल्या बड्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा पिण्याच्या पाण्याच्या व्यापारावर मोठा फायदेशिर धंदा म्हणून डोळा आहे.

विकसनशील देशाला जागतिक बँकेच्या कर्जाची लालच दाखवून बहुराष्ट्रीय कंपन्या महानगरपालिका आणि नगरपालिकेतील पाणीपुरवठा आणि जलनिःसारण योजना ताब्यात घेऊ लागल्या आहेत. ‘आता पाण्यावर आधारीत अर्थव्यवस्था निर्माण होण्याची चिन्हे दिसत आहेत. पाण्याच्या अधिकोषा (Water Bank) स्थापन होतील. पाणी सम्राट (Water Lord) तयार होतील. आता श्रीमंत राष्ट्रे बँटर अधिकोषा स्थापण्याचा तयारीला लागलेली आहेत.’⁸⁸ पाण्याच्या साठ्यावर खाजगी मक्तेदारी हक्क शाबीत करून पाण्याचा व्यापार सुरू झाला की, जनतेला पिण्याचे पाणीसुद्धा परवडेनासे होण्याचा धोका आहे. असतील तितक्या पैशात पिण्याचे पाणी उपलब्ध होणार आहे परंतु ते फूकट मिळणार नाही.

सध्या देशाची अर्थव्यवस्था उभी आहे ती शेतीवर आणि शेती उभी आहे ती पाण्यावर आणि जर हेच पाणी धनदांडग्यांच्या मुठीत गेले तर भारतीय शेतकऱ्यांना दुसरे दैवतच राहणार नाही.

पेटंट कायदा :- (बौद्धिक संपदा हक्क)

स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रजांनी केलेला पेटंट कायदा भारतात लागू होता. ब्रिटिश उद्योगांसाठी भारतीय बाजारपेठ राखून ठेवण्याच्या हेतूने तो केला होता. स्वातंत्र्यानंतर सन 1948 साली टेकचंद समिती आणि 1957 मध्ये अय्यंगार समिती आणि 1965 आणि 1967 मध्ये संयुक्त संसदीय समिती यांच्यामार्फत पेटंट प्रश्नांचा सखोल अभ्यास करून ‘भारतीय पेटंट कायदा 1970’ हा मंजूर करण्यात आला. या कायद्यानुसार पेटंटधारकांना संरक्षण दिले

⁸⁷ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शुंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला ,पुणे 2001 पृ. 17

⁸⁸ उत्तम कांबळे - जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न, पृ. 19

आहे पण त्याचबरोबर देशाचे व्यापक हित लक्षात घेऊन आवश्यक त्या तरतूदी केल्या आहेत. या कायद्यानुसार -

अ) अन्नपदार्थ आणि औषधे बनविण्याच्या कल्पक प्रक्रियांसाठी सात वर्षांचे एकाधिकार दिलेले आहेत. परंतु अन्नपदार्थ आणि औषधे यांच्या उत्पादनावर पेटंटचे एकाधिकार नाहीत.

ब) इतर कल्पक उत्पादनांसाठी 14 वर्षांचे पेटंट एकाधिकार आहेत.

क) अणुशक्तीशी संबंधीत कल्पक उत्पादने.

ड) शेती आणि फळबागा कसण्याच्या पद्धती.

इ) औषोधोपचार, शस्त्रक्रिया इ. अशा पद्धती की, ज्यामुळे माणूस, जनावरे, वनस्पती रोगमुक्त करता येतील किंवा त्यांचे आर्थिक मूल्य वाढविता येईल या गोष्टींसाठी पेटंटचे एकाधिकार भारतीय पेटंट कायद्यात नाहीत.⁸⁹

भारतीय पेटंट कायद्यानुसार अन्नपदार्थ, औषधे आणि रसायने याबाबत फक्त प्रक्रियांना पेटंट मिळू शकते. म्हणजे पेनिसिलिन निर्मितीच्या विवक्षित प्रक्रियेस पेटंट मिळते पण पेनिसिलिनला पेटंट मिळत नाही. या तरतुदीमुळे जागतिक पातळीवर नव्याने उपलब्ध झालेली औषधे आणि रसायने यांचे उत्पादन वेगवेगळ्या प्रक्रियांमार्गे भारतात शक्य झाले. भारतीय राष्ट्रीय रासायनिक प्रयोगशाळा, शास्त्रीय औद्योगिक संशोधन संस्था, भारतीय पेट्रोकेमीकल कार्पोरेशन, प्रादेशिक संशोधन प्रयोगशाळा आदी संस्थांनी अनेक नवीन प्रक्रिया विकसित केल्या. अशा रीतीने सुमारे शंभर औषधे, पत्रास किटकनाशके, चारशे किरणोत्सर्गी पदार्थ यांची निर्मिती भारतात शक्य झाली.

गॅटच्या उरुवे फेरीत ट्रिप्स नुसार पेटंट, कॉपी राईट, ट्रेडमार्क या बाबतीत नियम तयार केले असून ते बंधनकारक करण्यात आलेले आहेत. ट्रिप्स (Trade Related Intellectual Property Rights) चे नियम सजीवांना लागू होत असल्यामुळे जनूके, पेशी, बियाणे, वनस्पती आणि प्राणी यासंबंधी पेटंट प्रस्ताव करता

⁸⁹ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला ,पुणे 2001 पृ. 7

येतो. जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून सदोष पेटंट पद्धती संपूर्ण जगभर लादली जात आहे. पेटंट संरक्षणाचा विस्तार सूक्ष्म-जीव, गैर-जैविक आणि सूक्ष्म-जैविक क्रियांवर तसेच पिकांच्या विविध प्रजातींवर करण्यात येवू शकतो. म्हणजेच समग्र औद्योगिक, कृषी क्षेत्र आणि जीव-तंत्रज्ञान क्षेत्रांवर या अटी लागू होतात. शेतीक्षेत्रातील पेटंटबाबत खालील तरतूदी दिसून येतात.

- 1) वनस्पतींच्या नवीन जातीवर वनस्पती पैदासदारांचे हक्क.
- 2) सूक्ष्मजीवांवर पेटंट
- 3) सूक्ष्मजीवशास्त्रीय प्रक्रियावर पेटंट

जीव-रूपांवर पेटंट हक्क देण्याच्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या गंभीर प्रश्नाचा खोलवर विचार न करताच भारत सरकारने 1993 मध्ये 'प्लॅट व्हरायटीज ॲक्ट' तयार केला. 1998 मध्ये 'प्रोटेक्शन ऑफ प्लॅट व्हरायटीज आणि फार्मर्स राईट्स बिल' हा गुप्त मसूदा तयार केला आणि तो एप्रिल 1999 मध्ये मंजूर करून घेण्याचे सरकारने ठरविले. केंद्र सरकार कोसळल्याने नवे सरकार स्थापन झाल्यावर संसदेच्या हिवाळी अधिवेशनात 14 डिसेंबर 1999 रोजी हे विधेयक सादर करण्यात आले आणि संसद सदस्यांच्या संयुक्त समितीकडे तपासणीसाठी पाठविण्यात आले.

भारतातल्या प्रस्थापित नव्या वनस्पती विषयक कायद्यामध्ये सर्व पिके आणि वनस्पतींच्या प्रजातींवर मक्तेदारी हक्क देण्याची तरतूद आहे. हे हक्क 15 ते 18 वर्षांसाठी असणार आहेत. “मक्तेदारी हक्क घेण्यासाठी वनस्पती प्रजाती ही ‘नवीन’ (New) म्हणजे आजवर व्यापारी उपयोगात नसलेली, ‘एकसारखी’ (Uniform) म्हणजे त्या नवीन प्रजातीतील सर्व वनस्पती (Plants) एकसारख्या आणि इतर प्रजातीतील वनस्पतींपासून स्पष्टपणे वेगळी, ‘वैशिष्ट्यपूर्ण’ (Distinct) म्हणजे इतर प्रजातींपासून विभिन्न होणे आवश्यक आहे.”⁹⁰ असे संशोधन आणि नंतर त्या प्रजाती मक्तेदारी हक्क देण्यास पात्र आहेत का हे तपासण्यासाठी काही वर्षांचा कालावधी लागतो.

⁹⁰ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला ,पुणे पृ.

तक्ता क. 10

भारतीय पेटेंट कायदा जुना आणि नविन.

1970 चा भारतीय पेटेंट कायदा	नवीन पेटेंट कायदा
खाद्यपदार्थ, औषधे, रसरयने याबाबत उत्पादनावर पेटेंट नाही	औद्योगिक उत्पादनाची शक्यता असलेल्या सर्व उत्पादनावर पेटेंट
पेटेंटचा कालावधी 7 ते 14 वर्षे	पेटेंटचा कालावधी 20 वर्षे
भारतात पुरेसे उत्पादन आणि रास्त दराने पुरवठा करण्याची जबाबदारी पेटेंटधारकावर	भारतात उत्पादन करण्याची जबाबदारी पेटेंटधारकावर नाही.
पेटेंट एकाधिकाराचा भंग झाला आहे हे सिद्ध करण्याची फिर्दावीवर जबाबदारी	निर्दोषत्व सिद्ध करण्याची जबाबदारी आरोपीवर

स्रोत :- सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला, पुणे 2001 पृ. 8

वरील तक्त्यातून जुना पेटेंट कायदाच भारताच्या हिताचा आहे आणि नवीन कायदा हा शोषणाचे प्रतीक असल्याचे आपल्या निदर्शनास येते.

असा युक्तीवाद केला जात आहे की, मक्तेदारी हक्कांमुळे शेतकऱ्यांना प्रमाणित बियाणे मिळतील. पण शेतकरी प्रामुख्याने सरकारी बीजमंडळाची किंवा कंपन्यांची बियाणे खरेदी करतात. वनस्पती प्रजातींवरील नवीन कायद्यामध्ये भारतातील वनस्पतींचे संरक्षण करण्याचे हक्क सरकारने नेमलेल्या राष्ट्रीय नियंत्रण समितीच्या हातात असतील. याचाच अर्थ ताबडतोब 'मोबदला' मिळविण्यासाठी भारतीय निसर्ग संपदा विकली जाण्याचा मोठा धोका आहे. परिणामी शेतकऱ्यांनी विकसित केलेल्या पिकांच्या आधारे बहुराष्ट्रीय कंपन्या नवीन प्रजाती बनवून त्यांच्यावर पेटेंट घेतील आणि शेतकऱ्यांच्या खुल्या वापरावर बंधने येतील. हा भविष्यातील मोठा धोका लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

पेटंट कायद्यात नव्या प्रजातींची पेटंटसाठी तपासणी करतांना पर्यावरणीय परिणामांच्या अभ्यासाची तरतूद केलेली नाही. नव्या प्रजाती पसरल्यावर विविधता नष्ट होत जाणार आहे. भारतीय शेतीचा पाया असलेली जैविक विविधता टिकवण्यासाठी नव्या प्रजातींना भारतात प्रवेश देतांना सावध राहण्याची गरज आहे. “वनस्पती प्रजाती कायदा, 1978 च्या ‘इंटरनॅशनल युनियन फॉर द प्रोटेक्शन ऑफ प्लॅंट व्हरायटीज ॲक्ट’ (UPOV उपोव्ह) ला अनुसरून केलेला आहे. त्यामध्ये शेतकऱ्यांना स्वतःच्या शेतात लागवड केलेल्या पिकातून स्वतःसाठी आणि शेजाऱ्यासाठी बियाणे वापरण्यावर निर्बंध नाहीत. परंतु ‘उपोव्ह 1991’ नुसार असे निर्बंध जारी झाले असल्याने एकदा ‘उपोव्ह’ चौकट मान्य केली की ते निर्बंध भारतावर लादले जाणार आहे.”⁹¹

शेतकऱ्यांनी विकसित केलेल्या प्रजाती भारतातून उचलून नेऊन त्यावर बड्या कंपन्यांनी पेटंट हक्क शाबीत केले तरी त्यांना स्रोत उघड करणे बंधनकारक नसल्याने शेतकऱ्यांच्या ‘बौद्धिक मालमत्तेचा’ वापर करून बहुराष्ट्रीय कंपन्या पेटंटद्वारा भरपूर नफा कमावतील आणि ज्यांनी त्या प्रजाती विकसित केल्या त्या शेतकरी समूदायांनी ‘उपोव्ह 1991’ लागू झाल्यानंतर स्वतः विकसित केलेली बियाणे वापरणे ही चोरी ठरविली जाईल.

या पेटंट संरक्षणात एक भयंकर परिणामकारक अट दिसून येते ती म्हणजे, ‘वस्तू आयात करा किंवा देशात निर्माण करा वस्तुमध्ये भेदभाव न करता ती पेटंट कायद्याच्या अटी खाली येणार. म्हणजेच यातून केवळ उत्पादनावरच नाही तर आयातीवरही एकाधिकार स्थापित होणार आहे. या अटी खाली पेटंटधारी किंमत नियंत्रणाच्या उपायांचेही उल्लंघन करण्यास मोकळा राहणार आहे.’⁹²

“भारत सरकारने सन 2004 साली पेटंट (तृतीय संशोधन विधेयक आणि बीज कायदा) लोकसभेत सादर केला. बीज

⁹¹ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला ,पुणे 2001 पृ. 14

⁹² दत्त सुंदरम- भारतीय अर्थव्यवस्था 2009 पृ. 690

गुणवत्तेच्या नावावर सरकारने अट मांडली की, 'बीज निर्माण करणाऱ्यांनी आपले बीज पेटंट करून घ्यावे' जसे असे केले नाही तर शेतकरी आपली बियाणे दुसऱ्या कुणाही शेतकऱ्याला देवू शकणार नाही. बियाण्यांच्या नोंदणी सोबतच बियाणे निरीक्षकांना शेतकऱ्यांच्या घरात घुसून छडती घेता येणार आहे.'⁹³ ट्रिप्स करारामुळे दक्षिणेकडील जैविक विविधतेची आणि लोकांच्या अधिकाराची फार मोठी हाणी होणार आहे. गरिबांना अशा ज्ञानाचा आणि साधनांचा वापर करतांना रॉयल्टी द्यावी लागणार आहे. त्यांच्या परवानगीशिवाय वापर केल्यास शिक्षा भोगावी लागणार आहे.

डॉ. वंदना शिवा या बाबतीत म्हणतात की, 'बीज कायदा शेतकऱ्यांच्या बियाण्यांच्या स्वतंत्र अर्थव्यवस्थेवर निर्बंध लावण्याकरिता तयार करण्यात आला आहे'. यात शेतकऱ्यांकडील बियाण्यांची एकदा नोंदणी करण्यात आली की त्याच बियाण्यांचे पुन्हा वापर करणे हा गुन्हा ठरविण्यात येणार आहे, यामुळे शेतकऱ्यांना निगमीय एकाधिकारावर अवलंबून राहावे लागणार आहे. यात 'बियाणे कायदा हा बीज-पोलीस तयार करणार आहे जे, शेतकऱ्यांच्या झोपडीत जाऊन झडती घेतील आणि दोषी शेतकऱ्यावर 25,000 रु. पर्यंत दंड आकारू शकणार आहेत.'⁹⁴

सजीव पेटंटचे विकृत प्रकार -

1) नैतिक विकृती :

बियाणे, वनस्पती, शेळ्या-मेंढ्या, गाई-म्हशी आणि मानवी पेशी उपजत आहेत. त्यांची निर्मिती कोणत्याही कंपनीने केलेली नाही. त्यामुळे त्यासंबंधी पेटंट धारकाला हक्क देणे योग्य ठरत नाही.

2) बियाण्यांचा संग्रह गुन्हा :

बौद्धिक संपदा हक्कामुळे कंपन्यांना बियाण्याचे मालक म्हणून मान्यता मिळाली. ट्रिप्स नुसार शेतकऱ्यांनी जर स्वतः धान्य भरून

⁹³ तत्रैव पृ. 693

⁹⁴ दत्त सुंदरम- भारतीय अर्थव्यवस्था 2009 पृ. 693

ठेवले तर ती चोरी मानली जाईल. जर एखादा शेतकरी असे करीत असेल तर त्यावर मोन्सॅन्टो कंपनीचे हेर लक्ष ठेवतील.

3) जैविक लुबाडणूक :

जैविक विविधता आणि स्वदेशी ज्ञान याची पेंटटच्या माध्यमातून चोरी करणे ही जैविक लुबाडणूक होय. ह्या माध्यमातून 67% गरीब जनतेची लुबाडणूक होत आहे.⁹⁵

भारतीय शेतकरी, परंपरागत व्यवसायिक आणि व्यापाऱ्यांना स्थानिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक बाजारपेठेतील आपला हिस्सा गमवावा लागेल. जैव अभियांत्रिकीद्वारा तयार केलेल्या 80% बियाण्यावर 'मोन्सेन्टो' कंपनीची बौद्धिक मालमत्ता हक्क आहे. आता बी.टी. कॉटनची बियाणे पुन्हा-पुन्हा खरेदी करावी लागणार आहेत. अमेरिकन कंपन्यांनी भारतातील अनेक उपजाती उचलून नेऊन त्यावर मक्तेदारी मालकी हक्क म्हणजेच पेटंट घेतले आहे. ज्यात हळद, आले, धने, जिरे, मोहरी, एरंड, डाळिंब, भिरे, आवळा, कडूलिंब, बोर, कारले, फनस, रिठा, अश्वगंधा इ. वनस्पतींचा समावेश आहे.

बड्या अमेरिकी कंपन्या आम्ही विशिष्ट औषधी घटक शोधला असे म्हणून मोठ्या प्रमाणात पेटंट घेत आहेत. भारतातील जंगली एरंड, डाळिंब, धने यांचे प्रतिविषाणू कारक गुणधर्म शोधले म्हणून अमेरिकेत पेटंट घेतले गेले. याशिवाय काळे जिरे- रोगप्रतीरोधक कार्य वृद्धी, दुधी भोपळा- जठर संरक्षण आणि कारले- अर्बुद आणि एड्स विषाणूवर उपचार म्हणून यांचेही पेटंट अमेरिकेने घेतलेले आहे.

“पेटंट हक्क किंवा देशानुरूप तत्सम अन्य व्यवस्था (Sui generis) करण्यास 'ट्रिप्स' नियमावली कलम 273(ब) मूभा आहे. हे लक्षात घेवून भारत सरकारला भारतातील वनस्पती जगातील विविधता सांभाळणे शक्य आहे. परंतु 'ट्रिप्स'च्या कलम 273(ब)

⁹⁵ आर.वाय. माहोरे - 'जागतिक व्यापार संघटनेचे भारतीय शेतीवरील परिणाम', शोधनिबंध
2008

खाली ‘परिणामकारक’ संरक्षण व्यवस्था असे अमेरिकेने मुद्दाम घालून घेतले असल्याने यातून बियाणे कंपन्यांचे पेटंट हक्क सर्व देशांना मान्य करायला लावले आहे.’⁹⁶

‘अमेरिकन कंपनीला विशिष्ट उपजातींच्या बियाण्यांवर ‘पेटंट’ मिळाले की मग त्या बियाण्यांचे उत्पादन आणि विक्री करण्याचा अधिकार दुसऱ्या कोणालाही असणार नाही. या पेटंट बियाण्यात सुधारणा करण्याचेही अधिकार त्यांच्याचकडे असणार. ही पेटंट बियाणे वापरून शेतकरी जे पीक काढील त्या पिकाचा एक हिस्सा तो आपल्याच शेतात बियाणे म्हणून वापरू नये म्हणून नवी निरंकूर बियाणे मॉन्सेंटो कंपनीने बाजारात आणले आहे. यातून भारतीय शेतकरी आणि शेती दोन्ही तोडले जातील यात शंका नाही.’⁹⁷ या धोरणातून अमेरिकेला भारताच्या माथी जर अतिरिक्त गव्हाचे उत्पादन मारायचे असेल तर बहुराष्ट्रीय कंपन्या गव्हाच्या बियाण्यांचा कृत्रिम तुटवडा निर्माण करतील. एकदा जर बी-बियाणावरचा ताबा भारतीय शेतकऱ्याने गमावला तर तो लवकरच शेतीवरचाही ताबा गमावणार आहे.

हजारो वर्षांपासून भारतीय शेतकरी स्वतःच बियाण्यांची निर्मीती करून त्याचा आदान-प्रदान करतो आहे. ही स्वदेशी बियाणे देशातील बदलते हवामान, जमीनीचा प्रकार इ. बाबी लक्षात घेवून निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत. परंतु प्रस्थापित नवीन बियाणे कायद्यामुळे शेतकऱ्यांचे त्यांच्या बियाण्यावरील हक्क समाप्त होणार असून लवकरच या बियाण्यांची जैविक-विविधताही संपुष्टात येणार आहे. नवीन बियाणे कायदा शेतकऱ्यांचे स्वातंत्र्य समाप्त करून पेटंटयुक्त बीज कंपन्यांचा एकाधिकार स्थापन करते आहे. पेटंट कायदा हा मुळातच ज्ञानावर मक्तेदारी निर्माण करणारा आणि संशोधनाची खुली देवाणघेवाण बंद करणारा आहे. अखिल मानवी समाजाने पिढ्यान्पिढ्यांच्या संशोधनाआधारे विकसित केलेल्या

⁹⁶ सुलभा ब्रम्हे - गॅट करार गुलामीच्या नव्या शुंखला, धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला ,पुणे 2001 पृ. 14

⁹⁷ तत्रैव पृ. 23

ज्ञानाच्या लाभापासून हा कायदा जनतेला वंचित ठेवतो हे अन्यायकारक आहे. भारतामध्ये भारतीय जनतेच्या गरजेनुसारच पेटंटकायदा असला पाहिजे, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या इच्छेनुसार नव्हे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र :- (SEZ)

मुक्त आर्थिक धोरणाची दुसरी पिढी म्हणजे 'सेझ' होय. सेझ ही अशी व्यवस्था आहे की, ज्यात राज्य आणि केंद्र शासनाचा कुठलाही हस्तक्षेप राहणार नाही. याच कारणास्तव सेझला एक स्वतंत्र नियंत्रण व्यवस्था संबोधण्यात आले आहे. जिची स्वतःची खाजगी मालकी असेल आणि राज्यव्यवस्थाही तिला नियंत्रित करू शकणार नाही.

एप्रिल 2000 मध्ये सेझ पॉलिसीचा प्रस्ताव भारतात ठेवण्यात आला. महाराष्ट्रात सेझ अधिनियम 2003 मध्ये लागू करण्यात आला आणि 2005 मध्ये सेझ बिल पास करण्यात आले. याचा मुख्य उद्देश मूलभूत सुविधांचा विकास, विदेशी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करणे, रोजगार निर्मीती करणे, औद्योगिक विकास, क्षेत्रीय संतुलन कायम ठेवणे, विदेशी चलन प्राप्त करणे, आणि निर्यातीत वाढ करणे हा आहे. सेझसाठी अधिग्रहित केलेल्या संपूर्ण जमिनीवर उद्योग उभारणे अनिवार्य करण्यात आलेले नाही तर फक्त 25% भूभागच उद्योगाच्या उभारणीसाठी उपयोगात आणता येईल. उर्वरित जमिनीवर वसाहती, शॉपिंग मॉल्स, मल्टिप्लेक्स, सिनेमा हॉल, पंचतारांकित हॉटेल्स इ. बनविण्याची सोय यात आहे.

या सेझ कायद्यातील प्रमुख तरतूदी पुढील प्रमाणे आहेत.

- 1) कायद्याच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे की, यातील तरतूदी म्हणजे देशी-विदेशी भांडवल आकर्षित करून निर्यात-नेतृत्वात विकास घडवून आणण्यासाठी दिलेले सूट-सवलतींचे पॅकेज आहे.
- 2) प्रत्येक सेझचे जे भौगोलिक क्षेत्र आहे त्याला 'विदेशी प्रदेश' आणि त्या बाहेरच्या क्षेत्राला 'घरगुती क्षेत्र' म्हटले जाणार आहे.
- 3) सेझकरिता ज्या जमीनी द्यावयाच्या आहेत त्या 'सार्वजनिक उद्दिष्टाकरिता' असे म्हणून जमीन अधिग्रहण कायद्याखाली बाजार भावापेक्षा अल्प किमतीना दिल्या जात आहेत. आणि राज्यसरकारे अधिग्रहणाचे कार्य करीत आहे.

4) सेझसाठी जमीनी विकसित करून पायाभूत सुविधा निर्माण करून त्या जमिनीचे खंड विकणाऱ्या विकासकांना त्यांच्या ह्या व्यवहारातून निर्माण होणाऱ्या उत्पन्नावर दहा वर्षे कर माफी राहणार आहे. (पहिली पाच वर्षे 100% नंतरची 50 वर्षे 5%)

5) दहा वर्षांच्या करमुक्ततेत आयात-निर्यात जकाती, आयकर, संपत्तीकर, उत्पादन शुल्क आणि सेवा कराचाही समावेश आहे. देशातील घरगुती क्षेत्रातूनही या विशेष आर्थिक क्षेत्रात वस्तु-सेवा आयात केल्या गेल्यास त्यावरही आयात जकाती लागणार नाहीत.

6) या क्षेत्रात चालणाऱ्या बँका, आयात-निर्यात कंपन्या, वित्तीय संस्था ह्यांच्या उत्पन्नावर सुद्धा करमाफी राहणार आहे. या सर्व करमाफीची बेरीज सुमारे रु. 1,70,000 कोटी असू शकते.

7) या क्षेत्रांमध्ये काम करणाऱ्या श्रमिकांना देशातील (व विशिष्ट राज्यांतील) श्रमिक कायदे लागू होणार नाहीत.⁹⁸

वरील सर्व तरतूदींमुळे जे उत्पादन वाढेल आणि जे केवळ निर्यात केले जाणार आहे त्यासाठी स्वस्त जमीन, स्वस्त श्रम आणि करमुक्ती ह्या रूपात शेतकरी, श्रमिक आणि सरकार (म्हणजे सामान्य नागरिक) ह्यांच्या कडून त्याग करून घेतला जाणार आहे.

‘विशेष आर्थिक क्षेत्रात 7,500 घरे, 100 रुमचे हॉटेल, 25 बेडचा दवाखाना, शाळा आणि शैक्षणिक संस्था तसेच 50,000 वर्गमिटर च्या मल्टिप्लेक्स ची परवानगी देण्यात आली आहे. तर बहु-उत्पाद विशेष आर्थिक क्षेत्रात 25,000 घरे, 250 रुमचे हॉटेल, 100 बेडचा दवाखाना, शाळा आणि शैक्षणिक संस्था तसेच 2,00,000 वर्गमिटर मल्टिप्लेक्स, बन्दर, विमानतळ आणि गोल्फ कोर्स ला परवानगी असणार आहे. विशेष आर्थिक क्षेत्रातील सर्व उद्योगांना “सार्वजनिक उपयोगिता सेवा” घोषित करण्यात आली

⁹⁸ श्रीनिवास खोदेवाले-सेझ आणि आजच्या विकसनशील देशांतील औद्योगिकरणाचे प्रश्न, अर्थसंवाद जून 2007 पृ. 10

आहे.’⁹⁹ त्यामुळे यात कामगारांना संपावर जाण्याचा अधिकार राहणार नाही.’

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. कृषी केंद्रित अर्थव्यवस्थेमुळेच भारताचा विकास होणे शक्य आहे. कारण जगात भारत आणि ब्राझिल असे दोनच देश आहेत की, त्यांच्या भौगोलिक वैविध्यतेमुळे, कोणत्याही पिकास अनुकूल वातावरण असून कृषी क्षेत्रात प्रगती करून संपूर्ण जगाला अन्न पुरवठा करण्याची ताकद या दोन देशांमध्ये आहे. परंतु या दोन्ही देशाबाबत उलटेच कालचक्र मागे लागले आहे. भारतात एकूण 29,72,190 चौ. कि.मी. जमीन आहे. यापैकी केवळ 15,34,166 चौ. कि.मी. जमिनीचा उपयोग शेतीकरिता करण्यात येतो. सेझकरिता अधिग्रहित करण्यात येणाऱ्या जमिनीवर वर्षभरात दोन ते तीन वेळा पीक घेऊ शकू अशा जमिनी आहेत.

भारतात सिंगूर आणि नंदीग्राम हा सेझ आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेचा परिणाम आहे. सेझ करिता जमीन अधिग्रहण करतेवेळी शहरांना लक्ष केल्या जात आहे. शहरांच्या आसपासची सुपीक जमीन कंपन्यांना हवी आहे. त्यासाठी शेतकऱ्यांना बाजार मूल्यावर आधारित किंमत देवून जमीन खरेदी करित असले तरी शेतकऱ्यांसाठी तो तोट्याचाच सौदा आहे. कारण अचानक आलेला पैसा शेतकऱ्यांना पचविता येणार नाही. तो पैसा गैरमार्गाला लावून शेवटी शेतकरी कंगाल होणार आहे.

टाटा ने सिंगूरच्या आधी ओरिसातील कलिंग नगर मध्ये जमीन बळकावण्याचा प्रयत्न केला. “कलिंग नगर मध्ये टाटा स्टील प्रोजेक्टसाठी अधिग्रहित जमिनीवर कुंपनाची भिंत बांधण्यास आदिवासींनी विरोध करताच त्या निहत्या आदिवासींच्या जमावावर गोळीबार करण्यात आला. या 2 जानेवारी 2006 च्या घटनेत 12 आदिवासींना मारून टाकण्यात आले.”¹⁰⁰ हे ‘सेझ’ चे पहिले बळी होते. सेझ च्या माध्यमातून शासन कंपनी आणि शेतकरी यांच्यामध्ये

⁹⁹ दत्त सुंदरम- भारतीय अर्थव्यवस्था 2009 पृ. 671

¹⁰⁰ चित्रलेखा कौसल - सेझ, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर 2007 पृ. 8

एका दलालाची भूमिका पार पाडत आहे. कंपन्यांचा पक्ष घेऊन निर्धन शेतकऱ्यांना जीवनिशी मारत आहे. नापीक जमीन देण्याऐवजी सुपीक जमिनीसाठी जबरदस्ती करण्यात येत आहे. यात जमिनीचे बाजारमूल्य ठरविण्याऐवजी कमीत कमी दरात जमीनी अधिग्रहित करून शेतकऱ्यांना हुसकावण्यात आलेले आहे. या सरकारच्या करामतीमुळे शेतकऱ्यांचा विश्वास सरकारवर राहिला आहे ना कंपनीवर.

मृणाल गोरे आणि न्या.प.बा.सावंत यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार बृहन्मुंबईच्या जमीन व्यवहाराची माहिती आश्चर्यकारक आहे -

- 1) सात मोठ्या जमीनधारकांकडे 12,926 एकर जमीन आहे.
- 2) 338 मोठ्या जमीनधारकांकडे 17,097 एकर जमीन आहे.

मोठ्या जमीनधारकांची 30,023 एकर जमीन असेल तर एकूण जमीनीत सर्वसामान्यांचा वाटा किती असणार ते समजून घेते. या सेझ आडून खरे तर रियल इस्टेटचा व्यवसाय होणार आहे. सेझचे उद्योग तर वरवरचा देखावा आहेत. या माध्यमातून लाखो शेतकऱ्यांची सुपीक जमीन त्यांच्या हातून हिसकावून घेण्यात येत आहे. एकीकडे शासन जलसिंचन योजनांना वाव देत आहे तर दुसरीकडे जलसिंचीत सुपीक जमीन अकृषी उद्योगांना देत आहे. पश्चिम बंगालच्या शासनाने 'टाटा' कंपनीला सिंगूरमध्ये एक हजार एकर कृषीयोग्य जमीन दिली. फक्त 300 एकर जमिनीवर टाटाचा छोट्या कारचा उद्योग सुरू होवू शकतो असे असतांनाही जलसिंचीत सुपीक जमीन ज्यावर वर्षाला तीन ते चार पिके घेण्यात येत होते सरकारने अधिग्रहित करून दहा हजार शेतकऱ्यांना विस्थापित केले. या व्यवहारात 160 कोटी रुपयांची सबसिडी सुद्धा टाटाला देण्यात आली. यावरून सरकार शेतीच्या बाबतीत किती बेपर्वाह आणि बेजबाबदार आहे ते लक्षात येते. तसेच सेझ च्या आड मोठ्या प्रमाणात रियल इस्टेटच्या व्यवसायास पोषक वातावरणही तयार होत असल्याचे निदर्शनास येते.

सिताराम येचुरी यांनी दिलेल्या माहितीनुसार महाराष्ट्र सरकारने 50,000 रु. प्रती हेक्टर ने शेतकऱ्यांकडून जमीन विकत घेऊन ती जमीन दर हेक्टरी 62 लाखाला एका कंपनीला विकली. पुढे यांच कंपनीने ती जमीन 'सेझ' साठी 10 कोटी प्रती हेक्टर भावाने विकली. यावरून सरकार शेतकऱ्यांचा किती हितचिंतक आहे ते कळते.

चीन देशाच्या सेझचे सत्य दर्शन 'विल द बोट सिंग द वाटर्स ?' या पुस्तकातून दिसून येते. 'चून गुईदी' आणि 'वू चटांव' या लेखकांनी तेथील शेतकरी सेझमुळे कसे भुकेकंगाल झाले आहेत याची सत्य परिस्थिती त्या ग्रंथात मांडलेली आहे. त्यामुळे चीन सरकारने त्या ग्रंथावर बंदी घातली आहे. शेवटी लेखक म्हणतो की, "जहाज पाण्यावर तरंगत असते, परंतु तेच पाणी जहाजाला बुडवू शकते." ¹⁰¹ यावरून विकसित चीनची दुसरी बाजू असंतोषाने बरबटलेली दिसून येते. चीनमध्येही सेझ च्या विरोधात आंदोलने होत आहेत. तिथला साम्यवाद भांडवलवादी झाला असून तो सामान्य जनतेचे शोषण करण्यात मागे नाही. 'तिया मामेत चौक' आंदोलन चीनी सरकारने निघृणपणे दडपून टाकले.

आज सेझ खाली संपूर्ण भारतात 5,50,000 एकर जमीन अधिग्रहित करण्यात येत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांवर निश्चितच भीख मागण्याची पाळी येणार आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात सुपीक जमीन सेझ व्याप्त झाली तर कृषीवर अवलंबून असणाऱ्या असंख्य लोकांचे काय होईल? सेझ च्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण होणार असण्याचे भासविण्यात येत असले तरी परिस्थिती मात्र निराळीच आहे, जूलै 2007 पर्यंत 362 सेझ ला परवानगी देण्यात आली ज्यातील 133 अनुसूचित करण्यात आले यात फक्त 35,053 लोकांनाच रोजगार मिळू शकला आहे. गुंतवणूक-रोजगार अनुपात लक्षात घेता 1.23 कोटी रुपये गुंतवल्यानंतर फक्त एका व्यक्तिला रोजगार मिळतो आहे यावरून असे निष्कर्ष काढता येते की, सेझ

¹⁰¹ चित्रलेखा कौसल - सेझ, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर 2007 पृ. 6

मुळोतच रोजगार प्रधान नसून ते भांडवल प्रधान आहे आणि भारतीय शेतकऱ्यांना जीवतपणीच मारण्याचा तो एक कट आहे.

तक्ता क. 11

विशेष आर्थिक क्षेत्रात रोजगार प्रवृत्ती सन- 2010

(कंसातील आकडे एकूणच्या % मध्ये)

राज्य	स्थायी	अस्थायी	ठेकेदारी	एकूण
गुजरात	3,213 (16.8)	11,143 (58.4)	4752 (24.8)	19,101 (100.0)
मध्यप्रदेश	998 (54.9)	562 (30.9)	257 (14.2)	1,817 (100.0)
तामिळनाडू	12,906 (64.7)	3,650 (18.3)	3,389 (17.0)	19,945 (100.0)
केरळ	5,445 (69.6)	1,552 (19.8)	825 (10.6)	7,822 (100.0)

स्रोत :- रुद्र दत्त, के. पी. एम. सुंदरम, 2011.

‘भारतीय अर्थव्यवस्था’, पृ. 778

वरील तक्त्यावरून गुजरातमध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्रातून 19,101 लोकांना रोजगार प्राप्त झाला असून त्यात अस्थायी रोजगारीचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. यातील अस्थायी आणि ठेकेदारीवरील रोजगार हा चिंतेचा विषय आहे कारण आर्थिक पिळवणूक या वर्गातीलच केली जात असते. वरील चारही प्रदेशातील स्थायी रोजगारीचे आकडे बघता असे निदर्शनास येते की, आजही देशातील कार्यकारी लोकसंख्या लक्षात घेता सेझ हा रोजगार निर्मितीचा सक्षम मार्ग दिसत नाही.

भारत सरकारचा कृषी विभाग म्हणतो की, देशात एकूण कृषी योग्य भूमी जी सन 1980 मध्ये 1,850 लाख हेक्टर होती ती कमी

होऊन सन 2003 मध्ये 1,830 लाख हेक्टर एवढी कमी झाली आहे. यातच भूमीची प्रतीव्यक्ति उपलब्धता सुद्धा 0.27 हेक्टर वरून कमी होऊन 0.18 हेक्टर झाली आहे. यातील विसंगती लक्षात घेता असे निदर्शनास येते की, भूमीचा गैर कृषी उपयोग 196.6 लाख हेक्टर वरून 244.8 लाख हेक्टर पर्यंत वाढला आहे. शेवटी भूमीचा अशा प्रकारे गैर कृषीचा वाटा वाढत राहिल्यास देशात खाद्यसुरक्षेचा मोठा प्रश्न निर्माण होणार आहे. जर 1,000 हेक्टर भूमी गैर कृषी क्षेत्राकडे वळवीली तर त्यातील 900 शेतकरी आणि 760 शेतमजूर विस्थापित होत असतात.¹⁰² जे त्यांना त्यांच्या सुरक्षित आजीविकेपासून वंचित करीत असते.

तक्ता क्र. 12 आणि 13 वरून आपल्या निदर्शनास येते की, सेझ च्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात जमीन अधिग्रहीत केली जाणार आहे. न्यूनतम क्षेत्रातील बहु-उत्पादकरिता 1000 हेक्टर जमीनीची तरतूद केलेली आहे तर अधिकतम क्षेत्रातील 5000 हेक्टर पर्यंतची तरतूद केलेली दिसून येते, स्वतंत्र व्यापार आणि भंडारण करिता 40 हेक्टर आणि न्यूनतम 1 लाख वर्ग मीटर ची तरतूद केली असली तरी या तरतूदीच्या पलीकडे जमीन संपादित करण्यात आली तर त्यावर कुणाचेही नियंत्रण नसल्याने या न्यूनतम आणि अधिकतम सीमेच्या पलीकडेही जमिनीचे अधिग्रहण होणार हे मात्र निश्चित आहे.

तक्ता क्र. 12
विशेष आर्थिक क्षेत्राकरिता निर्धारित न्यूनतम क्षेत्र

प्रकार	न्यूनतम क्षेत्र	विशेष राज्य/ संघराज्य करिता न्यूनतम क्षेत्र
बहु-उत्पाद	1000 हेक्टर	200 हेक्टर
बहु-सेवा	100 हेक्टर	100 हेक्टर
क्षेत्र-विशिष्ट	100 हेक्टर	50 हेक्टर

¹⁰² दत्त सुंदरम- भारतीय अर्थव्यवस्था 2009 पृ. 678

माहिती आणि तंत्रज्ञान	10 हेक्टर आणि न्यूनतम 1 लाख वर्ग मीटर	10 हेक्टर आणि न्यूनतम 1 लाख वर्ग मीटर
रत्न आणि दागीने	10 हेक्टर आणि न्यूनतम 50 हजार वर्ग मीटर	10 हेक्टर आणि न्यूनतम 40 हजार वर्ग मीटर
जैविक तंत्रज्ञान आणि पारंपारिक ऊर्जा	10 हेक्टर आणि न्यूनतम 40 हजार वर्ग मीटर	10 हेक्टर आणि न्यूनतम 40 हजार वर्ग मीटर
स्वतंत्र व्यापार आणि भंडारण	40 हेक्टर आणि न्यूनतम 1 लाख वर्ग मीटर	40 हेक्टर आणि न्यूनतम 1 लाख वर्ग मीटर

स्रोत :- रुद्र दत्त, के. पी. एम. सुंदरम, 2011.-
‘भारतीय अर्थव्यवस्था’, पृ. 773

नविन सेझ धोरणानुसार, सेझ करिता 40 हेक्टर पासून ते पाच हजार एकर पर्यंतची जमीन मर्यादित करण्यात आली तसेच एकूण अधिग्रहित जमिनीच्या 50% जमीनीचा वापर उत्पादनासाठी करणे आवश्यक करण्यात आले परंतु यात विशेष नमूद करण्याची बाब म्हणजे, ‘ज्या जमिनीवर ऊसाची शेती केली जाते त्या सर्व जमिनी सेझच्या बाहेर ठेवण्यात आल्या आहेत.’¹⁰³ यावरून निदर्शनास येते की, ऊसाची शेती करणारे सर्व वरचढ पैसेवाले असल्याने त्यांना एकप्रकारे सुरक्षितता देण्यात आली आहे.

¹⁰³ चित्रलेखा कौसल - सेझ, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर 2007 पृ. 11

तक्ता क. 13
विविध प्रकारच्या विशेष आर्थिक क्षेत्राकरिता प्रस्तावित अधिकतम क्षेत्र

प्रकार	अधिकतम क्षेत्र		विशेष राज्य / संघराज्य करिता अधिकतम क्षेत्र
	कृषी योग्य भूमी	पडीत भूमी	
बहु-उत्पाद	2000 हेक्टर	5000 हेक्टर	500 हेक्टर
बहु-सेवा	200 हेक्टर	500 हेक्टर	200 हेक्टर
क्षेत्र-विशिष्ट	200 हेक्टर	500 हेक्टर	200 हेक्टर
माहिती आणि तंत्रज्ञान	20 हेक्टर	50 हेक्टर	20 हेक्टर
रत्न आणि दागीने	20 हेक्टर	50 हेक्टर	20 हेक्टर
जैविक तंत्रज्ञान आणि पारंपारिक ऊर्जा	20 हेक्टर	50 हेक्टर	20 हेक्टर
स्वतंत्र व्यापार आणि भंडारण	100 हेक्टर	200 हेक्टर	100 हेक्टर

स्रोत :- रुद्र दत्त, के. पी. एम. सुंदरम, 2011.-
‘भारतीय अर्थव्यवस्था’, पृ. 773

“सेझमुळे अधिकतर अनुसूचित जाती - जमाती आणि अल्पसंख्यांक सारख्या दुर्बल घटकांवर सरळ आघात होत आहे. सेझ मध्ये विषमतेची खात्री भरपूर असून भविष्यात ती अजून खोल आणि रुंद होत जाणार आहे. इथला बहुजन वर्ग अन्न, वस्त्र आणि निवारा सारख्या मूलभूत सुविधांपासून वंचित राहतो. शिक्षण, आरोग्य, पाणी, वीज, रस्ते या बाबी तर त्यांच्यापासून खूपच दूर आहेत. येणाऱ्या काळात भारत भूकबळीच्या कचाट्यात सापडणार

आहे.”¹⁰⁴ त्या वेळेस या बहुजन समाजाजवळची जमीन सेझ मध्ये गेल्यामुळे सर्वांत अगोदर तेच भूकबळीचे शिकार होणार आहेत.

सेझमुळे सरकारला मोठ्या प्रमाणात कर-राजस्वात हाणी होणार आहे. त्यातच सरकारला गरीब, कमजोर लोकांसाठी कल्याणकारी योजना राबविण्यासाठी पुन्हा लोकांवर जास्त दराने कर आकारावे लागणार आहे. एकूणच “या विशेष आर्थिक क्षेत्रातून पुन्हा नवीन असे विशेष मागास क्षेत्र, विशेष दारिद्र्य क्षेत्र, विशेष कूपोषण क्षेत्र असे अनेक क्षेत्र भविष्यात निर्माण होणार आहेत.”¹⁰⁵ जे भारताच्या सन 2020 मध्ये महासत्ता बनण्याला अभिशाप ठरणार आहे.

परंतु कृषी क्षेत्राचा समावेश जागतिक व्यापार संघटनेमध्ये करून सरकारने या क्षेत्रातील बेरोजगारीत भर टाकली आहे. त्याचप्रमाणे या मुक्त धोरणाचा प्रभाव खनन क्षेत्र, पाणी पुरवठा क्षेत्रावर ही झालेला आहे. वैयक्तिक सेवा देणाऱ्या संस्था आज बंद होत चालल्या आहेत आणि त्यातूनही बेरोजगारांची मोठी फौज निर्माण होत आहे. भारतासारख्या दाट लोकसंख्या असलेल्या देशात ‘सेझ’ किती रोजगार उपलब्ध करू शकेल याची शाश्वती नाही अशा अनेक समस्या ह्या सेझमुळे निर्माण होत आहेत आणि त्याचे उत्तर आपल्या राज्यकर्त्यांकडे नाही. शेवटी शेतकऱ्यांना अगणित यातना सोसाव्या लागणार आहेत हे निश्चित!

देशातील आतपर्यंत सेझ चा विस्तार दर्शविण्याकरिता तक्ता क्र. 14 आणि तक्ता क्र. 15 जोडलेला आहे. त्यावरून देशातील आंध्र प्रदेशात सर्वांत जास्त म्हणजे 76 सेझ प्रकल्प आहेत तर त्यानंतर महाराष्ट्रात 63 सेझ असल्याचे दिसून येते असे एकंदरीत 380 मान्यताप्राप्त सेझ प्रकल्प भारतभर पसरलेले असून यातील सर्वांत जास्त प्रकल्प माहिती तंत्रज्ञानाचे आहेत.

¹⁰⁴ चित्रलेखा कौसल - सेझ, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर 2007 पृ. 15

¹⁰⁵ सुनिल- वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, भारत 2008-09 पृ. 116

तक्ता क. 14
विशेष आर्थिक क्षेत्र - राज्यनिहाय वर्गीकरण

राज्य	Formal approvals	in-principle approvals	Notified SEZs
आंध्र प्रदेश	110	6	76
चंदिगड	2	0	2
छत्तीसगड	2	1	1
दिल्ली	3	0	0
दादर आणि नगर हवेली	2	0	1
गोवा	7	0	3
गुजरात	47	6	30
हरीयाणा	46	3	35
झारखंड	1	0	1
कर्नाटक	61	1	38
केरळ	29	0	20
मध्य प्रदेश	15	2	5
महाराष्ट्र	103	16	63
नागालैंड	2	0	1
ओरीसा	10	0	5
पोंडचेरी	1	1	0
पंजाब	8	0	2
राजस्थान	10	1	9
तमीळनाडू	71	6	55
उत्तरप्रदेश	34	1	21
उत्तराखंड	2	0	1
पश्चिम बंगाल	21	3	11
एकूण	587	47	380

संदर्भ - sezindia.nic.in/about-asi.asp 2000

तक्ता क. 15
विशेष आर्थिक क्षेत्र - क्षेत्रनिहाय वर्गीकरण

क्षेत्र	Formal approvals	in-principle approvals	Notified SEZs
शेतकी	6	2	5
विमानतळस्थरीय उत्पाद	4	0	0
ऑटो आणि संबंधित	3	1	1
विमानन, वायुयान	2	1	1
सामुद्रीक आणि खनिज, धातू	2	0	2
जैविक	31	0	20
इमारत उत्पाद आणि सामग्री	1	2	1
इलेक्ट्रॉनिक उत्पाद	3	0	3
अभियांत्रिकी	21	2	17
खाद्य प्रक्रीया	5	0	4
पादत्रान आणि चामडे	7	0	5
FTWZ	14	5	6
रत्न आणि आभूषण	12	3	6
ग्रेनाईट प्रक्रीया उद्योग	2	0	1
हस्तकला	5	0	3
माहिती तंत्रज्ञान	355	1	233
स्टील धातू	8	2	4
धातुकर्मीय अभियांत्रिकी	1	0	0
बहु-उत्पाद	25	16	15
सेवा	16	3	9
गैर-परंपरागत उर्जा	6	0	4
पेट्रोकेमीकल	4	1	2
औषध आणि रसायन	23	3	20
प्लास्टिक प्रक्रीया	0	2	0
बंदर स्थरीय उत्पाद	8	0	2

उर्जा, सौरउर्जा	3	1	3
सामरीक उत्पाद	0	1	0
वस्त्र, परिधान आणि उन	18	1	12
कागद उद्योग	2	0	1
एकूण	587	47	380

संदर्भ - sezindia.nic.in/about-asi.asp 2000

संदर्भ ग्रंथ

- १) झामरे ग.ना. (1999)- 'आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
- २) काकडे दिलीप डी. (2002)- 'जागतिकीकरणात डॉ. आंबेडकर', भूमीपूत्र प्रकाशन, पुणे.
- 3) The Final Report of the study Commission of the German Bundestag, (2002) 'Gloablization of the World Economy : Challenges & Answers', june.
- 4) Rangrajan, C. (2006) - (Chairman Economic Advisory Council to the Prime Minister) New Delhi. 4th Ramanbhai Patel Memorial Lecture on Excellence in Education, Feb. 25.
- ५) बागडे रक्षित मदन (2008)- "मुक्त आर्थिक धोरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानातून चिकित्सक विश्लेषण" रा. तू. म. नागपूर विद्यापीठ नागपूरच्या आंबेडकर विचारधारा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम - भाग 2 परिक्षेच्या चवथ्या प्रश्नपत्रिकेकरिता सादर केलेला लघुशोध प्रबंध.
- ६) माहोरे आर. वाय. (2006)- 'जागतिक व्यापार संघटना आणि सेवांच्या व्यापारासंबंधी सामान्य करार.' (शोधनिबंध) नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
- ७) ब्रम्हचे सुलभा (2008)- 'शेतकरी जात्यात', धनंजयराव गाडगीळ जन्मशदाब्दी प्रबोधनमाला : 20, पुणे.
- ८) संपादक, (2006)- 'भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टि में', साहित्य भवन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, आगरा.

- ६) लांडगे पुरुशोत्तम (2002)- 'डॉ. आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद आणि जागतिकीकरण : एक चिकित्सक अध्ययन', लघुशोध प्रबंध, डॉ. आंबेडकर विचारधारा.
- १०) ब्रम्हे सुलभा (2001)- 'गॅट करार गुलामीच्या नव्या शृंखला', धनंजय गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला पुणे.
- ११) संपादक - योजना, (2004)- 'भारताला शाश्वत कृषी विकासाची गरज', जुलै प्रकाशक योजना कार्यालय, मुंबई.
- १२) माहोरे आर. वाय. (2008)- 'जागतिक व्यापार संघटनेचे भारतीय शेतीवरील परिणाम', शोधनिबंध.
- १३) रूद्र दत्त, के. पी. एम. सुंदरम, (2009)- 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस चन्द एण्ड कंपनी लि. रामनगर, नवी दिल्ली - 55.
- १४) दत्त रूद्र आणि सुंदरम के. पी. एम. (2011)- 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस चन्द एण्ड कंपनी लि. रामनगर, नवी दिल्ली - 55-
- १५) काबरा कमल (2009)- 'बढती खाद्य असुरक्षा', 'वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, भारत', दानिश बुक, गाजीपूरा, दिल्ली.
- १६) खंडेला मानचंद (2006)- 'उदारिकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था', पोइन्टर पब्लिशर्स, व्यास बिल्डींग जयपूर, राजस्थान
- १७) मिश्रा जे.पी. (2008)- 'अर्थशास्त्र' प्रतियोगिता साहित्य, साहित्य भवन पब्ली. हॉस्पिटल रोड, आगरा.
- १८) गुप्ता पी.के. (2008)- 'कृषी अर्थशास्त्र', वृंदा पब्लि.प्रा.ली. मयुर विहार, दिल्ली.
- १९) कांबळे उत्तम (2002)- 'जागतिकीकरण आणि दलितोंचे प्रश्न', सुगावा प्रकाशन, पुणे, 15 सप्टेंबर.खोदेवाले श्रीनिवास (2007)- 'सेझ आणि आजच्या विकसनशील देशांतील औद्योगिकरणाचे प्रश्न', अर्थसंवाद जून.
- २०) कौसल चित्रलेखा (2007)- 'सेझ', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर- 22.
- २१) सुनिल, (2009)- 'विशेष आर्थिक झोन', वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, भारत, दानिश बुक, गाजीपूरा, दिल्ली.

- २२) भारत सरकार, (20011-12)- 'भारतीय कृषी की स्थिती'-
कृषी मंत्रालय, नई दिल्ली.
- २३) खेडेकर पुरुषोत्तम (2007)- 'एस.ई.झेड : संकट की संधी',
जिजाई प्रकाशन, नारायण पेठ, पुणे.
- २४) दुभाषी पद्माकर (2006)- 'जागतिकीकरण, उदारीकरण
आणि अर्थकारण', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे-30, 1 ऑगस्ट.
- २५) भागवत विष्णू (2006)- 'जागतिकीकरण नवीन गुलामगिरी',
समता प्रकाशन, लष्करीबाग, नागपूर, 1 जानेवारी.
- २६) भागवत विष्णू (2004)- 'भारतीय अर्थव्यवस्था और जनता
की दुर्दशा' समता सैनिक दल, नागपूर, जून. (2012) www.sezindia.nic.in/about-asi.asp

वर्तमान कृषी व्यवस्था आणि डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांची समर्पकता

‘उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी’ ही म्हण एकेकाळी भारतीय समाज जीवनात घर करून होती. याला त्या वेळच्या प्रगत शेतीचा आधारही असेल पण हल्ली शेती हा काही फायद्याचा व्यवसाय राहिलेला नाही असे अनेकांचे मत दिसून येते. स्वातंत्र्यापूर्वी ज्या समस्या शेतीक्षेत्रात होत्या त्या आजही दिसून येतात. त्यात थोडी फार सुधारणा दिसत असली तरी ती रोग दूर करण्याऐवजी फक्त दुखनेच दूर कारणाऱ्या आहेत. शासकीय मदतीचा अभाव आणि उदासीनता, जागतिकीकरणातून येणारी शेतीला मारक धोरणे ही नवीन पिढीला शेतीपासून दूर करीत आहेत. शेतीतील पारंपरिक आणि नव्याने निर्माण झालेल्या अनेक समस्या आणि सरकारने शेतीला प्रोत्साहन न देण्याचा हा परिणाम होय. सामाजिक जागृती निर्माण करण्यास सरकारचे अपयशही काही अंशी या बाबतीत जबाबदार आहेत.

भारत सरकारने आतापर्यंत 11 पंचवार्षिक योजना राबविल्या असून सध्या 12 वी पंचवार्षिक योजना (2012-17) सुरू आहे. आतापर्यंत शेती विकासाच्या बाबतीत सरकारद्वारे पुष्कळ योजना राबविण्यात आल्या असूनही शेतीची वाटचाल ही मंद गतीची राहिलेली आहे. हरितक्रांती हा भारतीय शेतीचा सुवर्णकाळ असला तरी त्याचा प्रभाव हा आता मंद होत चालला आहे. देशाला आता दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज भासत असली तरी ही बाब पाहिजे तेवढी सरळ आणि सोपी राहिलेली नाही.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये शेतीच्या पारंपरिक समस्या तसेच जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून ज्या नवीन समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या दोन्ही दृष्टिकोणातून वर्तमान काळातील शेतीविषयक सरकारी धोरणे आणि कृषी व्यवस्थेचा अभ्यास यात समाविष्ट

करण्यात आला आहे. या वर्तमान कृषी व्यवस्थेत आणखी सुधारणा व्हावी म्हणून विविध अर्थतज्ज्ञांनी आपापली मते मांडलेली आहेत, त्या दृष्टिकोणातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या शेतीविषयक आर्थिक विचारांतून काही नवीन मार्ग सापडतो काय? याचाही यात अभ्यास केला जाणार आहे.

संस्थागत सुधारणा :-

शेती कसण्याच्या पद्धतीत किंवा रचनेत बदल घडवून आणणाऱ्या सुधारणा या संस्थात्मक सुधारणा म्हणून ओळखल्या जातात. संस्थागत बाबीत भूस्वामित्व, जमीनीच्या आकारात वाढ, जमीनीचे पुनर्वितरण आणि कर नियम यांचा समावेश होतो. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे सामंतशाही, शेतीचा लहान आकार, शेतीचे विभाजन आणि विखंडण, भूमीच्या योग्य आकाराचा अभाव आणि अधिक कर इ. बाबींचा यात समावेश होतो. भूमी सुधारणांच्या कक्षेत दोन प्रकारचे संस्थात्मक बदल समाविष्ट होतात. एक म्हणजे शेतीसंबंधातील बदल आणि दुसरा म्हणजे धारणक्षेत्राच्या आकारातील बदल. शेतीचे प्रत्यक्ष उत्पादन हे तीच्या लागवडीमधील सुधारणांशी जास्त संबंधीत असते. परंतु संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अभ्यासात म्हटल्याप्रमाणे, ‘अनेक देशांमध्ये भू-धारणेचे विशिष्ट स्वरूप हे शेतकऱ्यांच्या उत्पादन वाढीच्या प्रेरणांना मारक आणि आर्थिक योजनांचा परिणाम प्रभावहीन करणारे ठरते.’ याचा अर्थ, जोपर्यंत भूमी सुधारणा अंमलात येत नाहीत तोपर्यंत उत्पादनाची प्रेरणा निर्माण होणे आणि विविध आर्थिक योजनांचा पूर्ण परिणाम होणे शक्य नाही. प्रो. गुनार मिर्डलच्या मते, ‘भूमी सुधारणांमध्ये मनुष्य आणि जमीन यांच्यातील संबंधाचे नियोजन आणि संस्थात्मक आधारावरील पुनर्गठन अभिप्रेत असते.’

आजपावेतो विविध देशांचा अनुभव हेच दर्शवितो की, भूमी सुधारणा केल्याशिवाय शेतीच्या विकासाला गती प्राप्त होत नाही. स्पेनमध्ये, शेती आणि शेतकरी यांच्या परिस्थितीत बदल करण्याचे एक साधन म्हणून भूमी सुधारणेचा विचार केल्या गेला. जपानने सुद्धा कृषी उत्पादन क्षमता आणि शेतकऱ्यांचा दर्जा यांच्या वाढीसाठी संस्थात्मक सुधारणा अंमलात आणल्या. तर इटलीमध्ये आर्थिक आणि सामाजिक हेतूंनी प्रवृत्त होऊन भूमी सुधारणा घडवून आणल्यात. “इ.स. 1800 च्या सुमारास रशियातील 50% पेक्षा जास्त लोक खाजगी जमीनदारांचे अगर सरंजामदारांचे दास होते. ही परिस्थिती बदलण्यास 1917 साल उजाडावे

लागले. रशियातील बोल्शेविक क्रांतीनंतर शेतीमधील मालकी रचना बदलून शेतीचा विकास, सामुदायिक शेतीच्या मार्गाने वेगाने झाला.”¹⁰⁶

भारतामधील जमीनदारीची पद्धत ही सुद्धा विकासाच्या प्रेरणांना मारक अशीच होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारने ज्या भूमीसुधारणा अंमलात आणल्या त्यामुळे बऱ्याच प्रमाणात शेतीच्या विकासाला मदत झाली. या सुधारणांमुळे खंडाच्या दरांचे नियमन केले गेले, कुळांना जमीन घेण्याचा अधिकार मिळाला, त्यांनी केलेल्या कायम सुधारणांचा मोबदला मिळणे शक्य झाले. अर्थात लोकशाही मार्गाने केलेल्या या सुधारणात अनेक पळवाटा होत्या, परंतु आधिच्या पद्धतीला पर्यायी पद्धत लागू झाल्याने, म्हणजे भूमी सुधारणामुळे शेतीच्या उत्पादनाचे स्वरूप बदलण्यास मदत झाली.

अ) भारतातील भूमी सुधारणा :-

भारतात पुरातन काळापासून तीन महत्वाच्या भूधारणेच्या पद्धती अस्तित्वात होत्या. त्या 1) जमीनदारी पद्धती 2) रयतवारी पद्धती आणि 3) महालवारी पद्धती होत.

1) जमीनदारी पद्धती -

ही पद्धत लॉर्ड कॉर्नवालिसने अठराव्या शतकाच्या शेवटी अंमलात आणली. कुळांच्या शोषणाला जन्म देणारी आणि शेतीत ‘अनुपस्थित जमिनदारांचा’ परोपजीवी वर्ग निर्माण करणारी म्हणून ही पद्धती ओळखली जाते. ही पद्धत उत्तर प्रदेश, पंजाब आणि मध्यप्रदेशात अस्तित्वात होती. सुरुवातीला या पद्धतीत जमीन महसूल गोळा करणारे एजंट्स नियुक्त करण्यात आले, पुढे हेच एजंट्स अधिक फायद्याच्या हेतूने ग्रामीण भागात जनतेचे शोषण करू लागले शेवटी ते जमिनीचे मालक बनले. परिणामतः जमिनीचे मालक आणि जमीन कसणारे कूळ असे दोन वर्ग निर्माण झाले. जमीन कसणारे आणि सरकार यांच्यामधील या मध्यस्थांची संख्या असंख्य असायची कारण मालकाकडून करारावर घेतलेली जमीन पुन्हा इतरांना दिली जात असे. त्यामुळे मध्यस्थांची साखळी वाढून प्रत्यक्ष जमीन कसणाऱ्यांचे जास्तच शोषण व्हायचे.

¹⁰⁶ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 48

2) रयतवारी पद्धती -

या पद्धतीला 1792 पासून मद्रास मध्ये सुरुवात झाली. ही पद्धती मुंबई प्रांत, मध्यप्रदेश या ठिकाणी अस्तित्वत होती.यात रयत हा जमिनीचा अधिकृत मालक असायचा, त्याला सरकार कडून जी जमीन मिळत असे त्याबद्दल त्याला विशिष्ट रक्कम द्यावी लागे. यात जमिनीची मालकी जरी रयताची नसली तरी जोपर्यंत तो सरकारला सारा नियमितपणे देतो तोपर्यंत जमिनीचा वापर, हस्तांतरण, गहाण किंवा विक्रीसुद्धा करण्याचा त्याला अधिकार असायचा. यात रयत आपली जमीन कुळांना कसण्याकरिता देत असे. यात कुळांना कोणतेही कायदेशीर अधिकार नव्हते. रयताने ज्या अटी निश्चित केल्या असतील त्यानुसार ते लागवड करायचे त्यामुळे अनुपस्थित जमीनदारीची तत्वे या पद्धतीत दिसून येतात.

3) महालवारी पद्धती -

या पद्धतीत संपूर्ण गावाचा संयुक्त मालकीहक्क असायचा. महाल म्हणजे गाव-जमिनीवर गावातील सर्वांची संयुक्त मालकी होय. सरकारने संपूर्ण गावाचा सारा साधारण 30 ते 40 वर्षासाठी ठरवून दिलेला असायचा. निश्चित केलेला सारा जमा करण्याची जबाबदारी त्या गावातील लोकांची संयुक्त आणि वैयक्तिक असायची. हे काम करण्यासाठी गावातील एका व्यक्तीची नियुक्ति सरकारद्वारे केली जायची. पंजाब, उत्तर प्रदेश या ठिकाणी ही पद्धत प्रचलीत होती. उत्तर प्रदेशात जमीन कसण्याकरिता कूळ ठेवण्याची पद्धत यात दिसून येते.¹⁰⁷

भारतातील भूधारणा पद्धतीचे वर्णन वरील भागात केले आहे. या तीनही पद्धती मध्ये प्रेरणेचा अभाव हा महत्त्वाचा दोष दिसून येतो. तसेच यातून ग्रामीण भागातील विषमतेला भरपूर खतपाणी मिळत होते. कुळांच्या मनात शेतीतून विस्थापीत होण्याची नेहमीच भीती असायची. अतिरेकी खंडाची वसूली ही या पद्धतीचे वैशिष्ट्य होते. भारतामध्ये नियोजनाची प्रक्रीया सुरु झाल्यापासून भूमी सुधारणांना ग्रामीण भागातील विकासाचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे. शेतीचे आधुनिकीकरण आणि

¹⁰⁷ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 48

समाज रचनेतील सुधारणा या दृष्टिने शेतीमधील आधिची रचना फारशी अनुकूल नव्हती.

भारतातील भूधारणा पद्धतीत कुळांची अवस्था अतिशय वाईट होती. त्यांना द्यावा लागणारा खंड अनिश्चित आणि अवास्तव होता. जमीन कसण्याची शाश्वती नव्हती. जमिनीत केलेल्या सुधारणांना मोबदला मिळत नसे. यात कुळांनी ठेवलेली पोट कूळे आणि रयतवारीमधील स्वेच्छेची कूळे यांची स्थिती बरीच वाईट अशी होती. याकरिता सरकारने खंडाच्या दराची निश्चिती, जमीन कसण्याची शाश्वती आणि कुळांना जमिनीची मालकी मिळावी म्हणून विविध कायदे निर्माण केलेत.

भारतात भूमी सुधारणांसंबंधी धोरण, भारतीय संविधानातील 'राज्यांची धोरणे' अंतर्गत सिद्धांताच्या अनुच्छेद 39 नुसार तयार करण्यात आलेली आहेत. यानुसार सरकारने आपली धोरणे अशाप्रकारे तयार करावीत की, ज्यातून "समाजाच्या भौतिक साधनांचे स्वामित्व, अधिकार आणि त्यावर नियंत्रणाचे लोकांमध्ये अशा प्रकारे वितरण व्हावे की सामान्य जनतेच्या कल्याणाकरिता उपयोगी सिद्ध होतील. आणि यातून हे निश्चित केलेले असावे की या आर्थिक पद्धतीला लागू केल्यावर सामान्य जनतेच्या हितांच्या विरुद्ध संपत्ती आणि उत्पादनांची साधने काहीच मोक्या लोकांच्या हातात केंद्रित होवू नये."¹⁰⁸

सातव्या पंचवार्षिक योजनेत भूमी सुधारणांना दारिद्र्य निर्मूलनाच्या व्युत्थरचनेचा एक आवश्यक भाग मानले आहे. या सर्व सुधारणेमध्ये महत्त्वाची सुधारणा म्हणजे जमीनदार, तालुकेदार, जहागीरदार, इनामदार यासारख्या मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे होय. शेती हा राज्यांच्या अखत्यारितील विषय असल्याने केंद्रसरकारच्या निर्देशानुसार घटकराज्यांनी मध्यस्थांच्या उच्चाटनाचे कायदे पास केले. त्यामुळे पुर्वी ज्या कुळांचा सरकारशी मध्यास्थांमार्फत संबंध येत असे त्यांचा आता प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित झाला आहे. अशांची संख्या देशातील साधारणतः 2 कोटी आहे. बहुसंख्य राज्यांमध्ये कुळांना जमिनीचे मालकी हक्क प्रदान करण्यात आले आहेत. याचा

¹⁰⁸ डॉ. पी. के. गुप्ता- कृषी अर्थशास्त्र, पृ. 31

परिणाम म्हणजे 'साधारणतः 153 लाख हेक्टर जमिनीवर 112 लाख कुळांना मालकी प्राप्त झाली आहे.'¹⁰⁹

कुळांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याच्या दृष्टिने जे कायदे करण्यात आले त्यांचे औचित्य नाकारता येत नसले तरी मात्र अनेक राज्यांच्या कायद्यांमध्ये त्रुटी असल्याने त्यांचा लाभ मोठ्या जमीन मालकांनी घेतला. काही ठिकाणी खंडाचे दर योग्य पातळीवर निर्धारित झाले तर काही ठिकाणी त्यांचे नियमन न होता केवळ निश्चिती झाली. 'वैयक्तिक लागवडी'साठी जमीन ठेवण्याची तरतूद अतिशय संदिग्ध होती. त्यामुळेच कुळांना काढून जमीन स्वतःच्या ताब्यात ठेवणे मालक वर्गाला शक्य झाले. कुळांनी 'स्वेच्छेने' जमिनीवरील हक्क सोडला तर हरकत नाही, या तरतूदीचा फायदा घेऊन जमीनदारांनी कुळांना जबरदस्तीने हाकलले. कुळांचा शोषित वर्ग याविरुद्ध दाद मागू शकला नाही.

या संदर्भात नियोजन मंडळाने स्थापन केलेल्या 1972 च्या अप्पू समितीचे निष्कर्ष अतिशय महत्त्वाचे आहेत. समितीच्या मते -

- 1) मध्यस्थांच्या उच्चाटनाचे कायदे बऱ्याच कार्यक्षमतेने लागू झाले, पण इतर बाबतीत केलेले कायदे धोरणापेक्षा कमी पडले आणि त्यांची अंमलबजावणी अकार्यक्षम होती.
- 2) भूमी सुधारणा अपयशी ठरण्याचे मुख्य कारण राजकीय इच्छेचा अभाव हे आहे.
- 3) ज्यांना भूमी सुधारणांचा खरा लाभ मिळायला हवा तेच लोक सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या दबलेले आहेत.
- 4) सर्व राज्यांमध्ये या सुधारणांच्या अंमलबजावणीचे कार्य महसूल विभागाकडे सोपविण्यात आल्याने आणि हा विभाग अनेक कार्ये संभाळत असल्याने भूमी सुधारणेकडे पुरेशे लक्ष दिले गेले नाही.¹¹⁰

डॉ. दांडेकर यांच्या मुंबई कूळ कायद्यांच्या अभ्यासात असे दिसून आले की, सन 1947 ते 53 या काळात जमीन मालकांना

¹⁰⁹ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 52

¹¹⁰ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 54

वैयक्तिक लागवडीसाठी जमीन मिळावी म्हणून कुळांनी ज्या जमिनीचे स्वेच्छेने समर्पण केले त्यापैकी 66% समर्पण हे सक्तीने घडविलेले होते. जमिनीच्या मालकीबाबत डॉ. देसाई यांना गुजरात मध्ये असे दिसून आले की, “बऱ्याच कुळांनी कूळ वहिवाट असल्याचे नाकारले, काही जणांनी जमीन समर्पण केली तर काही कूळ लवादापुढे सुनावणीच्या वेळी हजरच राहिले नाहीत. परिणामतः त्यांना जमिनीची मालकी मिळू शकली नाही.”¹¹¹ यातून एक महत्त्वाचा निष्कर्ष समोर येतो तो म्हणजे, कायद्याने केलेल्या तरतूदी अपूर्ण तर होत्याच पण ज्या काही प्रभावी असतील त्यांना निष्प्रभ करणेही शक्य होऊ शकते.

ब) भूमीची कमाल मर्यादा :-

जमीन धारणेवरील कमाल मर्यादा घालण्याच्या प्रश्नाकडे दुसऱ्या योजनेपर्यंत विशेष गंभीरपणे सरकारने लक्ष दिले नाही. सन 1959 मध्ये नागपूर येथील कॉंग्रेस पक्षाच्या अधिवेशनात ठराव पास करून राज्यांना कमाल जमीनधारण त्वरित करण्याचे सांगण्यात आले. त्यामुळे दुसऱ्या योजनेच्या शेवटपर्यंत बहुतेक सर्व राज्यांनी या मर्यादा निश्चित केलेल्या निदर्शनास येतात. भूमीची कमाल मर्यादा निश्चित करतांना कुटुंबाचा आधार विचारात न घेता वैयक्तिक आधारावर ही मर्यादा ठरविण्यात आली. परिणामतः कुटुंबातील निरनिराळ्या व्यक्तीच्या नावावर जमीन ठेवता येत असल्याने मूळ परिस्थितीत फारसा फरक पडला नाही. पंजाबमध्ये 300 एकर, मध्यप्रदेशात 630 एकर तर आंध्रप्रदेशात 1,620 एकर जमीन एका कुटुंबाकडे ठेवणे शक्य झाले. याला दुसरे कारण म्हणजे या कायद्यांनी ज्या मर्यादा ठरविल्या होत्या त्यात एकजिणसीपणाचा अभाव होता. महाराष्ट्रात 18 ते 126 एकर, पंजाबात 30 ते 80 एकर, आंध्रप्रदेशात 27 ते 324 एकर, राजस्थानात 22 ते 336 एकर अशा अघळपघळ मर्यादा ठरविण्यात आली. काही राज्यात

¹¹¹ तत्रैव पृ. 55

हितसंबंधीत गटांना खूष करण्यासाठी अशा मर्यादा ठरविण्यात आल्या होत्या.

केंद्र सरकारने यात साम्य साधण्याकरिता 1972 मध्ये मुख्यमंत्र्यांच्या परिषदेत नवीन धोरण तयार केले. त्यानुसार

- 1) ज्या जमिनीला पाणीपुरवठा उपलब्ध असून किमान दोन पिके घेतली जातात तेथे जमिनीची मर्यादा 10 ते 18 एकर राहिल.
- 2) पाणी पुरवठा उपलब्ध असून केवळ एक पीक घेतले जात असेल तर किमान मर्यादा 27 एकर राहिल.
- 3) इतर जमिनीकरिता किमान मर्यादा 54 एकर राहिल.¹¹²

नवीन कायद्याने व्यक्तिगत आधाराऐवजी कुटुंबाचा आधार मान्य केला, तसेच कायद्यामधून सूट देण्याची बरीच कारणे रद्द केली. या अर्थाने सिलींगच्या कायद्याचे यश स्पृहणीय आहे. परंतु कोणत्याही उपायांचे खरे यश त्यांच्या अंमलबजावणीवर आणि अंतिम परिणामावर अवलंबून असते. त्या दृष्टिने मात्र सिलींगची भूमीसुधारणा फारशी यशस्वी ठरलेली नाही. डॉ. दांडेकर या बाबतीत म्हणतात की, ‘केवळ जमीन धारण मर्यादा कमी करून छोट्या कास्तकारांच्या संख्येत भर पडण्याची शक्यता जास्त आहे.’

मध्यस्थांचे उच्चाटन, कुळांच्या परिस्थितीत सुधारणा आणि कमाल जमीनधारण मर्यादा या जुनाट भूधारणा पद्धतीत पिचलेल्या जनतेला न्याय मिळेल आणि ग्रामीण क्षेत्रात सामाजिक न्याय प्रस्थापित होईल असे नियोजनकारांना वाटत असले तरी, प्रत्यक्षात यातील फार थोड्या गोष्टी साध्य झाल्यात. कायद्यांमधील पळवाटा, हितसंबंध, दिरंगाई, उदासीनता या सारख्या कारणांमुळे भूमी सुधारणांचे यश अतिशय मर्यादित राहिले. याबाबतीत विविध देशी आणि विदेशी अभ्यासकांनी आपली मते मांडली आहेत. त्यात -

गुनार मिर्डाल च्या मते -

“जर खंडाच्या दरांवर काही मर्यादा नसेल तर जमीन कसण्याच्या शाश्वतीचे सर्व नियम अर्थहीन ठरतात. जमीनदार खंडाचे दर प्रचंड प्रमाणात वाढवून कुळांना खंड दिला नाही म्हणून

¹¹² डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 58

हाकलू शकतो. तसेच जर जमीन कसण्याची शाश्वती नसेल तर खंडाच्या दरांवर मर्यादा घालणे निरर्थक ठरते.'

लाजिंस्की यांच्या मते -

या अमेरिकन तज्ज्ञाने सन 1963 मध्ये बिहार, उत्तरप्रदेश, पंजाब, आंध्रप्रदेश आणि मद्रास या राज्यातील पाच जिल्ह्यांचा अभ्यास केला. तंजावर येथील परिस्थितीबाबत ते म्हणतात, 'कायद्यांची जरी तरतूद असली की 40% पेक्षा जास्त खंड घेता येणार नाही, तरी लोकसंख्येचा जमिनीवरील दाब असा आहे की जमीनदार 50 ते 60% उत्पादन खंड म्हणून घेतात.'"¹¹³

प्रो. दांतवाला यांच्या मते -

"सामान्यपणे असे म्हणता येईल की आतापर्यंत झालेल्या आणि नजीकच्या भविष्यात होऊ घातलेल्या भूमी सुधारणांची दिशा योग्य आहे, पण योग्य अंमलबजावणी अभावी त्यांचे प्रत्यक्ष परिणाम मात्र असमाधानकारक आहे.'

अप्पू समिती च्या मते -

'भूमी सुधारणांच्या कार्यक्रमाच्या मार्गातील राजकीय आणि आर्थिक अडथळे जोपर्यंत दूर केले जात नाहीत तोपर्यंत कोणतीही प्रशासकीय यंत्रणा स्वतःहून हा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी पुढाकार घेणार नाही.'

सहावी पंचवार्षिक योजना (1980-85) -

'धोरणात्मक दोषांपेक्षा निष्क्रिय किंवा उदासीन अंमलबजावणीमुळे भूमी सुधारणांची प्रगती असमाधानकारक आहे'¹¹⁴

वरील सर्व विचार लक्षात घेता या पद्धतीमधील दोष आपल्या लक्षात येते. आणि त्यामुळेच आज भारतात साधारणतः 1/3 शेतकरी हे भूमीचे मालक बनण्यापासून वंचित झाले आहेत.

¹¹³ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 59

¹¹⁴ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 60

क) भूदान :-

भारतात जमिनीच्या विषम वितरणात बदल घडवून आणण्याचा एक सर्वस्वी वेगळा प्रयत्न करण्यात आला. ‘भूदान चळवळ’ या नावाने तो ओळखला जातो. विनोबा भावे हे या चळवळीचे प्रणेते होते. संपूर्ण जमीन ही ईश्वराच्या मालकीची आहे, त्यामुळे तिचा लाभ समाजाला मिळायला हवा या मताचा त्यांनी प्रचार केला. 18 एप्रिल 1951 या दिवशी विनोबाजींना 100 एकर जमिनीचे पहिले दान तेलंगानातील पोचमपल्ली या गावी मिळाले. आपल्या मार्गाचे समर्थन करतांना एके ठिकाणी त्यांनी म्हटले की, “जर जमीन मालक आपली जमीन देत नसतील, भूमीसुधारणा कायद्यांसाठी योग्य वातावरण तयार होत नसेल, तर ‘रक्तंरंजित क्रांती’ हा तिसरा पर्याय आहे.”¹¹⁵

भूदान चळवळ ही काही मुख्य तत्त्वांवर आधारीत होती. त्यात -

- 1) हवा किंवा पाण्याप्रमाणे जमीन ही सुद्धा सर्वांची आहे.
- 2) व्यक्तीजवळ स्वतः कसण्यापेक्षा जास्तीची जमीन असेल तर ती अशा इतर व्यक्तींना मिळायला हवी ज्यांना स्वतः कसण्याची इच्छा आहे.
- 3) छोट्या आणि मोठ्या भूधारकांना त्यांची जमीन भूमीहीन बांधवाबरोबर वाटून घेण्याचे आवाहन करायला हवे.¹¹⁶

या चळवळीतून सन 1951 ते 57 या काळात एकूण 43.81 लाख एकर जमिनीचे दान मिळाले. भूदान यज्ञान 5 कोटी एकर जमीन मिळण्याचे उद्दिष्ट असतांना प्रत्यक्षात मात्र 43 लाख एकर जमीन मिळू शकली. जी जमीन मिळाली तिचे वितरण सुद्धा मंद गतीने झाले. मार्च 1972 पर्यंत निरनिराळ्या राज्यात फक्त 12.74 लाख एकर जमीन वितरीत करण्यात आली. म्हणजेच प्राप्त जमिनीच्या फक्त 30% भाग वाटण्यात आला. ज्या बिहार राज्यात

¹¹⁵ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 60

¹¹⁶ तत्रैव पृ. 61

सर्वात जास्त भूदान मिळाले तेथेही वितरीत जमिनीचे प्रमाण 20% पर्यंत मर्यादित राहिले.

भूदानाची चळवळ सुरू असतांनाच जानेवारी 1957 मध्ये 'ग्रामदान' ही नवीन संकल्पना मांडण्यात आली. यामध्ये खेड्यातील सर्व जमीन समुदायाच्या हवाली करण्यात यायची. गावातील 75% पेक्षा जास्त भूधारक, ज्यांची जमीन गावाच्या एकूण जमिनीच्या निदान 51% आहे, तयार झाले तर ग्रामदान करण्यात यायचे. यातून 'ग्रामराज्य' स्थापन करण्याचा मुख्य उद्देश होता. गावातील संपूर्ण जमीन सामुदायिक झाल्यावर प्रत्येक कुटुंबाला व्यक्तिगत लागवडीसाठी 5 एकर जमीन देण्यात यायची. प्रारंभीच्या काळात या कल्पनेला फारसा प्रतीसाद नव्हता. परंतु या 'चळवळीतून सन 1970 पर्यंत 37,775 गावांचा समावेश झाला.'¹¹⁷

आधुनिक जगाच्या इतिहासात एक अभूतपूर्व प्रयोग म्हणून या चळवळींचे वर्णन करण्यात येते. 5 कोटी एकर जमीन गोळा करण्याचे उद्दिष्ट असतांना 50 लक्ष एकर जमीनसुद्धा मिळू शकली नाही या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. प्रचंड प्रमाणावर असलेली जमिनीची असमानता आणि आर्थिक-सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी हा मार्ग व्यवहार्य ठरू शकला नाही.

भूदान आणि ग्रामदान चळवळीवर मत मांडता श्री. पणिक्कर म्हणतात की, 'आपण ज्या परिस्थितीत राहतो त्यातील प्रचंड अन्यायाची जाणीव करून देण्यासाठी लोकांना जागृत करणे आणि आमुलाग्र परिवर्तनासाठी वातावरण तयार करणे या गोष्टींचे महत्त्व वादातीत आहे. परंतु या तऱ्हेच्या प्रश्नांचे उत्तर लोकांमधूनच येऊ शकत नाही. त्यासाठी जाणीवपूर्वक केलेल्या शासकीय कृतीचीच आवश्यकता आहे'. तर श्री. डी.डी. कर्वे म्हणतात की, "आदर्शवाद कितीही चांगला असला तरी व्यवहारी प्रश्न सोडविण्यासाठी तो असफल ठरतो ही वस्तुस्थिती भूदानाच्या निमित्ताने पुन्हा एकदा निर्माण झाली आहे."¹¹⁸

¹¹⁷ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 63

¹¹⁸ तत्रैव पृ. 64

या चळवळीत लोकांनी दान दिलेली जमीन काही बाबतीत ती अत्यंत टाकाऊ असल्याचे आढळते, तर काही ठिकाणी मालकीविषयी वाद असलेली जमीन देण्यात आली. त्यामुळे प्रत्यक्ष किती लागवडयोग्य जमीन गोळा झाली हा प्रश्न निर्माण होतो. दुसरी बाब म्हणजे लोकांचे मत परिवर्तित होऊन त्यांनी जमीन दिली की अन्य हेतूने हे सांगता येत नाही. या आदर्शवादी चळवळीचा भर मतपरीवर्तनावर होता, पण ते साध्य झाले असे नाही. काही ठिकाणी तर जमीन दान करण्यामागील हेतू शुद्ध स्वार्थाचे होते. भूदानातील एक कार्यकर्ता श्री. सुरेश राय यांनी म्हटल्याप्रमाणे, “बहुतेक कार्यकर्ते प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे राजकीय पक्षांशी संबंधीत होते. निवडणुकीत फायदा मिळविण्यासाठी काहींनी भूदानाच्या चळवळीचा उपयोग करून घेण्याचा प्रयत्न केला. या कार्यकर्त्यांकडून काही लाभ होईल या आशेने लोकांनी जमीन दिली आणि लाभ झाला नाही म्हणून परत घेतली. यात काही प्रामाणिक लोकांचा भ्रमनिरास झाला म्हणून जमिनीचे हस्तांतरण रद्द केले.”¹¹⁹ 1960 मध्ये एकूण मिळालेली जमीन 44.11 लाख एकर होती. पण 1961 मध्ये ती 41.78 लाख एकर एवढी कमी झाली.

भौतिक सुखाने झपाटलेल्या जगात जमीन ही केवळ उपजीविकेचे साधन म्हणून नव्हे तर सामाजिक प्रतिष्ठेची बाब म्हणूनही मौल्यवान मानली जाते, तेथे लोकांच्या मनात बदल घडविणे जवळपास अशक्य गोष्ट आहे. तेव्हा सामाजिक अन्याय दूर करण्यासाठी लोक स्वखुशीने ‘आपल्या भूमीहीन बांधवांना जमिनीचा हिस्सा देतील हे आजच्या काळात व्यवहार्य वाटत नाही’. आज जमीनदारी सारख्या पद्धती जरी कायद्याने नष्ट केल्या असल्या तरी व्यापक संदर्भात विचार केला असता, शेतीमध्ये गुंतवण होत राहणे आणि तिची उत्पादकता वाढणे या दोन बाबींना पोषक अशी भूधारण पद्धतीची आज गरज निर्माण झाली आहे. त्यासाठी

¹¹⁹ डॉ. विजय कविमंडन-कृषी अर्थशास्त्र पृ. 62

आवश्यक अशा प्रेरणा जर निर्माण होवू शकत नसतील तर शेतीचा विकास होणे शक्य नाही.

ड) सहकारी शेती :-

भारतात सहकारी शेती चा प्रयोग काही काळ करण्यात आला. यात “प्रत्येक शेतकरी आपल्या शेतीचा मालक असतो परंतु कृषीचे कार्य इतर लोकांच्या सोबत मिळून केले जाते. यातील सर्व खर्च एका सामान्य कोषातून करण्यात येतो, जो एकूण मिळकतीतून वजा करण्यात येऊन, प्राप्त शुद्ध मिळकत वेगवेगळ्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीच्या प्रमाणात वाटल्या जायची.”¹²⁰ भारतात सहकारी शेतीचे एकूण चार प्रकार दिसून येतात. त्यात 1) सहकारी कास्तकारी शेती (Co-operative tenant farming) 2) सहकारी सामुहिक शेती (Co-operative collective farming) 3) सहकारी प्रगत शेती (Co-operative better farming) आणि 4) सहकारी संयुक्त शेती. (Co-operative joint farming)

भारतात सहकारी शेतीची प्रगती पाहता पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत याकरिता 50 लाख रुपयाची तरतूद केलेली दिसून येते तसेच या काळात देशात 1,000 सहकारी कृषी समित्या कार्यशील होत्या. द्वितीय पंचवार्षिक योजनेत यात वाढ करून ती तरतूद 14 करोड रु. करण्यात आली आणि याकाळात देशात 6,325 सहकारी कृषी समित्या कार्यशील होत्या. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत भूमी विस्ताराची योजना तयार करण्यात येऊन 30 जून 1975 मध्ये देशात 4,947 संयुक्त सहकारी शेती समित्या आणि यांच्या अखत्यारीत 3.3 लाख हेक्टर जमीन होती. तसेच 4,750 सामुहिक सहकारी शेती समित्या आणि यांच्या अखत्यारीत 2.2 लाख हेक्टर जमीन होती. जून 1980 मध्ये 5,363 संयुक्त कृषी समित्या आणि 3,537 सामुहिक सहकारी शेती समित्या कार्यशील राहिल्या आणि यांच्या अखत्यारीत क्रमशः 2.05 आणि 1.3 लाख हेक्टर जमीन

¹²⁰ पी. के. गुप्ता, ‘कृषी अर्थशास्त्र’, पृ. 19

तेवढी शिल्लक होती. या काळात देशात 2,176 संयुक्त आणि 2053 सामुहिक सहकारी शेती समित्या निष्क्रिय झालेल्या होत्या. 30 जुन 1992 मध्ये प्राथमिक सहकारी शेती समित्यांची संख्या 6,974 तेवढी शिल्लक होती. परंतु आज यातील अधिकतर समित्या बंद पडलेल्या अवस्थेत दिसून येतात.

भारतात सहकारी शेतीची प्रगती ही फार मंद राहिलेली आहे. देशातील एकूण शेत जमिनीच्या फक्त 0.4% जमीन ही सहकारी शेतीच्या अंतर्गत होती. त्यामुळे देशात ही फार लोकप्रिय योजना बनू शकली नाही. देशात सहकारी शेतीचे दोष दूर करण्याकरिता सन 1959 मध्ये 'निजीलंगप्पा समिती' तयार करण्यात आली होती. या समितीने सहकारी शेतीच्या बाबतीत अनेक महत्त्वपूर्ण उपाय सुचविले होते. परंतु त्यांच्या योग्य अंमलबजावणीचा अभाव हा प्रगतीला बाधक ठरला आणि त्यामुळेच सहकाराची चळवळ ही देशात मंद झाली.

या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या राज्य समाजवादातील सामूहिक शेती आणि शेतीचे राष्ट्रीयीकरण या संकल्पना उपयोगी ठरू शकतात. डॉ. आंबेडकरांनी सांगितल्याप्रमाणे शेतीचे राष्ट्रीयीकरण जर करण्यात आले तर भूमीहीन शेतकऱ्यांचा प्रश्न निकाली लागू शकतो. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, 'जीवनाचा पूर्ण आणि स्वतंत्र उपभोग घेण्याच्या मार्गात उपस्थित होणाऱ्या सर्व अडचणी नाहीशा करण्यासाठी जी आर्थिक पद्धती एखाद्या विशिष्ट वर्गाला किंवा जनतेच्या विभागाला अन्यायकारक होत असेल, ती पद्धती बदलणे, सुधारणे किंवा नष्ट करणे आवश्यक असते.' सर्वसाधारणपणे जमीनदारांकडून होणारी शेतकरी कुळांची पिळवणूक अगर त्यांच्याकडून जमिनीचे मागासलेपण काढून घेण्याची जमिनदारांची प्रवृत्ती विशेषतः खोती आणि तालुतेदारी या पद्धतीत असणारी ही प्रवृत्ती शेतकऱ्यांच्या हिताला विरोधी असल्यामुळे त्यापासून शेतकरी कुळांचे संरक्षण व्हावे.

शेतकरी वर्गाला स्वतंत्रपणे आणि सुखासमाधानाने राहता यावे म्हणून जमिनीची प्रत्यक्ष मशागत करणाऱ्यालाच त्याच्या मेहनतीचे फळ मिळाले पाहिजे. जमिनीची मशागत करून तीवरच जगणाऱ्या शेतकऱ्यांना न्याय द्यायचा असेल आणि त्यांच्या आर्थिक हिताची व्यवस्था व्हायची असेल तर खोत-

इनामदारसारखे मध्यस्थ नसले पाहिजेत. खोती पद्धती आणि इनामदार पद्धती या आर्थिकदृष्ट्या नुकसानकारक आणि सामाजिकदृष्ट्या जुलमी असल्यामुळे या पद्धती भरपाईसह अगर भरपाईशिवाय नष्ट करण्यासाठी कायदा करण्याची व्यवस्था ताबडतोब झाली पाहिजे. तीन वर्षे जमीन कसणाऱ्या कुळाला कायम कूळ समजले जावे, असा कायदा सर्व जमिनदारांच्या कुळांना लागू केला पाहिजे.

डॉ. आंबेडकरांच्या राज्य समाजवादाच्या मताला अनुसरून जर प्रथमतः शेती ही राज्याच्या मालकीची करण्यात आली आणि प्रभावीत लोकांना नुकसान भरपाई देण्यात आली तर भूधारणेकरिता आतापर्यंत ज्या काही योजना आणि चळवळी राबविल्या गेल्यात त्यांना योग्य न्याय मिळू शकेल. आतापर्यंतच्या योजनात सुसूत्रीकरणाचा आणि अंमलबजावणीचा अभाव होता तो यातून दूर केल्या जाऊ शकतो. तसेच शासनाचे नियंत्रण स्थापन झाल्यास सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेवरही वचक बसू शकतो.

शेतीच्या राष्ट्रीयीकरणातून गोळा झालेली जमीन फक्त शेती करणाऱ्या वर्गालाच कसायला देऊन त्यांना आवश्यक सोयी आणि सवलती पुरवून शेतीचा विकास केल्या जाऊ शकतो. यातून जमीनदारी पद्धतीही नष्ट केल्या जाऊ शकते. आणि भारतीय शेतकऱ्यांच्या वाट्याला आलेले आजपर्यंतचे दुःख, त्यांची दैना दूर होऊ शकते. सामूहिक शेती या बाबतीत योग्य पर्याय होऊ शकतो. जे देशात 'सहकारा'ला साध्य करता आले नाही ते 'समूहाने' साध्य होवू शकते. यातून शेतकऱ्यांना परस्पर उत्पादन वाढीची प्रेरणा मिळून ते शेती फक्त उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून न बघता तो फायद्याचा व्यवसाय म्हणून बघू शकतील. देशात शेती आणि शेतकऱ्यांना आत्मसन्मान मिळून ते अधिक जोमाने शेती कसतील यातून देशाला आणि समाजाला एक नवीन दिशा मिळेल यात शंका नाही.

इ) शेतीचे विभाजन, विखंडण आणि लहान आकार.

भारतीय कृषी धारणेतील दुहेरी समस्या या पारंपरिक आणि आधुनिक धोरणातून निर्माण झालेल्या आहेत. भारतात शेतीचा आकार लहान तर आहेच पण तो विखंडितही होत चालला आहे. भारतीय शेती ही तुकड्या - तुकड्या मध्ये विभागलेली आहे. या शेतीच्या लहान आकाराला मुख्य कारण वडिलोपार्जित भूमीचे विभाजन आणि उपविभाजन हे आहे. यात भूमीच्या विखंडनाचे मुख्य कारण म्हणजे वडिलोपार्जित भूमीच्या वेगवेगळ्या प्रतीच्या जमीनीचे अपत्यांमध्ये

समान वाटप होय. यातून शेतीची उत्पादकता तर कमी होतेच पण शेती सुधारणांचे प्रयत्नही यात करता येणे शक्य नसते.

भारतात शेतीच्या विभाजन, विखंडन आणि लहान होत चाललेल्या आकाराचे मुख्य कारणे खालील प्रमाणे सांगता येतील. त्यात -

1) उत्तराधिकाराचे नियम :-

शेतीच्या लहान आकाराचे हे एक मुख्य कारण होय. भारतातील विविध समाजात याविषयी वेगवेगळ्या तरतूदी केलेल्या आहेत. वडिलांच्या सर्व संपत्तीवर त्यांच्या मुलांचा अधिकार तर असतोच पण कायद्याने मुलींनाही हा अधिकार दिला असल्या कारणाने त्यांच्यात सर्व संपत्तीची वाटणी समान स्वरूपात केली जाते. यात येणाऱ्या प्रत्येक पिढीचा जर विचार केला तर भूमीचे विभाजन आणि विखंडन होत असतांना दिसते. यात शेतीचा आकार हा पिढी दर पिढी कमी-कमी होत जातो.

2) संयुक्त परिवाराचे पतन :-

एके काळी भारतात अस्तित्वात असलेली संयुक्त कुटुंब पद्धती आज लोप पावत चालली आहे. औद्योगिकरण, शहरांचा विकास, शिक्षणाचा प्रसार आणि नोकरीची अस्थिरता याला मुख्य कारण आहे. यातून कुटुंब घटक एकमेकांपासून दूर होऊन त्यांना संपत्तीच्या वाटणीत हिस्सा हवा असतो, यातून शेतीसुद्धा विभागली जाते.

3) हस्तकला आणि कुटीर उद्योगाचे पतन :-

एकेकाळी भारत देश हा हस्तकलेच्या बाबतीत फार प्रसिद्ध असा देश होता. देशात निर्माण वस्तू या देश-विदेशात फार प्रसिद्ध होत्या. या काळात हस्तकामगारांना शेती करण्याची आवश्यकता नव्हती कारण त्यांच्या सर्व गरजा यातून पूर्ण होत असत. पण येणारा काळ हा यंत्राचा होता, या काळात सर्व वस्तू या यंत्रांनी तयार केल्या जाऊ लागल्या, त्याही कमी वेळ आणि कमी खर्चात तयार होत असल्याने हस्तकलेचा अस्त होऊ लागला. उदनिर्वाहाचे साधन गेल्या कारणाने दुसरे साधन म्हणून शेती करण्यावर भर पडू लागला. यात शेतीवरील भार वाढून तिचा आकार पुन्हा लहान होऊ लागला.

भारतात कुटीर उद्योगाचीही असीच अवस्था झाली. देशात जागतिकीकरण आले त्यातून मोठ-मोठे उद्योग स्थापन केले जाऊ लागले. या जागतिकीकरणाच्या नवीन धोरणात मोठ्या उद्योगांना प्राथमिकता देण्यात आल्याने कुटीर उद्योगांना भांडवल आणि प्रोत्साहन देणे सरकारने बंद केले. मोठे उद्योग

कमी वेळात जास्त वस्तूंचे उत्पादन कमी खर्चात करू लागल्याने कुटीर उद्योगातून निर्माण झालेल्या महाग वस्तूंना ग्राहक मिळेनासे झाले. यातून कुटीर उद्योगांचे पतन होऊन त्यात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना शेती शिवाय दुसरा उद्योगच शिल्लक राहिला नसल्याने शेतीवरील भार पुन्हा वाढू लागला आहे.

4) वाढती लोकसंख्या :-

‘सन 1951 मध्ये 36.10 कोटी असलेली लोकसंख्या सन 2009 पर्यंत वाढून 115.40 कोटीवर आली आहे. लोकसंख्येची घनता लक्षात घेता सन 1951 मध्ये 117 प्रती चौरस किमी. वरून 351 वर येऊन पोहचलेली दिसून येते.’¹²¹ या वर्ष प्रती वर्ष वाढणाऱ्या लोकसंख्येचा दबाव कृषी भूमीवर पडत चालला आहे. त्यामुळे प्रती व्यक्ती भूमी कमी-कमी आकाराची होत आहे. ‘सन 1951 मध्ये 25.2 करोड लोक कृषी वर आश्रित होते आणि 0.33 हेक्टर एवढी धारणक्षता होती. सन 1991 मध्ये आश्रितांची संख्या 55 करोड झाली असून भूमीची प्रती व्यक्ती धारणक्षता 0.17 हेक्टर वर येऊन पोहचली आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे भूमीचे उपविभाजन आणि विखंडन होत चालले आहे.

5) ग्रामीण कर्ज आणि सावकार :-

ग्रामीण भागात आवश्यक कर्जाचा पूरवठा करण्यास सरकारी यंत्रणा आजही कमकुवत असल्या कारणाने आणि शेतकऱ्यांना शेतीशिवायही अन्य कार्याकरिता कर्जाची आवश्यकता असल्यामुळे त्यांना जमीन गहाण ठेवून सावकारी कर्ज घ्यावे लागते. ‘सन 1951 मध्ये या कर्जाचा वाटा 92.7% होता तो आता कमी होऊन सन 2002 मध्ये 38.9% झाला’¹²² असला तरी सावकारावरील शेतकऱ्यांची निर्भरता कमी झाली नाही. कर्ज फेड झाली नाही तर सावकार शेतकऱ्यांची संपूर्ण जमीन किंवा काही भाग बळकावतो. यातून शेतकऱ्याजवळ उरलेला जमीनीचा भाग हा तुकड्याच्या स्वरूपात शिल्लक राहतो. यातूनच शेतीचे विभाजन होण्यास सुरुवात होते.

6) जमिनीवरील प्रेम :-

शेतकऱ्यांचे भूमी वरील प्रेम हे शेतीचे तुकडे पाडण्यास एक महत्त्वाचे कारण आहे. भारतीय शेतकरी शेतीला उपजीविकेचे साधन न समजता तो

¹²¹ एस.के.मिश्र, वि.के.पूरी-भारतीय अर्थव्यवस्था 2010 पृ.127

¹²² तत्रैव पृ. 317

प्रतीष्टा आणि सन्मान या अर्थाने समजतो. यामुळे वडिलोपार्जित जमिनीतून त्याला आपला हिस्सा हवा असतो आणि यातूनच शेतीच्या विभाजनाला आणि विखंडनाला सुरुवात होते. महाराष्ट्रातील एका गावाच्या अध्ययनात ही बाब पुढे आली. या गावात “अर्ध्या एकर पेक्षा कमी भूमीचे वेगवेगळे भूमीमालकांकडे 20 पेक्षा ही जास्त विखुरलेले खंड होते.”¹²³

7) भारतातील जातीप्रथा :-

डॉ. बलजीत सिंह म्हणतात की, “भारतातील जातीप्रथा ही शेतीच्या विभाजनाचे एक कारण आहे. भारतात खालच्या जातीतील लोकांना मुळातच शेतीचा वाटा हा इतर संवर्ण जातींच्या तुलनेत फार कमी आहेत. या कमी जमीनीचे पुन्हा उत्तराधिकार नियमातून वाटणी होऊन शेतीचे विभाजन होत असते. त्यामुळे भारतातील जातीप्रथा ही शेतीच्या लहान आकाराला प्रोत्साहन देत आहे.”¹²⁴

वरील सर्व बाबी या भारतीय शेतीचे विभाजन, विखंडन आणि लहान होत चाललेल्या आकाराला प्रामुख्याने जबाबदार आहेत.

तक्ता क्र. 16

भारतात भूमीधारणेचा सरासरी आकार (आकडे हेक्टर मध्ये)

राज्य	1970-71	1990-91	2000-01
राजस्थान	5.46	4.11	3.65
महाराष्ट्र	4.28	2.21	1.57
गुजरात	4.11	2.93	2.35
मध्यप्रदेश	4.00	2.63	2.22
हरियाणा	3.77	2.43	2.32
कर्नाटक	3.20	2.13	1.74

¹²³ दत्त, सुदर्म- भारतीय अर्थव्यवस्था 2011 पृ. 574

¹²⁴ डॉ. पी.के. गुप्ता- कृषी अर्थशास्त्र पृ. 383

पंजाब	2.89	3.61	4.03
आन्ध्रप्रदेश	2.51	1.56	1.25
उडिसा	1.89	1.34	1.25
हिमाचल प्रदेश	1.53	1.21	1.07
बिहार	1.50	.083	0.58
आसाम	1.47	1.27	1.20
तमिळनाडु	1.45	0.93	0.89
प. बंगाल	1.20	0.90	0.82
उत्तरप्रदेश	1.16	0.90	0.83
जम्मू आणि कश्मीर	0.94	0.83	0.67
केरळ	0.57	0.33	0.27
संपूर्ण भारत	2.28	1.55	1.32

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 573

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, सन 1970-71 मध्ये संपूर्ण भारतातील भूमी धारण क्षमता ही 2.28 हेक्टर होती. ती सन 2000-01 मध्ये कमी होऊन 1.32 हेक्टर एवढी झाली. यात वरील सहा बाबींचा स्पष्ट परिणाम आपल्या शेतीवर झाला असल्याचे दिसते.

भारतातील भूधारकांचा अभ्यास केल्यास आपल्या लक्षात येते की भारतात चार प्रकारचे भूमीधारक दिसून येतात - 1) सीमांत धारक 2) लहान धारक 3) अर्ध-मध्यम धारक आणि मध्यम 4) मोठे धारक. या सर्वांमध्ये जमिनीची वाटणी आणि त्यांची भारतातील संख्या विचारात घेता आपल्याला सीमांत धारकांची संख्या वाढत असल्याचे निदर्शनास येते.

महाराष्ट्र शासनाने पुढील पाच प्रकारचे वर्गिकरण केले आहे.

सीमान्त	अल्प	कनिष्ठमध्यम	मध्यम	मोठे
1 हेक्टर पेक्षा कमी	1 to 1.99 हेक्टर	2 to 3.99 हेक्टर	4 to 9.99 हेक्टर	10 हेक्टर च्या वर

तक्ता क्र. 17

**भारतातील विविध भूमी धारकांची संख्या आणि धारणांचा आकार
(संख्या आणि आकार लाख हेक्टर मध्ये)**

धारक	धारकांची संख्या आणि आकार					
	1980-81		1995-96		2000-01	
	संख्या	आकार	संख्या	आकार	संख्या	आकार
सीमांत धारक (1 हेक्टर पेक्षा कमी)	501 (56.4)	197 (12.1)	712 (61.6)	281 (17.1)	761 (63.0)	301 (18.8)
लहान धारक (1 ते 2 हेक्टर)	160 (18.1)	232 (14.1)	216 (18.7)	307 (18.8)	228 (18.9)	323 (29.3)
अर्ध मध्यम धारक (2 ते	125 (14.0)	346 (21.2)	142 (12.3)	389 (23.8)	141 (11.7)	383 (24.0)

4 हेक्टर)						
मध्यम धारक (4 ते 10 हेक्टर)	80 (9.1)	486 (29.6)	70 (6.1)	414 (25.3)	66 (5.4)	381 (23.8)
मोठे धारक (10 हेक्टर पेक्षा जास्त)	22 (2.4)	377 (23.0)	14 (12.0)	242 (14.8)	12 (1.0)	211 (13.2)
एकूण	888 (100.0)	1,638 (100.0)	1,156 (100.0)	1,634 (100.0)	1,208 (100.0)	1,599 (100.0)

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 572

वरील तक्ता हा भारतातील भूमी धारणेवर झालेला परिणाम दर्शवितो आहे. सन 1980-81 मध्ये सीमांत शेतकऱ्यांची संख्या देशात 501 लाख होती ती वाढून सन 2000-01 मध्ये 761 लाख झालेली आहे. यात मोठ्या धारकांची संख्या 10 लाखांने कमी झालेली दिसून येते याचाच अर्थ असा की त्यांचे रूपांतरण लहान धारणेत झालेले आहे म्हणजेच भूमीचे विभाजन आणि विखंडन होऊन लहान धारणांची संख्या पुन्हा वाढलेली आहे. भूमीच्या धारणक्षमतेचा विचार करता सीमांत धारणेत सन 1980-81 मध्ये 197 लाख हेक्टर असलेली जमीन सन 2000-01 मध्ये 301 लाख हेक्टर झाली आहे. याचा अर्थ असा की, देशात भूमीचे विभाजन आणि विखंडन मोठ्या प्रमाणात सुरू असून लहान धारकांची संख्या वाढत आहे. सीमांत धारणेच्या भूमीत पुन्हा 104 लाख हेक्टर जमीनीचा समावेश झालेला दिसून येतो. म्हणजेच 104 लाख हेक्टर जमीन ही सीमांत जमीन झालेली आहे.

भारतात वाढती लोकसंख्या ही जमिनीचे लहान तुकडेच तयार करीत नाही तर कित्येक शेतकऱ्यांना भूमीहीनही करीत आहे. NSSO च्या 2006 च्या रिपोर्ट नुसार सन 2003 मधील काही निवडक राज्यातील आकडेवारी लक्षात घेता आपल्या ते निदर्शनास येईल.

तक्ता क्र. 18

देशातील निवडक राज्यातील भूमीहीन आणि सीमांत धारकांची संख्या.

(सन 2006)

राज्य	भूमीहीनांची संख्या %	सीमांत भूमीधारकांची संख्या %	राज्यातील एकूण सीमांत भूमी %
आंध्रप्रदेश	14.3	68.4	21.9
गुजरात	13.6	59.7	13.6
हरियाणा	9.2	68.0	13.1
हिमाचल प्रदेश	15.0	68.7	43.8
कर्नाटक	14.1	56.9	16.6
मध्यप्रदेश	12.1	49.6	11.6
महाराष्ट्र	17.7	51.3	12.4
तामिळनाडू	16.6	73.5	33.2
उत्तरप्रदेश	3.8	77.2	34.9
संपूर्ण भारत	10.0	69.6	23.0

स्रोत : NSSO –Report on Household Ownership Holdings in India.

Nov. 2006

आकृती क्र. 19

देशातील सन 2003 मधील विविध भूमी धारक आणि एकूण भूमीतील वाटा दर्शक आकृती

Data from NSSO –Report on Household Ownership Holdings in India.
Nov. 2006

वरील तक्ता क्र. 3 आणि 4 वरून आपल्या लक्षात येते की, देशात सन 2003 मध्ये 10.0% लोक हे भूमीहीन होते. त्यांच्या या अवस्थेला जागतिकीकरण हे जबाबदार आहेच पण देशात भूमीची होत चाललेली विभाजनाची प्रक्रीया जास्त जबाबदार म्हणता येईल. याच काळात देशात सीमांत धारकांची संख्या 69.6% असलेली दिसून येते तर यातील विसंगती म्हणजे एकूण कृषी भूमीच्या फक्त 23.0% भूमीचे ते मालक आहेत. म्हणजेच देशात प्रत्यक्ष शेती करणाऱ्या लोकांकडे शेती चा वाटा हा कमी आहे. “श्री. विकास रावल यांच्या अभ्यासानुसार, भारतातील 40% कुटुंबाकडे भूमीच नाही.”¹²⁵ यातील काहींचे शेत सेझ मध्ये अधिग्रहीत होऊन ते भूमीहीन बनले आहे.

भारतात वाढत असलेली भूमीची असमानता आणि विभाजन हे एकूण कृषी उत्पादनाला प्रभावीत करित आहे. शेतीच्या विकासावर भारताचा विकास अवलंबून असल्याने प्रथमता शेतीच्या विभाजनाला, विखंडणाला रोखणे आवश्यक

¹²⁵ Vikas Rawal-‘Ownership Holdings of Land in Rural India: Putting the Record Straight’ EPW, March 8, 2008.

झाले आहे. आणि त्याकरिता शेतीकरिता एका सशक्त धोरणाची आणि पद्धतीची आवश्यकता आहे. शेतीच्या प्रगतीकरिता शेतीचा आकार हा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. शेतीचा आकार योग्य असेल तर यांत्रिकीकरण करणे फायद्याचे ठरते. भारतीय शेतीचे आजपर्यंतचे महत्त्वाचे लक्षण म्हणजे शेतीचे विभाजन आणि विखंडन होय. यातून शेतीचे लहान-लहान तुकडे होऊन शेती ही अकार्यक्षम बनते यात श्रम आणि भांडवल वाया जाते आणि उत्पादन कमी होऊ लागते. सध्या भारतात शेतीचा योग्य आकार किती असावा याची निश्चिती करण्यात आलेली नाही. शेतीच्या योग्य आकाराला आर्थिक धारण असे म्हणतात. या धारणाचा आकार कसा आणि किती असावा याबाबत विविध मते दिसून येतात.

डॉ. किटींग्स म्हणतात की -

“आर्थिक धारण ते एकक आहे ज्यात शेतकऱ्याला शेतीतील आवश्यक खर्च वजा जाता आपल्या परिवाराचे सुखपूर्वक निर्वाह करू शकेल’. 40 ते 50 एकर भूमी ही आर्थिक धारण असते.

स्टेनले जेवन्स यांच्या नुसार -

‘धारणाचे आर्थिक एकक ते आहे ज्यातून एका शेतकऱ्याला फक्त न्यूनतम स्तरावर नाही तर उचित स्तर प्रदान करित असते. तसेच राहणीमानाचे उच्चस्तर प्रदान करित असते’. जेवन्स यांनी 20 ते 30 एकर भूमीला आर्थिक धारण म्हटले आहे.

डॉ. मान यांच्या नुसार -

‘दक्षिण भारतात 20 एकर भूमी ही आर्थिक धारणा आहे.’¹²⁶ फ्लाइड कमीशनने बंगालच्या 5 एकर भूमीला आणि कुमारप्पा उद्योग समितीने मध्य प्रदेशातील 20 एकर भूमीला आर्थिक धारणा म्हटले आहे. यानुसार असे म्हणत येईल की यातून शेतकऱ्याचा शेतीचा खर्च वसूल होऊन त्यांच्या कुटुंबाला एक चांगले जीवनस्तर मिळून त्याला आर्थिक मिळकतही प्राप्त झाली पाहिजे.

या संदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ‘जमिनीचा आकार हा 100 किंवा 200 एकर का असू नये. विस्तारीकरणात एकराची मर्यादा ठेवण्यात येऊ नये.’ ‘विस्तारीकरणाच्या तत्त्वाचा अर्थ असा आहे की, एका घटकातील विशिष्ट भागाची काम करण्याची क्षमता ही दुसऱ्या भागाच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून

¹²⁶ डॉ. पी.के. गुप्ता- कृषी अर्थशास्त्र पृ. 373

असते आणि त्यामुळे दोघांनाही जास्तीत जास्त क्षमता प्राप्त होते. त्यात त्रुटी असेल तर एकूण उत्पादन क्षमतेवर त्याचा परिणाम होऊ शकतो. घटकांमधील हे परस्परवलंबित्व लक्षात घेऊन या घटकांचे आर्थिकदृष्ट्या कार्यक्षम ठरेल असे एकत्रिकरण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.’

डॉ. आंबेडकर शेतीच्या आकाराबाबत बोलतांना प्रा. आर.टी. इली यांचे अभ्यासू मत मांडतात, ‘चांगला हेतू असूनही त्याच्या कार्याचा शेवट हाणीकारक ठरणारा आहे. कारण शेतजमिनीचा आकार हा शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याखेरीज अन्य कुणीही ठरवू शकत नाही. त्यांना पूर्णपणे माहिती असते की, त्याच्या शेतीचा आकार प्रसंगी बदलू शकतो. ज्या आधारे शेतकरी त्याच्या शेतीचा आकार कमी जास्त करू शकतो त्या उपकरणामध्ये, साधनामध्ये बदल झाल्यास कधी त्याला शेतजमिनीचा लहान आकार योग्य वाटू लागेल, तर कधी शेतजमिनीचा आकार मोठा करावा असे वाटू लागेल. म्हणून तो गरीब, काटकसरी मनुष्य ठरतो.’ शेवटी आर्थिक मिळकत ही शेतजमिनीच्या आकारावर अवलंबून नसते तर लागवडीच्या क्षमतेनुसार शेतजमिनीचा आकार कमी जास्त करण्यावर अवलंबून असते.

भारतीय शेतीचे होत चाललेले विभाजन, विखंडन आणि लहान आकार या समस्या मुळासकट सोडवायच्या असतील तर डॉ. आंबेडकर प्रणीत ‘सामुहिक शेतीची’ संकल्पना राबविणे आवश्यक आहे. शेतीच्या राष्ट्रीकरणातून जमीन संपादित करून ती शेतकऱ्यांना शेती करिता देणे आणि सामुहिक शेतीचा अवलंब करणे हा उत्तम पर्याय सिद्ध होऊन यातून शेती आणि राष्ट्र दोघांच्याही विकासाला नवीन चालना मिळू शकते. शेवटी रशिया आणि चीन मध्ये सामुहिक शेती करून प्रगती होऊ शकते तर भारतात तीचा वापर हा शासकीय नियमाच्या आधारे का करण्यात येऊ नये.

या बाबतीत डॉ. आंबेडकरांनी काही बाबी प्रकृषाने मांडलेल्या आहेत त्या म्हणजे -

1) राज्य या अधिग्रहीत जमिनीला मानक आकारात विभाजित करेल. ही जमीन गावातील लोकांना (कुटुंब समूहांना) शेतीकरिता पुढील अटीवर भाडेपट्टाने देण्यात येईल.

अ) शेती सामुहिक पद्धतीने केली जाईल.

ब) शेती शासनाच्या नियमाप्रमाणे आणि निर्देशांप्रमाणे केली जाईल.

- क) शेतांवर आकारण्यात आलेला प्रभार योग्यपणे अदा केल्यानंतर उर्वरित उत्पादन शेतकरी ठरविल्याप्रमाणे आपआपसात वितरीत करतील.
- 2) गावकऱ्यांना जमीन ही जाती आणि पंथ यांचा भेदभाव न करता अशाप्रकारे वितरीत केली जाईल की कोणीही जमीनदार असणार नाही, कोणीही कूळ असणार नाही आणि कोणीही भूमीहीन असणार नाही.
- 3) बी-बियाणे, खत, शेतीची औजारे, पशू आणि पाणी इ. ची आपूर्ती करून सामुहिक शेतीला वित्तीय सहकार्य करणे, हे राज्याला बंधनकारक असेल.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याचे प्रत्यक्ष कारण जमिनीची लहान लहान तुकड्यांत होणारी विभागणी हे असून, त्यामुळे तीत भांडवल गुंतविण्यास आणि सुधारलेल्या पद्धतीने शेती करण्यास वाव मिळत नाही. जमिनीचे तुकडे आणि त्यामुळे शेतकरी वर्गात वावरणारे दारिद्र्य याचे मुख्य कारण म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येला केवळ जमिनीवर अवलंबून राहावे लागते हे होय आणि जमिनीवर अवलंबून राहाणाऱ्या जादा लोकसंख्येच्या पोषणाची शेती व्यतिरिक्त इतर व्यवसायांत तजवीज लावल्यावाचून शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य हटणार नाही. शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी आणि त्यांची उत्पादनशक्ती वाढविण्यासाठी इलाख्यातील उद्योगधंद्याची वाढ करण्यात यावी.

वरील डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेल्या बाबींवर जर भारतीय नियोजकांनी लक्ष दिले तर शेतीच्या तीनही समस्यांची सोडवणूक होऊ शकते. भारतीय शेतीतील लहान आकाराला पायबंद बसून हवे तेवढे शेत कसण्याकरिता यातून उपलब्ध होणार असल्याने शेतीचा विकास हा नक्कीच होणार.

उ) कृषी कर :-

विकसनशील देशात कृषीची महत्त्वाची भूमिका असते. देशाला एकूण उत्पन्नाच्या 40% उत्पन्न हे कृषी क्षेत्रातून प्राप्त होत आहे. देशाला आर्थिक विकासाकरिता भांडवलाची आवश्यकता असते. हे भांडवल देशातील बचतीच्या माध्यमातून उपलब्ध होते. विकसित देशात लोकांची बचत अधिक असल्याने त्यांना अधिक भांडवल उपलब्ध होते तर यातुलनेत विकसनशील देशात लोकांच्या बचतीच कमी पडतात. भारतात स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर कृषी क्षेत्रातील उत्पन्न वाढले असले तरी लहान शेतकरी वर्गाला उपभोगाकरिता ते कमी पडत असल्याने बचती या कमी आहेत. अशा अवस्थेत कृषी उत्पन्नावर कर आकारल्यास शेतकऱ्यांचा उपभोग हा कमी होऊ लागेल. ज्या देशात राष्ट्रीय

उत्पन्नाचा अधिक भाग कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असते त्या देशात कृषी कर हा लोकांना अधिक प्रभावीत करणारा असतो.

भारतात भू-राजस्व पद्धती ही मुगलांच्या काळात आली. भू-राजस्व पद्धतीत शेतकऱ्यांकडे असलेल्या जमिनीच्या क्षेत्रानुसार आणि जमिनीच्या प्रकारानुसार कर आकारले जाते. सरकार भू-राजस्व शेतकऱ्यांकडून प्रत्यक्ष वसूल करीत असते. कृषीपासून उत्पन्न प्राप्त होत असल्या कारणाने भू-राजस्व वसूल करण्यात येतो.

तक्ता क्र. 20

भारतात भू-राजस्वापासून प्राप्त रक्कम. (आकडे करोड रुपयात)

वर्ष	प्राप्त राशी
1951-52	48.20
1960-61	95.23
1990-91	607.00
1995-96	1,061.00
1997-98	1091.00
2000-01	1,606.00
2001-02	2,642.00

स्रोत : डॉ. पी.के. गुप्ता- कृषी अर्थशास्त्र पृ. 430

वरील तक्तातून भारतातील भू-राजस्वात वर्षानुवर्ष वाढ होत असल्याचे आपल्या निदर्शनास येते. भारतात सन 1951-52 मध्ये भू-राजस्व 48 करोड रु. होते, सन 2001-02 मध्ये ते वाढून 2,642 करोड एवढे झाले. यातून भू-राजस्वात 38% वाढले आहे.

भू-राजस्व सरकारचे एक महत्वाच्या स्रोता पैकी एक आहे. यात कराचे दर आधिच निर्धारित केले असतात. भू-राजस्वाचे दर वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगळे आहेत. या कराचा भार लहान शेतकऱ्यांवर पडत आहे तर मोठ्या शेतकऱ्यांवर तो कमी पडतो आहे. भू-राजस्व कर भरणे बंधनकारक असल्याने

शेवटी लहान शेतकऱ्यांना सावकारी कर्जही काढावे लागते त्यामुळे आर्थिक कर्जात असलेल्या शेतकऱ्यांवर नवीन कर्जाचा भार पडतो आहे.

देशात कृषीवर उत्पन्न कर लावण्याचा अधिकार राज्यांना देण्यात आलेला आहे. भारतात उत्पन्न कर सर्वप्रथम बिहार सरकारने सन 1938 मध्ये लावला होता. सध्या भारतातील आठ राज्यात कृषीवर उत्पन्न कर आकारले जाते आहे. कर पडताळणी आयोगाने (1953-54) म्हटले होते की कृषी उत्पन्न कर देशातील सर्व राज्यांमध्ये लावण्यात यावे. कराचे दर न्यायसंगत असावेत तसेच 3000 रु. पर्यंतचे उत्पन्नावर कर सवलत दिली जावी. या व्यतिरिक्त वांचू समिती, पाचवे वित्त आयोग, राज समिती आणि चोकस समिती आदींनी कृषीवर उत्पन्न कर लावण्याचे समर्थन केले आहे.

सन 1979-80 मध्ये त्या वेळचे वित्त मंत्री असलेले श्री. चौधरी चरण सिंह यांनी आपल्या अंदाजपत्रकीय (बजेट) भाषणात कृषीवर उत्पन्न कर लावण्याचा कडाडून विरोध केला होता आणि तर्काला खालील मुद्दे त्यांनी मांडले होते.

1) देशात लहान शेतकऱ्यांची संख्या अधिक आहे आणि त्यांचे उत्पन्न कमी आहे.

2) योजनाकाळात ग्रामीण क्षेत्रातील प्रती व्यक्ती उत्पन्न कमी झाले आहे.

3) मोठे शेतकरी संपत्ती कर भरत आहेत.¹²⁷

त्यामुळे कृषीवर वेगळे कर आकारण्याची गरज नसल्याचे त्यांनी सांगितले.

परंतु भारत सरकारने कृषीवर उत्पन्नकर आकारणे बंद न करता ते सुरूच ठेवले आहे. भारतातील कृषी उत्पन्न कराची आकडेवारी खालील तक्त्यातून स्पष्ट होते.

¹²⁷ डॉ. पी.के. गुप्ता- कृषी अर्थशास्त्र पृ. 433

तक्ता क्र. 21

भारतात कृषी उत्पन्न करापासून प्राप्त रक्कम. (आकडे करोड रूपयात)

वर्ष	प्राप्त राशी
1950-51	4.09
1960-61	9.48
1990-91	198.0
1995-96	101.0
1997-98	182.0
2000-01	187.0
2001-02	192.0

स्रोत : डॉ. पी.के. गुप्ता- कृषी अर्थशास्त्र पृ. 434

वरील तक्त्यावरून आपल्या निदर्शनास येते की, देशात कृषी उत्पन्न करापासून प्राप्त रक्कम दरवर्षी वाढत चालली आहे. देशात दरवर्षी सीमांत शेतकऱ्यांची संख्या ज्याप्रमाणे वाढत चालली आहे त्याप्रमाणे सरकारचे कृषी पासूनचे उत्पन्न कर सुद्धा वाढत चालले आहे. याचा सरळ परिणाम होतो तो लहान शेतकरी वर्गाच्या जीवनावर. आधिच पावसाचा अनियमितपणा, कृषी भांडवलाची कमतरता, शेतीचा वाढता उत्पादनखर्च आणि शेतीची नापिकी या सर्व बाबी लक्षात घेतल्या तर कृषीतून वाढते उत्पन्न कर म्हणजे लहान शेतकऱ्यांचे वाढते शोषण होय.

तक्ता क्र. 22

सन 2003 मधील भारतात कृषी पासूनचे शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न

कृषीचा प्रकार	वार्षिक उत्पन्न रु.
सीमांत धारक (1 हेक्टर पेक्षा कमी)	5,220
लहान धारक (1 ते 2 हेक्टर)	18,936
अर्ध मध्यम धारक (2 ते 4 हेक्टर)	32,220
मध्यम धारक (4 ते 10 हेक्टर)	56,112
मोठे धारक (10 हेक्टर पेक्षा जास्त)	99,852
एकूण सरासरी उत्पन्न	11,628.00

स्रोत : कृपाशंकर-ग्रामीण भारत और कृषी, वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, भारत
2008-09 पृ. 47

वरील तक्त्यातून, भारतात मोठ्या प्रमाणात असलेला सीमांत शेतकरी वर्गाचे वार्षिक कृषी उत्पन्न फारच कमी म्हणजे 5,220 रु. आहे. तसेच लहान धारक आणि अर्ध मध्यम धारकांचेही उत्पन्न समाधानकारक दिसत नाही. या तीन वर्गाचा विचार करता देशात यांची संख्या सन 2000-01 मध्ये (761+228+141) 1,130 लाख असतांना या सर्वात जास्त संख्येचे सर्वात कमी उत्पन्न म्हणजे 18,792 रु. सरासरी इतके आहे.

सरकारच्या कृषी कर धोरणामूळे ग्रामीण शेतकरी वर्गाची फार हाणी होत चालली आहे. सरकारचे उत्पन्न जरी वाढत असले तरी लहान शेतकऱ्यांचे उत्पन्न काही वाढलेले नाही. यातून सामाजिक अस्थिरतेलाच जास्त खतपाणी मिळणार आहे.

या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या विचारांचा जर आढावा घेतला तर लहान शेतकरी वर्गाला यातून दिलासा मिळणार आहे. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की,

- 1) जमीन कसणाऱ्या शेतकऱ्यांवर कर अगर पट्टी बसविण्यापूर्वी त्याला चरितार्थापुरती योग्य ती सोय करून देणे हे सरकारने आपले कर्तव्य मानले पाहिजे.
- 2) जमिनीचे किमान उत्पन्न ठरवून त्यापेक्षा कमी उत्पन्नावर सारा अजिबात माफ करावा आणि किमान उत्पन्नापेक्षा जास्त उत्पन्न असलेल्या जमिनीवर वाढत्या मानाने साऱ्याची आकारणी करण्याच्या दृष्टीने जमीन महसूल कायद्यात दुरुस्ती झाली पाहिजे.

वरील डॉ. आंबेडकरांचे विचार हे कृषीवर कर आकारू नयेत असे नसून ते योग्य पद्धतीने आकारावे ज्यातून लहान शेतकरीवर्गाच्या हिताला, त्यांच्या चरितार्थाची हाणी होणार नाही याची काळजी घेतली जाईल. भारतात लहान शेतकरी वर्गाची संख्या खूप आहे पुन्हा नव्या आर्थिक धोरणांच्या माध्यमातून यात भर पडत असतांना या वर्गाच्या हिताला दुखावणे सरकारच्या हिताचे कदापिही होणार नाही. यातून देशात अशांतता निर्माण होण्याचीच जास्त भीती आहे. तेव्हा डॉ. आंबेडकरांचे विचार या ठिकाणी योग्य असेच वाटतात.

एकंदरीत विचार करता भारतात संस्थागत सुधारणा करण्यासाठी जे काही प्रयत्न करण्यात आले त्यात नियोजनाचा मुख्य अभाव दिसून येतो. भारतात भूधारणेच्या असलेल्या पद्धती ज्यात जमीनदारी पद्धती, रयतवारी पद्धती आणि महालवारी पद्धती यांचा समावेश होतो. या पद्धती सुधारक नव्हत्या तर शोषक अशाच स्वरूपाच्या होत्या. यातून पिढी दर पिढी शेतकरी वर्गाचे शोषण झाले आहे. त्यानंतर विनोबा भावे यांचे भूदान आणि ग्रामदान भारतात सफल होऊ शकले नाही. सरकारी पातळीवर विचार करता आतापावेतो लहान शेतीच्या बाबतीत धाडसी विचार झाला नसल्याचेही निदर्शनास येते. भूमी कराच्या धोरणाचा विचार करता यातून लहान शेतकरी वर्गाच्याच हिताला हाणी होत असल्याचे आपल्या निदर्शनास येते. त्यामुळे भारताला संस्थागत सुधारणा करण्यात अपयश आले आहे असेच म्हणावे लागत आहे.

या अपयशाला दूर करण्याचा मार्ग आपणास डॉ. आंबेडकरांच्या विचारात दिसून येतो. डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेले शेतीचे राष्ट्रीयीकरण, सामुहिक शेतीची पद्धती, शेतीच्या लहान तुकड्यावरील उपाय, जमिनीच्या एकीकरणाचे

उपाय आणि जमिनीचे विस्तारीकरणाचे उपाय हे भारतीय शेतीच्या अखंड प्रगतीला साजेसे ठरणार आहेत. या विचारांच्या अंमलबजावणीतून शेतीतील पारंपरिक तसेच नवीन आर्थिक धोरणांच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या समस्या सोडविण्यास मदत होणार आहे. या विचारांच्या माध्यमातून शेती क्षेत्राला एक नवीन दिशा मिळण्यास मदत होणार, शेवटी देशातील 65% जनता जी शेतीवर सर्व बाबतीत अवलंबून आहे त्यांचा विचार करण्यात यावा हा डॉ. आंबेडकरांच्या विचारा मागचा हेतू आहे, हे आपल्या लक्षात येते.

कृषी वित्त आणि ग्रामीण ऋण :-

कृषी एक व्यवसाय आहे आणि प्रत्येक व्यवसायाप्रमाणे कृषीलाही स्वस्तः आणि पर्याप्त वित्ताची आवश्यकता असते. भारतीय शेतकरीवर्गाला याची आवश्यकता अधिकच भासते कारण भारतातील शेती ही आर्थिक धारणेला अनुसरून नाही. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न इतके कमी असते की स्थायी सुधारणा तर दूरच असतात त्यांना दैनंदिन खर्चाकरिता कर्ज घ्यावे लागते. सर फ्रेड्रिक निकलसन म्हणतात की, “शेतकऱ्यांना कर्ज घेणे अनिवार्य असते. उधार घेणे हे काही आपत्तीजनक नाही परंतु या कर्जाचा जर दुरुपयोग करण्यात आला तर ऋणग्रस्ततेचे संकट मात्र नक्कीच कोसळत असते.”¹²⁸

कृषी कार्याकरिता तिन प्रकारच्या कर्जांची आवश्यकता असते.

1) अल्पकालीन कर्ज 2) मध्यकालीन कर्ज आणि 3) दीर्घकालीन कर्ज. भारतीय शेतकरी या कर्जाची मागणी दोन साधनांमधून करित असतो. त्यात संस्थागत साधन आणि दुसरे गैर-संस्थागत साधन होय. गैर-संस्थागत स्रोतात महाजन आणि सावकार, नातेवाईक, व्यापारी, जमीनदार, दलाल यांचा समावेश होतो तर संस्थागत स्रोतात सहकारी संस्था, व्यापारी बँक, क्षेत्रीय ग्रामीण बँक आणि राज्य सरकार यांचा समावेश होत असतो. स्रोत

¹²⁸ डॉ. पी.के. गुप्ता- कृषी अर्थशास्त्र पृ. 252

तक्ता क. 23
देशात सन 2002 मधील कृषी कर्जाचा एकूण पुरवठा
(आकडे % मध्ये)

स्रोत	कर्ज पुरवठा
अ) संस्थागत स्रोत	57.1
सहकारी संस्था	27.3
वाणिज्य अधिकोष	24.5
सरकार	2.3
अन्य	3.0
ब) गैर-संस्थागत स्रोत	42.9
व्यवसायिक सावकार	19.6
कृषी सावकार	10.0
नातेवाईक आणि मित्र	7.1
अन्य	6.2
एकूण (अ+ब)	100.00

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 587
वरील तक्त्यातून स्पष्ट होते की सन 2002 मध्ये देशात शेतकरी वर्गाने घेतलेल्या कर्जाचे प्रमाण हे संस्थागत स्रोतातून 57.1% तर गैर संस्थागत स्रोतातून 42.9% होते.

देशात सन 1951 मध्ये सावकारी कर्जाचे प्रमाण हे एकूण कर्जाच्या 90% होते. ही परिस्थिती आज देशात बदलेली दिसत असली तरी मात्र आज गैर-संस्थागत स्रोताचे महत्त्व कमी झालेले दिसत नाही.

तक्ता क्र. 24

देशात कृषी कर्जाचा एकूण पुरवठा (आकडे % मध्ये)

वर्ष	संस्थागत स्रोत	गैर-संस्थागत स्रोत
1971	29	71
1981	61	39
1991	64	36
2002	57.1	42.9

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 588
वरील तक्त्यात देशातील कर्ज पुरवठ्याची प्रवृत्ती निदर्शनास येते. सन 1971 मध्ये गैर-संस्थागत स्रोताचे प्रमाण 71% असतांना ते सन 1981 आणि 91 मध्ये कमी झालेले दिसून येते. ही परिस्थिती देशात शेतीच्या योग्य धोरणाचे निदर्शक म्हणता येईल परंतु सन 1991 नंतर देशात आलेल्या जागतिकीकरणामुळे सरकारने संस्थागत कर्ज पुरवठ्यात कपात करण्याच्या धोरणाचा वापर केल्यामुळे शेतकरी वर्गाला गैर-संस्थागत स्रोताकडे वळावे लागले आणि त्यामुळेच सन 2002 मध्ये कृषी कर्जात गैर-संस्थागत स्रोताचा वाटा वाढल्याचे दिसत आहे. ही वाढ 6.9% ने झालेली असून यातून शेतकऱ्यांच्या गळ्यात पुन्हा सावकारी पाश येणार आहे.

भारत सरकारच्या आग्रहास्तव रिजर्व्ह अधिकोषेने सन 1987 मध्ये प्रा. खुसरो यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘कृषी कर्ज शोध’ समितीची (Agricultural Credit Review Committee- 1987) स्थापना केली. समितीने आपला अहवाल सन 1989 मध्ये सादर केला. या अहवालानुसार- “भारतात संस्थागत कर्जाच्या फलस्वरूप शेतकरी वर्गाची सावकारी कर्जातून काही प्रमाणात सुटका झाली आहे. परंतु आतापर्यंत लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना आवश्यकतेनुसार कर्जप्राप्ती होत नसल्याचे यात म्हटले आहे.”¹²⁹

देशात लहान आणि सीमांत शेतकरी वर्ग हा ग्रामीण भारतात राहतो. या वर्गात सध्या ऋणग्रस्ततेचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

¹²⁹ डॉ. पी.के. गुप्ता- कृषी अर्थशास्त्र पृ. 258

घेतलेले कर्ज फेडू न शकल्याने आणि सावकरी कर्जाचे जास्त व्याज दर या मागील कारण आहे. देशात 20% ते 120% व्याज हे सावकार आकारत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. देशातील लहान शेतकऱ्यांना जुने कर्ज फेडण्याकरिता नवीन कर्ज घ्यावे लागत असते आणि यातूनच ऋणग्रस्ततेच्या चक्राला सुरुवात होते.

तक्ता क्र. 25

देशात विविध कृषी धारक शेतकऱ्यांची ऋणग्रस्तता. (सन 2003)

0.41-1.0	.01-0.40	< 0.01	धारणांचा आकार (हेक्टर)
2,83,610	2,92,867	12,594	एकूण शेतकरी कुटुंब (00)
1,29,211	1,30,112	5,708	ऋणग्रस्त शेतकरी कुटुंब(00)
29.8	30.0	1.3	ऋणग्रस्त शेतकरी कुटुंब (%)
8,623	6,545	6,121	प्रती शेतकरी कर्ज (रू.)
45.6	44.4	45.3	ऋणग्रस्तता (%)
52.8	43.3	22.6	कर्जाचा स्रोत
47.2	56.7	77.4	संस्थागत (%) मैर-संस्थागत (%)

एकूण	10.0	4.1-10.0	2.1-4.0	2.0 पर्यंत	1.01-2.0
8,93,504	7,778	42,581	93,504	7,49,671	1,60,600
4,34,242	5,148	27,734	54,409	3,46,951	81,920
100.00	1.2	6.4	12.5	79.90	18.8
12,585	76,232	42,532	23,456	8,870	13,762
48.6	66.4	65.1	58.2	46.3	51.0
57.7	67.6	68.8	65.1	51.3	57.6
42.3	32.4	31.2	34.9	48.7	42.4

स्रोत : एस.पी. सिंह -संकटग्रस्त कृषी, वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी,
भारत 2008-09 पृ.58

वरील तक्त्यावरून खालील महत्वाचे निष्कर्ष काढता येतील -

1) देशात एकूण शेतकरी संख्येच्या तुलनेत अर्ध सीमांत, सीमांत आणि लहान

शेतकरी कुटुंबांची संख्या सर्वाधिक आहे, ती 7,49,671 इतकी आहे.

2) या शेतकऱ्यांचे ऋणग्रस्त शेतकऱ्यामध्ये प्रमाण (79.90 टक्के) सर्वाधिक आहे.

3) देशात 0.01 पेक्षा कमी आणि 0.01 - 0.40 हेक्टर भूमी धारकांना

गैर-संस्थागत कर्ज घेण्यावाचून दुसरा पर्याय नसल्याचे सिद्ध होते.

4) देशात एकूणच कृषी क्षेत्रात 48.6% ऋणग्रस्तता असल्याचे यातून सिद्ध होते.

5) कृषी क्षेत्रातील सरासरी कर्जाचे प्रमाण लक्षात घेता ते 12,585 रु. प्रती

शेतकरी आहे.

कृषी कर्जा बाबतीत तज्ज्ञांच्या समितीने जूलै 2007 मध्ये म्हटले की, “कृषी तील मुख्य समस्या फक्त ऋणग्रस्तता नाही तर उत्पादनातील घट, बाजारातील वाढत्या जोखमी, संस्थागत कर्जाची कमतरता तसेच उत्पन्नाच्या इतर साधनांचा अभाव आहे. यात कर्जमाफी शेतकऱ्यांकरिता अल्पकालीन उपाय आहे, यातून वरील समस्यांची सोडवणूक होत नाही.”¹³⁰ आणि म्हणूनच देशात कर्ज पुरवठ्याकरिता एका सशक्त अशा सरकारी यंत्रणेची आवश्यकता आहे.

देशात स्थापित संस्थागत स्रोत हे एकंदरीत कृषी कर्ज पुरवठा करण्यास अपयशी आहेत कारण आजही शेतकरी वर्गाला सावकारी कर्ज घ्यावेच लागत आहे. नाबार्ड सारख्या संस्था या ग्रामीण

¹³⁰ एस.पी. सिंह -संकटग्रस्त कृषी, दैकल्पीक आर्थिक वर्षांकी,भारत 2008-09 पृ. 58

विकासावर भर देणाऱ्या असल्या तरी सरकारी वित्ताच्या अभावी त्यांना योग्यपणे कार्य करण्यास अनेक अडचणी निर्माण होत आहेत.

तक्ता क्र. 26

देशातील विविध संस्थागत स्रोतातून कर्जपुरवठा

(आकडे एकूण 100% कर्जाच्या % मध्ये)

वर्ष	सहकारी अधिकोष	क्षेत्रीय ग्रामीण बँक	वाणिज्य बँक
1984-85	55	-	45
1997-98	44	6	50
2002-03	34	8	58
2006-07	21	10	69
2007-08	19	10	71
2008-09	13	9	78
2009-10	20	12	68

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 591
वरील तक्ता हे दर्शवितो की, भारतात सहकारी अधिकोष आणि क्षेत्रीय ग्रामीण अधिकोष हे कर्ज पुरवठा करण्यास अक्षम ठरत चालले आहेत. हा जागतिकीकरणाच्या धोरणांचा परिणामही म्हणता येईल की देशात सन 1984-85 मध्ये 55% कर्ज पुरवठा करण्याची असलेली क्षमता आज कमी झालेली आहे. यात सन 2008-09 च्या तुलनेत वाणिज्य अधिकोषही मागे पडत चालले आहेत.

यातून काही मार्ग निघावा या हेतूने जर डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा आधार घेतला तर, आपल्या लक्षात येते की डॉ. आंबेडकरांनी सशक्त वित्त पुरवठा करणे ही शासनाची मुख्य जबाबदारी आहे असे म्हटले होते.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की -

- 1) बी-बियाणे, खत, शेतीची औजारे, पशू आणि पाणी इ. ची आपूर्ती करून सामुहिक शेतीला वित्तीय सहकार्य करणे, हे राज्याला बंधनकारक असेल.

2) शेतीची प्रगती होऊन तो धंदा जास्त फलद्रुप व्हावा म्हणून लॅंडमॉर्गेज अधिकोष, उत्पादक शेतकरी वर्गाच्या सहकारी पतपेढ्या आणि खरेदी विक्री करणारी महामंडळे यांची स्थापना करणे गरजेचे आहे.

या दोन मुख्य विचारात शेतीच्या कर्ज धोरणांचे समाधानकारक उत्तर डॉ. आंबेडकरांनी दिले असल्याचे आपल्या लक्षात येईल. शेतीच जर राज्याच्या मालकीची असेल आणि त्यात सामुहिक शेती जर करण्यात येत असेल आणि त्याकरिता भांडवल पुरविण्याची जबाबदारी जर फक्त शासनावरच देण्यात आली तर यातून शेतकरी ऋणग्रस्ततेत सापडण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. यामध्ये सावकारी ऋणातूनही शेतकरी वर्गाला मुक्ततः मिळू शकणार आहे.

नवीन कृषी धोरण :-

देशात पहिल्या आणि दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये मोठ्या आणि मध्यम सिंचनाच्या योजनांना प्राथमिकता देण्यात आली. याच काळात सहकारी शेतीवर भर देण्यात आला. परंतु देशात सन 1965-66 आणि 1966-67 मध्ये भयंकर अवर्षण निर्माण होऊन उपासमारी पासून वाचविण्याकरिता 1 करोड 90 लाख टन खाद्यान्न आयात करावे लागले. या परिस्थितीतून देशात कृषी विकास धोरणांवर पुनर्विचार करण्याची वेळ आली. यात कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता वाढविण्याचे महत्त्व मान्य करण्यात आले.

देशामध्ये 60-70 च्या दशकात 'हरित क्रांती'ची लहर येण्यास सुरुवात झाली. हरित क्रांतीमध्ये अधिक उत्पादक बियाणे, खते, पाण्याच्या मुबलक सोयी आणि विद्युतीकरणाचे तत्त्व यात मान्य करण्यात आले. यात पारंपरिक पद्धतीचा त्याग करून यंत्रांच्या साहाय्याने शेती करण्यावर भर देण्यात आला. याचा मुख्य उद्देश देशाला खाद्यान्नाच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता प्राप्त करणे हा होता. मुळात चांगल्या उद्देशाने आलेली ही योजना सफलही झाली. सन 1970-71 मध्ये देशात तांदळाचे उत्पादन वाढायला लागून ते 350 लाख टन तर गव्हाचे उत्पादन 110 लाख टनापर्यंत वाढले. या काळात देशात एकूण खाद्यान्नात 820 लाख टनाची वाढ झाली.

तक्ता क्र. 27

देशात खाद्यान्नाचे उत्पादन (आकडे लाख टनामध्ये)

वर्ष	तांदूळ	गहू	तांदूळ आणि गव्हाचे (%)
1960-61	350	110	31
1980-81	540	360	67
1999-2000	900	760	84
2006-07	930	750	81
2007-08	960	780	81
2008-09	990	810	82

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 518

वरील तक्त्यातून देशात सन 1999-2000 पर्यंत खाद्यान्नामध्ये झापाट्याने वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते पण त्यानंतर मात्र खाद्यान्नात होत असलेली वाढ ही अत्यंत मंद स्वरूपाची आहे. यात देशातील तांदूळ आणि गव्हाच्या उत्पादनाची टक्केवारी बघितली तर ती सन 2006 आणि 2007 मध्ये 81% वर स्थिर झालेली दिसून येते. याचाच अर्थ देशात 'हरित क्रांती'चा प्रभाव हा हल्ली कमी-कमी होत चाललेला आहे. हा देशातील अन्नसुरक्षिततेच्या दृष्टीने अनिष्ट संकेत म्हणता येईल.

हरित क्रांतीच्या भविष्याच्या वाटचालीबाबतीत श्री. हरीश दामोदरन म्हणतात की, “एखाद्या देशात ज्यात संकरित बियाण्यांचा महत्त्वपूर्णरीत्या वापर करण्यात येतो, तो चीन आहे. चीन देशात तांदळाचे 70% उत्पादन घेतले जाते. याकरिता चीन सरकार संकरीत बियाणे सबसिडीवर शेतकऱ्यांना देत आहे. संकरीत बियाणे उत्पादन करणाऱ्यांना चीन सरकार प्रोत्साहन देत आहे तसेच बियाण्यांचे मानकीकरण करूनच ते वितरीत करण्यात येते.”¹³¹ भारत सरकारला चीन कडून हे सर्व शिकून घेणे आज आवश्यक आहे.

¹³¹ दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 527

कृषीतील हरित क्रांतीच्या पहिल्या टप्प्यानंतर मात्र भारत सरकारने 28 जुलै 2000 रोजी राष्ट्रीय कृषी धोरणाची घोषणा केली. 1990 मधील कृषी विकासाचा कमी होत चाललेला दर लक्षात घेऊन हे नवीन धोरण तयार करण्यात आले. त्यात कृषी विकासाच्या दृष्टीने खालील बाबींचा समावेश केल्या गेला.

- 1) कृषी विकासाला गती देण्याकरिता खाजगीकरणाचा वापर करणे.
- 2) ठेका कृषी तसेच पट्ट्याने देण्याची व्यवस्था करणे.
- 3) कृषी क्षेत्रात खाजगी गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देणे.
- 4) जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारानुसार मात्रात्मक निर्बंध कमी केल्याने किंमतीतील उतार चढावापासून शेतकऱ्यांना संरक्षण देण्याकरिता निर्यातीवर भर देणे.
- 5) 'राष्ट्रीय पशुधन प्रजनन युक्ती' धोरणाचा अवलंब करणे. त्यातून दूध, अंडे आणि पशुधनाचे उत्पादन वाढविणे.
- 6) पशुपालन, कुक्कुटपालन, डेरी आणि जल कृषीला उच्च प्राथमिकता देणे.
- 7) देशातील कृषी बाजारांना उदार(खाजगी) बनविणे.
- 8) व्यापारी शेतीवरील कर निर्धारणाचे समीक्षण करणे.
- 9) देशातील कृषी मालाच्या वाहतुकीतील प्रतिबंध कमी करणे.
- 10) उत्पादन शुल्काचे समीक्षण करणे.
- 11) ग्रामीण विद्युतीकरणावर भर देणे.
- 12) शेतकऱ्यांना विमा सोयी पुरविणे. ¹³² इ. बाबींचा समावेश करण्यात आला.

नवीन कृषी धोरणाचा मुख्य उद्देश कृषी उत्पादनातील वृद्धीदर वाढवून 4% प्रतीवर्ष करणे हा राहिलेला आहे. फक्त 4% ची वाढ करणे हा एक प्रकारे कृषीची अवहेलना करण्यासारखा मुद्दा आहे. यात कृषी यंत्रे, ट्युबवेल आणि मानव संसाधनामध्ये खाजगी गुंतवणूक केली जाणार असल्याने लहान शेतकरी वर्गाला याचा निश्चितच लाभ होणार नसल्याचे दिसून येते. ठेका कृषी तसेच पट्ट्याने देण्याची व्यवस्था करण्यात आल्याने यातून ग्रामीण

¹³² एस.के.मिश्र आणि वी.के.पूरी - भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालया प्रकाशन, नागपूर पृ. 297

बेरोजगारीत आणखी भर पडणार आहे. शेतीच्या खाजगीकरणातून शेती ही मोठ्या कंपन्यांच्या हातात जाऊन यंत्रिक शेती केली जाणार आणि पुन्हा शेतमजूर आणि बेरोजगार यांचे नव्याने प्रश्न निर्माण होणार आहेत.

CSO द्वारे 7 फेब्रुवारी 2006 ला केलेल्या अध्ययनाच्या निष्कर्षाद्वारे कृषी विकास दर 2.3% अनुमानित करण्यात आला. जो की 4% निर्धारित करण्यात आलेला होता. यातून सरकारी नियोजनाचा अभाव तर जाणवतोच पण कृषी क्षेत्राची होत चाललेली कुचंबनाही यातून जाणवते.

तक्ता क्र. 28

मुख्य खाद्यान्न उत्पादन (मिलियन टनामध्ये)

पिके	सन 2001-02	सन 2005-06
तांदूळ	93.3	73.8
गहू	72.8	-
दाळ	13.4	5.0
खरीप आणि रब्बी पिके	212.9	105.3

स्रोत - प्रतियोगिता सिरीज, आगरा, पृ. 7

तक्ता क्र. 29

व्यापारी शेती उत्पादन (मिलियन टनामध्ये)

पिके	सन 2001-02	सन 2005-06
भुईमुंग	7.0	5.9
मोहरी	5.1	-
सोयाबीन	6.0	6.6
इतर तेलबिया	2.6	2.1
कापूस	10.0	15.9
ज्यूट	10.0	15.9
ऊस	11.7	10.1

स्रोत - प्रतियोगिता सिरीज, आगरा, पृ. 7

वरील दोन्ही तक्त्याचा आढावा घेता सन 2005-06 मध्ये या राष्ट्रीय कृषी धोरणाची काय अवस्था झालेली आहे ते लक्षात येते. देशात उत्पादन वाढण्याऐवजी ते कमी झालेले असून यातून सरकारचे लक्ष फक्त शेतीच्या खाजगीकरणावरच मुख्यता राहिले आहे.

भारतातील सत्ताधारी संप्रग सरकारने सन 2004 मध्ये शेतकऱ्यांवर राष्ट्रीय आयोग बसवून प्रसिद्ध कृषी वैज्ञानिक डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांना अध्यक्ष म्हणून नियुक्त केले. या आयोगाने अशा शिफारशी केल्यात की त्या जर अंमलात आणल्या तर शेतीचा कायापालट होण्यास वेळ लागणार नाही. यात धोरणात्मक सुधारणा म्हणून 'शेतकरी' शब्दाची नवीन व्याख्या करण्यात आली ती म्हणजे, 'भूमीहीन शेतमजूर, पीक-सहभाजक, लहान, सीमांत आणि लघु सीमांत, मोठे शेतकरी, मत्स्य व्यवसायातील स्त्रिया आणि पुरुष, दुधउत्पादक, कुक्कूटपालक, पशूपालक, रेशीम उत्पादक, किट-पालन करणारे आणि जैव- किटकनाशक उत्पादक यांचा समावेश करण्यात आला.'

राष्ट्रीय आयोगाने कृषी नविनीकरण कार्ययोजनेच्या अंतर्गत पाच मुख्य बाबींचा समावेश केला. यात 1) भूमी स्वास्थ सुधार 2) सिंचनाच्या सोयी 3) कर्ज आणि विमा 4) तंत्रज्ञान आणि 5) बाजारपेठा. राष्ट्रीय आयोगाने आपला निष्कर्ष मांडताना सांगितले की, 'आम्हाला कृषी पतनाचे मूक दर्शक बनून राहायचे नसून, खाद्य, मानविय सुरक्षा आणि यासोबतच राष्ट्रीय प्रभूसत्ता दावणीला लागली आहे. समग्र आर्थिक विकास दराचा काहीही अर्थ उरत नाही जेव्हा आपण 60% लोकसंख्येच्या आर्थिक स्वास्थ आणि उत्तम जीवनाची देखरेख करत नसू.' याचे तीन मुख्य परिणाम होणार आहेत. -

- 1) शेतकऱ्यांच्या व्यथा आणि ग्रामीण असंतोष पसरल्यास नक्षलवाद आंदोलनाला बळ मिळणार आणि त्याचा विस्तार होणार.
- 2) 'जहाज ते मूख' (Ship to mouth) पर्यंत च्या युगाची वापसी होणार आणि परदेशी धोरणातून आमची प्रभूसत्ता समाप्त होणार.

3) यातून रोजगार-विहीन किंवा नकारात्मक रोजगार विकासाची स्थिती निर्माण होवून घाणेरड्या वस्तीच्या (झोपडपट्टी) विस्ताराला प्रोत्साहन मिळणार.¹³³

शेतकऱ्यांवरील राष्ट्रीय आयोगाचे अहवाल एक तांत्रिक दस्तावेज आहेत. परंतु यात भू-सुधारणेसंबंधी कोणतेही धोरण दिसून येत नाही. 11 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या दृष्टिपत्रात 'सर्व-समावेशी विकासा'चे निर्धारण करण्यात आले. परंतु हे तेव्हाच शक्य होणार आहे जेव्हा देशातील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक केली जाणार आहे. हरित क्रांतीच्या विफलतेचे निर्धारण राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या ऋणग्रस्ततेच्या आकडेवारीवरून होते. देश आता दुसऱ्या हरित क्रांतीची वाट पाहतो आहे. उदारीकरणानंतर 'ग्रामीण क्षेत्रा'ला उपेक्षेने 'भारत' असे म्हणण्यात येत आहे. म्हणजेच ज्यांचा विकास झाला ते 'इंडिया' आणि जो उपेक्षित राहिला तो 'भारत' असे नवीन समीकरण तयार झाले आहे.

या संदर्भात की, जिथे शेतीच्या बाबतीत नवीन धोरणे प्रभावी राहू शकली नाहीत. यात शासकीय अंमलबजावणीची कमतरताच जास्त दिसून येते. तसेच लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या प्रश्नालाही यातून फार काही न्याय मिळाला असे नाही. तेव्हा एक नियोजनबद्ध योजनाच यात प्रभावी ठरू शकणार आहे. या बाबतीत डॉ. आंबेडकरांच्या 'राज्य समाजवादा'चे आणि त्यांनी संस्थापित 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन' या पक्षाच्या जाहिरनाम्यात भारतीय शेतीच्या संदर्भात काही आर्थिक धोरणांची मांडणी केलेली आहे त्यांचा जर इथे विचार करण्यात आला तर त्यातून भारतीय कृषीचे चांगले फलीत प्राप्त होण्यासारखे आहे.

येणाऱ्या काळात नवीन आर्थिक धोरणातून नवनवीन समस्या निर्माण होणार आहेत. यातून नवीन विकासाची वाट निर्माण करण्याकरिता सशक्त शासकीय धोरणांची आवश्यकता आहे. या नवीन धोरणात जर डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या 'राज्य समाजवादा'च्या धोरणांचा समावेश करण्यात आला तर शेती क्षेत्रातील नवीन उत्क्रांतीला नक्कीच सुरुवात होणार आहे.

¹³³ दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 532

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या :-

भारतात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही रोजचीच बातमी झाली आहे. दहा-शंभर-हजार- नाहीत तर सन “2005 ते 2011 पर्यंत 2,56,913”¹³⁴ भारतीय शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत. ते प्रामुख्याने नगदी पिके, विशेषतः कापूसपट्ट्यामध्ये केंद्रीत आहेत. देशात आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, मराठवाडा, विदर्भात सर्वात जास्त आणिबाणीची परिस्थिती दिसून येते.

सन 1970 नंतर पारंपरिक बियाणे आणि खते यांचा वापर कमी होऊन सुधारित, संकरित बियाणे, रासायनिक खते, आणि रासायनिक किटकनाशके यांचा वापर वाढत चालला आहे. विशेषतः कापसावर किटकनाशकांची फवारणी मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. शेतीत रासायनिक खते आणि किटकनाशके यांच्या माऱ्याखाली जिवाणूंची संख्या कमी होत आहे. गांडूळे नाहीशी झालीत, मित्र किटक, मधमाशा, फुलपाखरे, आणि पक्षी कमी झाले आहेत. जमीन कडक झाली, जमिनीची गुणवत्ता घसरल्याने उत्पादन कमी होत आहे. किटकांमध्ये प्रतिरोध निर्माण झाल्याने फवारणीचा मारा वाढून लागवडीचा नगदी खर्च दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे.

या अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी मदत करण्याऐवजी सन 1991 पासून शासनाने नवीन आर्थिक धोरण रेटून शेतकऱ्यांवर मोठा आघात केला आहे. या धोरणामुळे रासायनिक शेती-जी बियाणे, खते, किटकनाशके या सर्वच आदानांसाठी नगदी खरेदीवर अवलंबून असते, त्यामुळे शेतीचा खर्च बराच वाढला आहे. याच काळात नवीन आर्थिक धोरणाखाली शासनाने शेतमाल आणि इतर उत्पादित वस्तू यांच्या आयातीवरील निर्बंध उठविले. अमेरिका शासनाने मोठे अनुदान दिलेला शेतमाल जागतिक बाजारपेठेत ओतून शेतमालाच्या किंमती पाडायला सुरुवात केली. या मालाची आयात भारतात खुली केल्याने देशी बाजारातही शेतमालाचे भाव कोसळले आहे.

“सन 1991 च्या किंमतीशी तुलना करता सन 2001 मध्ये जागतिक बाजारातील कापसाची किंमत 40% ने कमी झाली. 1990-91 साली भारताने फक्त 200 टन कापूस आयात केला होता. आयात खुली केल्यावर 2001-02 साली हीच आयात 3,87,000 टन एवढी वाढली. त्यामुळे देशात कापसाचे भाव

¹³⁴ National Crime Record Bureau – Report 2010.

घसरू लागले. महाराष्ट्रात याचा आढावा घेतला असता- सन 2002-03 साली H6 जातीच्या कापसाचा उत्पादन खर्च प्रती क्विंटल 2,358 रु. होता तर किमान आधार किंमत 1,875 रु. होती. NHH 44 जातीच्या कापसाचा उत्पादन खर्च 2,319 रु. तर आधार किंमत 1,620 रु. होती.”¹³⁵ यावरून खर्चा पेक्षा कमी आधार किंमती निर्धारित करण्यात आला असल्याचे दिसून येते. याचाच परिणाम म्हणावे लागेल की, वारंवार शेती ही तोट्यात चालली आहे यातून शेतकऱ्यांवर कर्जाचा बोजाही वाढत चालला असून अगतिकतेने शेतकरी आत्महत्येकडे लोटले जाऊ लागले आहेत.

1) बि.टी. कापसाचे अर्थशास्त्र :-

जननिक अभियांत्रिकी (Genetic Engineering) तंत्रज्ञान वापरून कापसाचे हे नवीन वाण तयार केले आहे. यात वनस्पती, मासे, प्राणी असे सजीव सृष्टितील घटक आणि इतर सूक्ष्मजंतूंच्या मूळ नैसर्गिक स्वरूपात जननिक बदल घडवून ही बियाणे तयार केलेली आहेत. ‘बसीलस थुरिंगिएन्सिस’ (B.T.) नावाचे जीवाणू नैसर्गिकरित्या जमिनीत आढळतात. या जीवाणूपासून बी.टी. कीटकनाशके सन 1920 पासून तयार केली जात आहेत. दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी शेती क्षेत्रात पदार्पण करण्यास सुरुवात करून या बियाण्यांचा जगभर प्रचार आणि प्रसार केला आहे. बि.टी हे तंत्रज्ञान भारतीय शेतीला नवीन आहे. तेव्हा बि.टी लागवडीकरिता पीक पद्धती, जमिनीची उपलब्धता, सिंचनाच्या सोयी, खर्च करण्याची आर्थिक क्षमता, योग्य वाणाची निवड, किड नियंत्रण या सर्वांची नियोजनबद्ध आखणी करावी लागते. भारतीय शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने ही अशक्य बाब आहे.

“विदर्भ-मराठवाड्यात कापूस हे प्रामुख्याने कोरडवाहू पीक आहे. एकरी 2 ते 3 क्विंटल उत्पादन आणि एकरी खर्च 4 ते 5 हजार रु. त्याच्या तुलनेत भाव फक्त 1,750 ते 1,800 प्र. क्विं. असल्याने बि.टी. पासून जास्त उत्पादनाच्या मोहातून याचा पेरा वाढविण्यात आला. आंध्रप्रदेशात केलेल्या अभ्यासानुसार, कोरडवाहू शेतीत 2004 साली बि.टी चे उत्पादन एकरी 3.86 क्विं. आले, ठोक उत्पन्न 700 रु मिळाले. महाग बियाणे आणि

¹³⁵ सुलभा ब्रम्हचे, - ‘शेतकरी जात्यात’, पृ. 31

किटकनाशकांसाठी बराच खर्च करावा लागल्याने सरासरीने 3,450 रु. तोटा शेतकऱ्यांना झाला. बी.टी. च्या प्रसारानंतर मूळ कुजव्या (root rot) रोग उद्भवला आणि त्यामुळे अन्य पिकांना बाधा होण्याचा धोका निर्माण झाला. याबाबतचे शास्त्रीय अहवाल आणि लोकचळवळीच्या खाली आंध्र सरकारने तेव्हा वापरात असलेली मॉन्सॅन्टो-महिकोच्या तीन वाणांवर बंदी घातली.”¹³⁶ सन 2002 मध्ये विदर्भात सुमारे 30,000 हेक्टर बी.टी. बियाण्यांचा पेरा करण्यात आला. यावेळी 70% पीक मूळ कुजव्या रोगाने उध्वस्त झाले. शेतकरी वर्गाला यातून 500 कोटी रु. चे नुकसान सहन करावे लागले. सध्या शेतकऱ्यांना बिगर बी.टी. वाण मिळणे कठीण झाले असल्याने नाईलाजाने का होईना बी.टी. वाण वापरावे लागत आहे.

बी.टी. बियाण्यांच्या वापरातून शेतकरी चहू बाजूंनी संकटात अडकलेला आहे. याबाबतीत शासनानेही आपली जबाबदारी सोडून दिलेली आहे. शेतीबाबत संशोधन आणि मार्गदर्शनाची शासकीय सेवा कोलमडल्याने खाजगी कंपन्या, व्यापारी, दुकानदार हेच आता सल्लागार बनले आहेत. परिणामी बी.टी. कापसाच्या बियाण्यांच्या आक्रमक प्रसारात ते सामिल आहेत. बी.टी. बियाणे महाग म्हणून त्यासाठी कर्ज, पाऊस वेळेवर पडला नाही म्हणून दुबार पेरणी आणि कर्ज, खर्चिक मशागतीकरिता कर्ज, महाग किटकनाशकांसाठी कर्ज, त्यात बनवाबनविमुळे पिकाचे मोठे नुकसान शेवटी हाती आलेल्या पिकाला भाव मिळतो तो उत्पादन खर्चाच्या 65%. यातील लहान शेतकरी तर सावकारांच्या दावणीला बांधलेले, त्यांना कर्जाचा एकच उपाय तो म्हणजे सावकार. “सन 2006 च्या डिसेंबरमध्ये महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्ह्यातील वणी तालुक्यातील बाजारसमितीकडे कापूस घेऊन गेलेले शेतकरी तीन-तीन दिवस वाट पाहून वैतागले आणि त्यांनी घेराव आंदोलन केले, तेव्हा गोळीबार करण्यात आला. यात एक शेतकरी ठार, पाच गंभीर जखमी, वर अनेकांना तुरुंगवास, यातील अनेकांवर खुनाची कलमे लावून त्यांच्यावर खटले भरण्यात आले.”¹³⁷

देशात आतापावेतो झालेल्या शेतकऱ्यांची आकडेवारी ही फार चिंतेचा विषय झालेला आहे. भारतीय समाजाच्या सर्व स्तरावरून यावर बोलले जात आहे. राष्ट्रीय गुन्हेगारी नोंदणी संस्था, भारत सरकार यांच्याकडे नोंद झालेल्या

¹³⁶ सुलभा ब्रम्हचे, - ‘शेतकरी जात्यात’, पृ. 41

¹³⁷ सुलभा ब्रम्हचे, - ‘शेतकरी जात्यात’, पृ. 34

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची आकडेवारी या संदर्भात विचारात घेणे संयुक्तिक होणार आहे.

तक्ता क्र. 30

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या (सन 1995 ते 2010)

1998	1997	1996	1995	वर्ष	महाराष्ट्र
2409	1917	1981	1083	संख्या	टक्केवारी
15.04	14.07	14.43	10.10	टक्केवारी	
1813	1097	1706	1196	संख्या	आंध्रप्रदेश
11.32	8.05	12.43	11.16	टक्केवारी	
1883	1832	2011	2490	संख्या	कर्नाटक
11.76	13.45	14.65	23.23	टक्केवारी	
2278	2390	1809	1239	संख्या	मध्यप्रदेश आणि छत्तीसगड
14.22	17.55	13.18	11.56	टक्केवारी	
8383	7236	7507	6008	संख्या	पाच राज्यातील वार्षिक एकूण
52.34	53.12	54.68	56.04	टक्केवारी	
16015	13622	13729	10720	संख्या	वार्षिक देशातील एकूण आत्महत्या
100	100	100	100	टक्केवारी	

2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999
4453	3926	4147	3836	3695	3536	3022	4423
26.10	22.92	22.73	22.35	20.56	21.54	18.20	27.50
2607	2490	2666	1800	1896	1509	1525	1974
15.28	14.54	14.62	10.49	10.55	9.19	9.19	12.27
1720	1883	1963	2678	2340	2505	2630	2379
10.08	10.99	10.76	15.60	13.02	15.26	15.84	14.79
2858	2660	3033	2511	2578	2824	2660	2654
16.75	15.53	16.63	14.63	14.35	17.20	16.02	16.50
11638	10959	11809	10825	10509	10374	9837	11430
68.22	63.97	64.74	63.07	58.48	63.20	59.25	71.07
17060	17131	18241	17164	17971	16415	16603	16082
100	100	100	100	100	100	100	100

1995-10	2010	2009	2008	2007
52483	3141	2872	3802	4238
20.43	19.68	16.54	23.47	25.48
31123	2525	2414	2105	1797
12.11	15.82	13.90	13.00	10.80
35057	2585	2282	1737	2135
13.65	16.19	13.14	10.72	12.84
41067	2363	3197	3152	2856
15.98	14.80	18.41	19.46	17.17
159722	10614	10765	10796	11026
62.17	66.49	61.98	66.66	66.29
256920	15964	17368	16196	16632
100	100	100	100	100

स्रोत :- NCRB- 'Accidental deaths & suicides in India' 1995-10.

वरील तक्त्यावरून खालील महत्वाचे निष्कर्ष देता येतील.-

देशात 1995 ते 2010 या 15 वर्षात एकूण 2,56,920 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. पैकी महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, मध्यप्रदेश आणि छत्तीसगड या पाच राज्यातील आत्महत्यांचे (1,59,722) प्रमाण 62.17 टक्के आहे. डॉ. अंबेडकरांची कर्मभूमी असलेल्या महाराष्ट्रासारख्या प्रगत प्रदेशात सर्वाधिक प्रमाणात (20.43 टक्के) आत्महत्या घडाय्यात ही शासकीय दुर्लक्षाची सीमा म्हणावी लागेल. याच महाराष्ट्राच्या विधानसभेत डॉ. आंबेडकरांनी खारीज करणारे विधेयक सादर करून भूसुधारणेचा पाया घातला (1928).

2) आत्महत्येचे शासकीय मूल्यमापन :-

सन 1991 पासून जागतिकीकरणाच्या धोरण अंमलबजावणीमुळे भारतीय शेतकरी मोठ्या अरिष्टात अडकत चालेलेला आहे. नगदी पिके यात विशेषतः कापूस पट्ट्यात आणि बाणीची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, केरळ, राजस्थान, तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल, मध्यप्रदेश, पंजाब या राज्यांमध्ये मोठ्या संख्येने शेतकरी आत्महत्येकडे ढकलले जात आहेत. काही राज्यात हा चर्चेचा विषय असला तरी काही राज्यात तो गंभीर बनत चालला आहे. 15 वर्षात पन्नास हजारावरून अधिक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या.

सन 2004 मध्ये 'ऑल इंडिया बायोडायनॅमिक अँड ऑर्गेनिक फार्मिंग असोशिएशन'ने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येबाबत चिंता व्यक्त करणारे पत्र मुंबई उच्च न्यायालयाला लिहिले. जनहित याचिका क्र. 164 म्हणून तो दावा 2004 साली नोंदविल्या गेला. उच्च न्यायालयाने मुंबईच्या टाटा समाजविज्ञान संस्थेस आत्महत्येच्या समस्यांचा अभ्यास करून अहवाल तयार करण्यासाठी पाचारण केले. याकरिता "वऱ्हाड, वर्धा, नागपूर, जळगाव, जालना, ओसमानाबाद, बीड आणि हिंगोली जिल्ह्यातील 36 कुटुंबाकडून गोळा केलेल्या माहितीच्या आधारे संस्थेने अहवाल तयार करून तो 15 मार्च 2005 रोजी न्यायालयास सादर केला. ”¹³⁸ मुंबईच्या 'इंदिरा गांधी इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट रिसर्च' या संस्थेने "सन 2005 साली वर्धा, यवतमाळ आणि वाशिम जिल्ह्यातील आत्महत्याग्रस्त 109 गावातील 116 कुटुंबांचा अभ्यास केला. ऑगस्ट 2005 मध्ये मंत्रालयात मुख्य सचिव आणि त्यांचे सहकारी यांच्याबरोबर अहवालावर चर्चा करून अंतिम अहवाल 26 जानेवारी 2006 रोजी तयार केला.”¹³⁹ याशिवाय "यशवंतराव चव्हाण अँकेडमी ऑफ डेव्हलपमेंट एडमिनीस्ट्रेशन' (यशदा) ने शेतकऱ्यांच्या

¹³⁸ - 'Causes of Suicides in Maharashtra: An Enquiry, TISS Report on 15 march 2005

¹³⁹ 'Suicide of Farmers in Maharashtra, Indira Gandhi Institute of Development Research (IGIDR), Mumbai, Report on 26 Jan. 2006

आत्महत्येबाबत यवतमाळ जिल्ह्यातील अभ्यास करून आपले विचार सन 2006 च्या आपल्या अहवालात मांडलेले आहेत.”¹⁴⁰

वरील अभ्यासांतून मांडलेले निष्कर्ष तपासल्यास असे प्रामुख्याने आढळून येते की, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे मुख्य कारण कर्जाचा असह्य बोजा, कर्ज वसूलीचा तगादा आणि जमिनीवर कब्जा हे होत. शेतकऱ्यांवर कर्जाचा बोजा वाढण्यामध्ये खते, किटकनाशके यांची वाढती गरज, घसरलेले शेतमालाचे भाव, खाजगी कर्जाचा भार आणि बी.टी. कापसापासूनची फसवणूक हे होत. देशात सीमांत आणि लहान शेतकऱ्यांमध्ये आणि त्यातील प्रामुख्याने अनुसूचित जाती-जमाती, भटक्या जमाती अशा पददलितांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण थोडे जास्त आहे. कोरडवाहू शेतीत मध्यम शेतकरीही मोठ्या अरिष्टात अडकलेला आहे. यात 83% आत्महत्या लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांनी केलेल्या आहेत. आत्महत्या केलेल्या कुटुंबामध्ये सरासरीने 38 हजार रु. कर्जाची थकबाकी दिसून येते. काही कुटुंबाबाबत कर्जाची रक्कम 1 ते 2 लाख रु. होती. ही कुटुंबे वगळल्यास बहुसंख्य कुटुंबाकडे साधारणतः 10 हजार रु. ते 25 हजार रु. थकबाकी दिसून येते.

या बाबतीत असे म्हणता येईल की, देशात वाढत चाललेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा भारतीय समाज जीवनाला काळीमा फासणारा प्रश्न आहे. ज्या देशात अन्नदाताच मरत असेल तर याहून मोठे संकट आणि शरमेची बाब दुसरी आणखी कोणती असणार आहे. सरकारने दिलेले पॅकेज यावर अल्पकालीन उपाय ठरला असून आता सशक्त शेती धोरणाची गरज यातून निर्माण झाली आहे. “देशात दर 30 मिनिटाला एक शेतकरी आत्महत्या करित आहे.”¹⁴¹ ही आत्महत्या नसून नवीन धोरणांच्या माध्यमातून सरकारद्वारे करण्यात आलेली शेतकऱ्यांची हत्या आहे. या देशात प्रचलीत असलेली एक म्हणं आजही आपणास शेतकऱ्यांच्या आजच्या परिस्थितीला साजेशी वाटते ती ही की, ‘शेतकरी हा कर्जातच जन्मतो, कर्जातच जगतो आणि कर्जातच मरतो.’

¹⁴⁰ Farmer's Suicide: facts & possible policy Interventions, YASHADA, 2006.

¹⁴¹ Human Rights and Global Justice, *Every Thirty Minutes: Farmer Suicides, Human Rights, and the Agrarian Crisis in India* (New York: NYU School of Law, 2011)

जर हीच अवस्था देशात आणखी काही काळ राहिली तर देशात प्रचंड वादळ यातून निर्माण होण्यास वेळ लागणार नाही. देशात बहुसंख्य लोकांचे असंतोष हे जास्त काळ दबवून ठेवता येत नाही. तसा प्रयत्न केल्या गेला तर देशात असंतोष आणि अशांतता निर्माण होण्यास थोडा वेळही लागणार नाही.

या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांचे विचार लक्षात घेता आपणास शेतकऱ्यांच्या प्रगतीचा मार्ग दिसून येतो. तो याप्रकारे -

- 1) जबर व्याज, खोटे आणि घोटाळाचे व्यवहार करणाऱ्या सावकारांपासून गरीब ऋणकोचे संरक्षण होण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांना ऋणमुक्त करण्यासाठी योग्य असे कायदे घडवून आणणे.
- 2) शेतकरी वर्गाला स्वतंत्रपणे आणि सुखासमाधानाने राहता यावे म्हणून जमिनीची प्रत्यक्ष मशागत करणाऱ्यालाच त्याच्या मेहनतीचे फळ मिळाले पाहिजे.
- 3) त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांना किमान मजुरी देण्याची कायद्याने सोय करून त्यांच्या हिताला जपणे, हेही लोकहितवादी सरकारचे कर्तव्य आहे.
- 4) शेतकऱ्यांच्या हातून सावकारांच्या हाती जमीन जाऊ नये, या दृष्टीने सावकारावर बंधने घालावीत.
- 5) शेतकऱ्यांच्या निर्वाहासाठी लागणारी किमान जमीन आणि त्याच्या चरितार्थाला लागणाऱ्या वस्तूंचा सावकारी जप्ती आणण्यास बंदी झाली पाहिजे.
- 6) जमिनीची मशागत करून तिवरच जगणाऱ्या शेतकऱ्यांना न्याय द्यायचा असेल आणि त्यांच्या अर्थिक हिताची व्यवस्था व्हायची असेल तर खोत-इनामदारसारखे मध्यस्थ नसले पाहिजे.
- 7) जीवनाचा पूर्ण आणि स्वतंत्र उपभोग घेणाऱ्या मार्गात उपस्थित होणाऱ्या सर्व अडचणी नाहीशा करण्यासाठी जी आर्थिक पद्धती एखाद्या विशिष्ट वर्गाला किंवा जनतेच्या विभागाला अन्यायकारक होत असेल, ती पद्धती बदलणे, सुधारणे किंवा नष्ट करणे आवश्यक आहे.

वरील डॉ. आंबेडकरांचे विचार लक्षात घेता असे म्हणता येईल की, हल्ली जगातिकीकरणाच्या धोरणात खोत-इनामदारसारखे मध्यस्थांचे कार्य हे मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या द्वारे होत आहे. तेव्हा हे मध्यस्थ या शेती व्यवसायातून सर्वप्रथम नष्ट केले पाहिजेत. देशात सावकारीवर बंदी घातल्यास त्यातूनही काही प्रश्न निकाली लागू शकतात कारण ग्रामीण भागात होणारे शोषण

हे प्रामुख्याने सावकारांच्या माध्यमातून होत असतात. आणि शेवटी जो विचार डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्त केला आहे तो असा की, जीवनाच्या पूर्ण आणि स्वतंत्र उपभोगाच्या मार्गातील सर्व अडचणी या दूर कराव्यात यातूनच शेती आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबू शकणार आहेत.

कृषी आणि आर्थिक विकास :-

आज मानवी सभ्यतेचा जो विकास झालेला दिसून येतो त्याचा पाया 'अर्थ' हा आहे. मानव जातीच्या आर्थिक इतिहासावर दृष्टी टाकल्यास मानव समाजाला विविध अशा अवस्थातून जावे लागले. त्या म्हणजे, शिकारी अवस्था, पशुपालन अवस्था, कृषी अवस्था आणि औद्योगिक अवस्था होय.

मनुष्यात जेव्हा बुद्धीचा विकास हाऊ लागला तेव्हा त्याने मांस मिळविण्याचा नवीन मार्ग शोधून काढला. वन्य पशूंच्या लहान पिल्लांना पकडून त्यांना पाळायला सुरुवात केली. ही अवस्था म्हणजे 'पशुपालना'ची अवस्था होय. प्रजननाद्वारे पशूंच्या संख्येत वाढ होत राहिली आणि शिकार न मिळाल्यास पाळलेल्या पशूंचे मांस तो खात असे, दुधाचाही अन्न म्हणून वापर करीत असे. ह्या काळात पशूंच्या चाऱ्याकरिता एका स्थानापासून दुसऱ्या स्थानापर्यंत स्थानांतरण होत असे. ह्या काळात बीज गाडल्याने त्यापासून अन्नप्राप्त होते याचा शोध त्याने लावला. आणि त्यानंतर त्याने एका ठिकाणी काही काळ थांबून आणि झाडे कापून जमिनीत बीज पेरायला सुरुवात केली.

हा काळ सुमारे बारा हजार वर्षांपूर्वीचा आहे. याच काळात मनुष्य छोट्या छोट्या झोपड्या बनवून राहू लागला. याच काळात तांबे आणि कासे या धातूंचा शोध लागला. "पशुपालनाच्या शेवटच्या काळात मनुष्याने 'नांगर' शोधून काढला. वन्य वनस्पतीतून जी वनस्पती आणि बीज खाण्यायोग्य होती त्याचे बीज पेरून शेती करायला सुरुवात केली. शेतीचा शोध ही मानवी जीवनात केवळ शेती उत्पादनातील क्रांती नव्हती तर जैविक क्रांतीही होती."¹⁴² मनुष्याने याच क्रांतीच्या बळावर आज वेगवेगळ्या क्षेत्रात प्रगती केलेली दिसून येते आहे.

¹⁴² डॉ. वंदना डांगे- भगवान बुद्धाचे आर्थिक जीवनाबद्दल विचार, लघुशोध प्रबंध, डॉ. आंबेडकर विचारधारा, 2006 पृ.1

मानवी विकासाच्या विविध टप्प्यात शेतीचे महत्त्व हे वाढतच राहिले आहे. आज अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा जो प्रश्न निर्माण झालेला आहे. या विकासाची पार्श्वभूमी ही शेती आणि तिचा विकास हाच राहिला आहे. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत मुख्यता तीन क्षेत्रांचे अस्तित्व दिसून येते. 1) प्राथमिक क्षेत्र 2) द्वितीय क्षेत्र आणि 3) तृतीय क्षेत्र. यातील प्राथमिक क्षेत्रात कृषीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. विभिन्न देशांच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे अवलोकन केल्यास प्रामुख्याने एक बाब पुढे येते ती म्हणजे, या देशाच्या द्वितीय क्षेत्र आणि तृतीय क्षेत्रांचा विकास होण्याअगोदर कृषीचा विकास झालेला होता. म्हणजेच विकासाचा पाया हा कृषी क्षेत्र आहे. यातील फ्रांस, बेल्जीयम, जर्मनी, स्वीडन आणि जपानचे उदाहरण आपणास याबाबतीत लक्षात घेता येतील.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी हा महत्त्वाचा घटक होय. देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनात 18% वाटा हा कृषी क्षेत्राचा आहे. देशातील 70% लोकसंख्या ही जीविकेसाठी एकट्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. देशातील एकूण शेतीच्या 76% शेती मान्सूनवर अवलंबून आहे. कृषी आणि आर्थिक विकासाच्या बाबतीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचे अध्ययन केल्यास आपल्या लक्षात येईल की, भारताचा द्वितीय क्षेत्र आणि तृतीय क्षेत्रांचा विकास तर झापाट्याने होत चाललेला दिसून येतो परंतु त्यात कृषी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष होत असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. 31

1950-51 नंतर देशात कृषी विकास दर

कालावधी	वार्षिक विकास दर
1951-61	3.3
1961-71	2.2
1971-81	1.7
1981-91	3.9
1991-2001	2.8
2001-08	2.8

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 528

वरील तक्ता हा भारतीय कृषी क्षेत्राच्या विकासाचे निदर्शक आहे. देशात सन 1961 च्या नंतर कृषी विकासाचा दर कमी होत आहे. 2008 मध्ये तो 2.8% वर स्थिर झालेला दिसून येतो.

अशा अवस्थेत विकासाचे ध्येय साधने ही फार कठिण बाब म्हणून पुढे येते. यातील चिंतेचा विषय म्हणजे भारतीय शेतीवरील लोकसंख्येचे अवलंबित्व हे आहे. देशात रोजगारी आणि गरीबी निवारणात या शेती क्षेत्राचा फार मोठा वाटा राहणार आहे. सध्या देशातील गरीबीची आकडेवारी हा फार चिंतेचा विषय बनला आहे. कारण गेल्या अनेक दशकांत या बाबतीत वेगवेगळी योजना तयार करूनही त्यात फारशी सुधारणा झालेली दिसून येत नाही.

तक्ता क्र. 32

भारतात गरिबीरेषे खालील लोकसंख्येचे प्रमाण (सन 1983-98)

राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या फेऱ्या	ग्रामीण %	शहरी %	एकूण %	एकूण गरीब जनसंख्या(करोड)
1983 38 वि. मोठा नमुना	45.65	40.79	44.48	32.3
1987-88 43 वी. मोठा नमुना	39.09	39.20	38.86	30.5
1989-90 45 वी. लहान नमुना	33.70	36.00	34.28	27.6
1990-91 46 वी. लहान नमुना	35.04	35.29	35.11	29.1
1992 48 वी. लहान नमुना	41.70	37.80	40.70	34.8
1993-94 50 वी. लहान नमुना	37.27	32.36	35.07	32.1
1994-95 51 वी. लहान नमुना	38.03	34.24	36.98	32.9
1995-96 52 वी. लहान नमुना	38.29	30.05	36.08	32.8
1997 53 वी. लहान नमुना	38.46	33.97	37.23	34.9
1998 59 वी. लहान नमुना	45.25	35.48	43.01	40.6

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 229
वरील तक्त्यातून भारतात पसरलेली उत्पन्नाची विषमता दिसून येते. सन 1983 मध्ये असलेली गरिबांची संख्या 32.3 करोड वरून वाढून सन 1998 मध्ये 40.6 करोड झालेली दिसून येते. गरिबीत होत जाणारी वाढ ही शेतीच्या विकासातून कमी केल्या जाऊ शकते

त्याकरिता प्रथमतः शेतीचा विकास करावा लागणार आहे . भारतातील गरिबीचे निवारण करण्याची क्षमता शेती क्षेत्रातच असल्यानेही शेतीचे महत्त्व विकासाच्या संकल्पनेत महत्त्वपूर्ण असे आहे .

सध्या भारतात गरीबीचे मोजमाप आणि आकडेवारी ही वेगवेगळी दिसून येते . प्रथमतः कॅलरी उपभोगाचा आधार घेवून ग्रामीण भागाकरिता 2400 तर शहरी भागाकरिता 2100 किलो कॅलरी प्रती दिवस असे मोजमाप ठरविण्यात आले . सुरेश तेंदूलकर यांच्या समिती नुसार देशात सन 2004-05 मध्ये एकूण 37% गरीबीचे प्रमाण होते . त्यातील ग्रामीण भागात 41.8% तर शहरी भागात 28.3% गरीबीचे प्रमाण आहे . योजना आयोगाचे सदस्य डॉ . अभिजीत सेन यांच्या नुसार, सन 2009-10 मध्ये देशातील 121 करोड लोकसंख्येपैकी 38.5% लोक गरीबीरेषेखाली होते .

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची व्यापक संकल्पना लक्षात घेता रोजगार, अन्न, आरोग्य, शिक्षण, निवारा आणि सामाजिक सुरक्षेचे पर्याप्त प्रबंधन आवश्यक असते . यात कृषी क्षेत्राचा विचार करता कृषीचा विस्तार, व्याप, उत्पादकता या सर्व बाबींना महत्त्व प्राप्त होते . कृषीचा विकास हा प्रामुख्याने कृषी उत्पादनक्षमतेवरून निर्धारित करण्यात येतो . आणि त्यामुळेच कृषीची उत्पादनक्षमता वाढविणे आज गरजेचे झाले आहे .

तक्ता क्र. 33

काही देशातील कृषीतील उत्पादकता (सन 2001) (कि. ग्रा. प्रती हेक्टर)

पिके	भारत	यु.एस.ए.	मिश्र	जपान	टर्की	फ्रान्स	चीन	जगातील एकूण उत्पादन
तांदूळ	2,964	7,205	8,769	6,659	-	-	-	4,256
गहू	2,742	-	6,357	-	7,076	6,632	-	2,725
मक्का	1,806	-	7,679	-	-	8,593	-	4,427
भुईमूग	756	3,393	-	2,333	-	-	3,143	1,374

स्रोत : दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था आवृत्ती 2011. पेज 492

वरील तक्ता हा इतर देशांच्या तुलनेत आपल्या देशातील कृषी उत्पादनाची प्रवृत्ती दर्शवितो. यात भारत हा अजूनही कृषी क्षेत्राच्या बाबतीत पिछाडलेला देश असल्याचे निदर्शनास येते. यातील मुख्य पीक म्हणजे तांदूळ असून भारत देश हा यु.एस.ए., मिश्र आणि जपान च्या तुलनेत अजूनही मागेच असल्याचे दिसून येते.

देशात आजपर्यंत कृषी विकासावर भर देण्याच्या अनेक योजना येऊन गेलेल्या आहेत. देशात सहकारी शेतीचा प्रयोग असफल झाल्यापासून यात सुधारणात्मक धोरणांचा अभाव राहिला आहे. सध्या यात 1 ऑक्टोबर 2004 ला कार्बनिक कृषीचे धोरण आखण्यात आलेले आहे. यातील उद्दिष्टे लक्षात घेता याचा लाभ मोठ्या शेतकऱ्यांनाच होणार आहे. तेव्हा भारतीय नियोजकांना हे आवश्यक झाले आहे की, आर्थिक विकासाच्या या चढाओढीत कृषी

व्यवसायाला दूर सारून विकासाची वाटचाल शक्य होणार नाही. तेव्हा कृषीला विशेष संरक्षण देऊन त्याकरित विशेष योजना आखण्याची आवश्यकता आहे.

शेती विकासाच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांचे एका बाबतीत ठाम मत दिसून येते की, 'भारताचे औद्योगिकरण मजबूत आणि सुदृढ होणे हाच भारतातील कृषी समस्येवरील उपाय होय.' यातून शेतीवर आधारित उद्योगधंदे निर्माण करून शेतीचा विकास करता येऊ शकतो. शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याचे प्रत्यक्ष कारण जमिनीच्या लहान लहान तुकड्यांत होणारी विभागणी हे असून, त्यामुळे तीत भांडवल गुंतविण्यास आणि सुधारलेल्या पद्धतीने शेती करण्यास वाव मिळत नाही. जमिनीचे तुकडे आणि त्यामुळे शेतकरी वर्गात वावरणारे दारिद्र्य याचे मुख्य कारण म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येला केवळ जमिनीवर अवलंबून राहावे लागते हे होय. जमिनीवर अवलंबून राहाणाऱ्या जादा लोकसंख्येच्या पोषणाची शेती व्यतिरिक्त इतर व्यवसायांत तजवीज लावल्यावाचून शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य हटणार नाही. शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी आणि त्यांची उत्पादनशक्ती वाढविण्यासाठी इलाख्यातील उद्योगधंद्याची वाढ करणे आवश्यक आहे.

लोकांना आपापल्या धंद्यात प्राविण्य संपादन करण्यास आणि आपली शक्ती वाढविण्यास साधनभूत देणाऱ्या धंदेशिक्षणाचा विस्तृत कार्यक्रम हाती घेणे. कारखान्यातील कामगारांच्या हिताच्या आवश्यक असे जे कार्य केले जाईल, तेच कार्य शेतकऱ्यांच्या हितासाठी करण्यात यावेत. बेकारी निवारण करण्याची जबाबदारी सरकारवर आहे, हे कबूल असून त्यासाठी शेती, वसाहती आणि जमीन नसणाऱ्या आणि बेकार कामगारांना काम करण्यासाठी सरकारी कामे सुरू करण्याच्या योजना अंमलात आणाव्यात.

डॉ. आंबेडकर प्रणीत राज्य समाजवादाच्या धोरणाचा अभ्यास केल्यास आपणास एक गोष्ट प्रामुख्याने जाणवते की, भारतीय शेतीच्या बाबतीत डॉ. आंबेडकरांचे विचार आणि अभ्यासाला एक वैज्ञानिक दृष्टिकोन आहे. तो वरवरचा अभ्यास नसून त्यात खोलवर जाऊन समस्या सोडवण्याचा मार्ग दडलेला आहे. ग्रामीण विकास हा शेतीच्या विकासावर अवलंबून आहे आणि शेतीचा विकास हा योग्य धोरणावर त्यामुळे लाखो-करोडो शेतकरी वर्गाच्या न्यायाचा तो भाग ठरतो. भारतीय शेतीतील पारंपरिक आणि जागतिकीकरणातील समस्या या शेतकरी वर्गाचे शोषण करित आहेत. यातून सामुहिक शेती हा योग्य

पर्याय सिद्ध होऊ शकतो. “भारतात केरळ राज्यातील थ्रिसूर जिल्ह्यातील तांदूळ उत्पादन करणाऱ्या 2,400 शेतकऱ्यांनी सामुहिक शेतीचा सफल प्रयोग सिद्ध करून दाखविला आहे.”¹⁴³ तोच प्रयोग आज संपूर्ण भारतात राबविण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी कोटी-कोटी भारतीय शेतकरी वर्गाच्या उद्धाराचा विचार करून अर्थशास्त्रातील ‘आर्थिक मानवा’च्या आंतरकेंद्रीत विकासाचे चिंतन केलेले दिसून येते. भारतीय शेतकरी वर्गाचे महत्वाचे सामाजिक वैशिष्ट्य म्हणजे, जाती, धर्म आणि पंथाची विभागणी होय. यात शेती विकासाचे धोरण वैयक्तिक पातळीवर अवलंबून ठेवल्यास आतापर्यंतच्या अनुभवाच्या आधारे ते असफल ठरण्याचीच जास्त शक्यता आहे. यात शासकीय ध्येय, धोरण आणि ईच्छाशक्तीचा आधार मिळाला तर सामुहिक शेतीचा प्रयोग भारतात सिद्ध करणे अशक्य बाब ठरणार नाही.

¹⁴³ रूद्र दत्त, के. पी. एम. सुंदरम, 2009.- ‘भारतीय अर्थव्यवस्था’, पृ. 461

संदर्भ ग्रंथ :-

१. कविमंडन विजय (2002) - 'कृषी अर्थशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, रामदासपेठ, नागपूर.
२. गुप्ता पी. के. (2008) - 'कृषी अर्थशास्त्र', वृंदा पब्लिकेशन्स प्रा.लि. मयुर विहार, फेज-1, दिल्ली-91.
३. मिश्र एस.के. , पुरी वी.के. (2003) - भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालया प्रकाशन, नागपूर.
४. दत्त रुद्र, सुंदरम के. पी. एम. (2011)- 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस चन्द एण्ड कंपनी लि. रामनगर, नवी दिल्ली - 55.
५. दत्त रुद्र, सुंदरम के. पी. एम. (2009 - 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस चन्द एण्ड कंपनी लि. रामनगर, नवी दिल्ली - 55.
६. कृपाशंकर, (2009) - 'ग्रामीण भारत और कृषी', वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, भारत, दानिश बुक, गाजीपूरा, दिल्ली.
७. सिंह एस.पी. (2009)- 'संकटग्रस्त कृषी', वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, भारत, दानिश बुक, गाजीपूरा, दिल्ली.
८. प्रतियोगिता सिरीज, (2006) - 'भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टि में', साहित्य भवन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स लि. आगरा.
९. ब्रम्हचे सुलभा (2008) - 'शेतकरी जात्यात', धनंजयराव गाडगीळ जन्मशदाब्दी प्रबोधनमाला : 20, पूणे.
१०. रंजना पाढी, (2009) - 'किसान आत्महत्या और पंजाब की महिलाएं', वैकल्पिक आर्थिक वार्षिकी, भारत', दानिश बुक, गाजीपूरा, दिल्ली.
११. डांगे वंदना (2006) - 'भगवान बुद्धाचे आर्थिक जीवनाबद्दल विचार', लघुशोध प्रबंध, डॉ. आंबेडकर विचारधारा, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
12. National Crime Records Bureau, (201) - 'Accidental deaths & suicides in india' 1995-10. Ministry of Home Affairs Government of India East Block - 7, R.K. Puram New Delhi.
13. NSSO (2006) - 'Report on Household Ownership Holdings in India.' Government of India, New Delhi, Nov.

14. Vikas Rawal, (2008) - 'Ownership Holdings of Land in Rural India: Putting the Record Straight' EPW, March 8.
 15. TISS Report (2005) - 'Causes of Suicides in Maharashtra: An Enquiry, Tata Institute of Social sciences, Tuljapur, 15 March.
 16. Indira Gandhi Institute of Development Research (IGIDR), (2006) - Suicide of Farmers in Maharashtra, IGIDR, Mumbai, Report on 26 Jan.
 17. YASHADA (2006) - Farmer's Suicide: facts & possible policy Interventions, ISBN-81-89871-00-5.
 18. Human Rights and Global Justice, (2011) - *Every Thirty Minutes: Farmer Suicides, Human Rights, and the Agrarian Crisis in India*, New York: NYU School of Law.
-

लेखक परिचय

नाव : प्रा. डॉ. रक्षित मदन बागडे

शिक्षण : एम. ए. (अर्थशास्त्र), एम. फिल. (अर्थशास्त्र),
पीएच. डी. (अर्थशास्त्र)
नेट - जे.आर.एफ. (अर्थशास्त्र) (दोन वेळा),
एम. ए. आंबेडकर विचारधारा (पाच सुवर्ण पदके)
एम. ए. (समाजशास्त्र)

कार्य : सन 2010 पासून अर्थशास्त्र विषयाचे अध्यापनाचे कार्य सुरू.
आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील 2 परिषदांवर शोधनिबंधाचे लेखन आणि
वाचन. राष्ट्रीय स्तरावरील 8 परिषदांमध्ये सहभाग आणि 3
परिषदामध्ये शोधनिबंधाचे लेखन आणि वाचन.

लोटस अँड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस

द्वारा अश्वजीत पाटील,

425, न्यु खदान, लष्करीबाग, नागपुर - 17.

मो. 9096924808, 9405238458

email : lotusandcobraph@gmail.com

ISBN-978-93-87250-27-7

मूल्य : 200/-